

2014

SZÁZAD V. É. C.

RÉGÉSZET

A régészetet nem tekinthetjük a múlt problémamentes kutatásának. Lehetetlen megírni vagy egyáltalán megérteni annak történetét anélkül, hogy ne vennénk figyelembe, hogy az a mindenkori társadalmi gyakorlatok egyike; hogy a régészek maguk is társadalmi cselekvők, akik részesei saját politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági környezetüknek, s annak megfelelően cselekszenek.

73



CSÁJI László Koppány (1971, Budapest) néprajzkutató, szociálintropológus, jogász, író, a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék doktorandusza, korábbi tanulmányai: ELTE ÁJTK, Bristol University, BJKMF, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Kutatási területei: etnicitás, vallásantropológia, újpogányság, diskurzuselemzés, közösségkonstrukciós folyamatok. Legutóbbi publikációi: *Вопрос этницизма и образа жизни на примере мадьяров (венгров) времён обретения родины*. In Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. (szerk.) 2013: *II-й Международный Мадьярский симпозиум 13–17 августа 2013 г.* Cseljabinszk, ЦИКР Рифей. 71–75; (Tamás Ildikóval közösen) 2013: *Mi is a népek rokonsága? A rokonság fogalma az egyes tudományágakban*. Budapest, Reguly Társaság (<http://www.regulytarsasag.hu/nyelvrokoinaink-14-testver/a-rokonsag-fogalma-az-egy-es-tudomanyagokban/>); „Belakjuk környezetünket és az internetet!” Lokalitas és/vagy hálózatiság – vallásantropológiai elemzés a közösségkonstrukció lokális és hálózati tereinek, szerveződésekének összefüggéseiről. In Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.) 2014: *Sámán hátán*. A kortárs pogány irányzatok multidiszciplináris vizsgálata. Szeged, MTA – SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 78–96; Válaszok a „mi a magyar?” kérdésre az elmúlt évszázadokban. Tudomány- és esztétörténeti áttekintés az újkori válaszkísérletekről és magyarság-olvasatokról. In Gazda József – Szabó Etelka (szerk.) 2014: *Mi a magyar?* Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület. 353–397.

KISS P. Attila (1985, Budapest) régész–történész, az SZTE BTK Medievisztikai Doktori Iskolájának egykori hallgatója, jelenleg tudományos segédmunkatárs az OTKA-109510 számú pályázatban (Ember és környezet kapcsolata a Maros mentén az avar kor első felében a régészeti leletanyag és interdiszciplináris vizsgálatok alapján). Kutatási területe a Kárpát-medence népvándorlás korának története és régészete, főként a germán nyelvet beszélő csoportok vonatkozásában. Legutóbbi publikációi: „Nem a hadnak sokasága...” Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez. In uő – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.) 2012: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 135–163; Gepidák a mai Bulgária területén? Avagy építhetünk-e történeti konstrukciót a kisleletekre? In Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal (szerk.) 2014: *Így kutattunk mi! II. Tanulmánykötet a Nemzeti Kiválóság Országos Program ösztöndíjasainak tanulóiból*. Budapest, KIH. 153–173; Különös kép az övcsaton. Egy ábrázolás értelmezésének nehézségei. *Élet és Tudomány*, 69., 2014/9., 272–275.

LANGÓ Péter (1972, Jászberény) régész, az MTA BTK Régészeti Intézetének munkatársa. Kutatási területe: a magyar honfoglalás korának régészeti emlékei, a Kárpát-medencébe költözött kunok és jászok régészete és története. Legutóbbi publikációi: Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10th century context in the Carpathian Basin. In Tobias, Bendeguz (szerk.) 2013: *Die Archäologie der frühen Ungarn – Chronologie, Technologie und Methodik*. Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 49–66; The Study of the Archaeological Finds of the Tenth-Century Carpathian Basin as National Archaeology: Early Nineteenth-Century Views. In Geary, Patrick J. – Klaniczay, Gábor (szerk.) 2013: *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Leiden–Boston, Brill. 397–418; Bulgarian Connections of the Find-horizon of the 10th Century in the Carpathian Basin: a Case Study. In Doncheva-Petkova, Lyudmila – Balogh, Csilla – Türk, Attila (szerk.) 2014: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Szófia–Piliscsaba, Archaeolingua. 157–164.

SZÁZAD V·E·G

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PÓCZA KÁLMÁN • ZUH DEODÁTH

A *Régészet* szám vendégszerkesztője: **LANGÓ PÉTER**

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csité András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösényi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösényi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY
FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSÉNYI ANDRÁS • KÖVECSÉS ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:
Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkuti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*
Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

SZÁZAD V. É. G.

—• ÚJ FOLYAM 73. SZÁM 2014. 3. •—

—• RÉGÉSZET •—

Szeverényi Vajk: Az őskori régészet politikája • 5

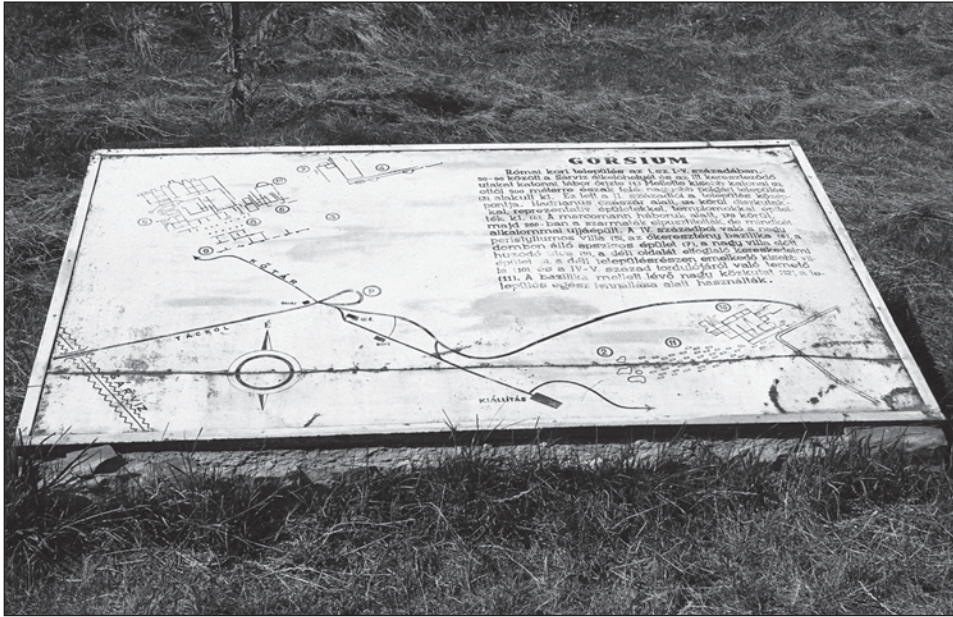
Kiss P. Attila: Egy új tudományág, a langobardológia születése • 33

Csáji László Koppány: Etnográfia a föld alatt? Mivel járulhat hozzá a szociál- és kulturális antropológia a régészet etnicitásolvasataihoz és a társadalomtudományokkal közös diskurzushoz? • 69

Langó Péter: Szobortörténetek • 101

Szabados György: A korai magyar államiság és időszerűsége • 127

Simon Zsolt: Régészet és identitás a kései Oszmán Birodalomban és a korai Török Köztársaság idején (1869–1943) • 165



Ismertető tábla Gorsium feltárásiánál Tácon 1968-ban © Fortepan/Mészáros Zoltán

Az őskori régészet politikája

m

unkám témája az őskori régészet társadalmi és politikai beágyazottságának rövid vizsgálata, azaz annak áttekintése, hogy a kortárs politikai és társadalmi folyamatok milyen hatással voltak a régészet mindenkori művelőire, és hogyan befolyásolták az őskori múlt értelmezését. A régészetet ugyanis nem tekinthetjük a múlt problémamentes, „természetes” kutatásának: az sokkal inkább gyakorlatok készlete a mindenkori társadalomban, egy olyan diskurzus, amely önmaga is aktívan részt vesz saját témájának létrehozásában, konstruálásában (Tilley 1990, 335).

Az elmúlt két évtizedben a régészet politikai és társadalmi beágyazottsága egyre inkább foglalkoztatja a kutatókat. Lehetetlen megírni vagy egyáltalán megérteni a régészet történetét anélkül, hogy ne vennénk figyelembe, hogy az a mindenkori társadalmi gyakorlatok egyike; hogy a régészek maguk is társadalmi cselekvők, akik részesei saját politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági környezetüknek, és annak megfelelően cselekszenek; hogy a régészet maga is történelmi és kulturális termék.

Először is, a régészet szolgálhat – tudatosan vagy véletlenül, kimondva vagy kimondatlanul – különféle politikai célokat, agendákat. Minden politikai rendszernek szüksége van legitimációra, és ez nagyon sokszor a múlthoz való visszanyúlással, korábbi politikai egységekkel vagy rendszerekkel való kontinuitás – vagy bizonyos esetekben diszkontinuitás –, illetve egy adott terület folyamatos birtoklásának a bebizonyításával érhető el. A régészeti maradványok tudatosan és aktívan manipulálhatók annak érdekében, hogy ezt a legitimitást megszerezzék. Ennek egyik módja a „tradíciók invenciója”. Eric Hobsbawm megfogalmazásá-



ban a „kitalált hagyományok” olyan rituális vagy szimbolikus gyakorlatok, amelyek az állandó ismétlésen keresztül olyan értékek és viselkedési normák bevésődését próbálják meg elérni, amelyek a múlttal való – általában hamis – folyamatosságot sejtetnek (Hobsbawm 1983a, 1). Ennek egyik módja „az ősi anyagok felhasználása az új típusú kitalált hagyományok konstruálása érdekében” (i. m., 6). Bár „kitalált hagyományok” feltehetőleg minden korszakban és társadalomban léteztek, különösen fontos szerepet játszottak a XIX. század során, az európai nemzetállamok kialakulásakor, amikor a „tradíciók” tömeggyártására került sor (Hobsbawm i. m., 13–14; 1983b). A régészet mindig is aktív szerepet játszott ebben a folyamatban mint annak az „ősi anyagnak” a szolgáltatója és értelmezője, amelyet a kortárs célok érdekében felhasználtak.

Másrészt a régészek személyes és kollektív történeti és politikai tapasztalatai – nyilván különféle mértékben – befolyásolhatják, miképp gondolkodnak a múltról. A régészek interpretációi nemcsak a régészeti maradványokat próbálják értelmessé tenni, hanem „kísérletek arra, hogy értelmezzék a szerző egyéni világlátását” (Chapman 1998, 295; lásd még Veit 1989; Sherratt 1997). A traumatikus események személyes megtapasztalása – amelyekben a XIX. és XX. század bővelkedett: háborúk, inváziók, deportálások, száműzetések és kivégzések formájában – komoly hatással volt a régészek életére és a világról alkotott elképzelésükre. Ezek igen könnyen befolyásolhatták azt, hogyan írtak a múltról, még ha nem is teljesen explicit módon, hanem inkább a háttérből (Chapman 1998, 297).

Bár munkám fő célja annak vizsgálata, hogy Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában a politika és a politikai ideológiák (elsősorban a nacionalizmus és a kommunizmus) hogyan motiválták és alakították a régészeti kutatást, nem szabad elfelednünk, hogy az egész világra jellemző jelenséggel van dolgunk, és igen jó példákat találhatunk akár Nyugat-Európából is (például a keltákkal és germánokkal kapcsolatban: Dietler 1994; Collis 1995, 1996; 1997; Megaw–Megaw 1995; 1996; 1997; 1998; Atkinson–Banks–O’Sullivan 1996; Fitzpatrick 1996; Fleury-Ilett 1996; Ruiz Zapatero 1996; James 1998).

A régészet már a tudományág kezdete óta szoros kapcsolatban állt a nacionalizmussal. Sőt, a nacionalista politikai irányzatok igen fontos szerepet játszottak megszületésében, valamint az önálló tudományként való elismerésében a XIX. század során (például Trigger 1984, 358–360). A nacionalista (vagy patrióta) történetírás azonban már a XVIII. században megjelent Magyarországon, jóval a szisztematikus régészeti kutatások kezdete előtt, ahogy a nemzeti érzelmek fokozódása és a patrióta nemesség megerősödése a Habsburgok elleni ismételt szabadságharcok

során egyre inkább megkívánták egy magyar őstörténet megírását. Az eredetkutatás teljesen egybeesett a nemesség azon igényével, hogy hangsúlyozza nemzeti hovatartozását is, amely a magyar őstörténet kutatásának fellendüléséhez vezetett. Mivel a kritikai megközelítés ekkoriban még ismeretlen volt (néha még regényeket is hiteles forrásként idéztek), a legtöbb írás a magyarok hun leszármazásának középkori mítoszát hirdette, Kézai Simon *Krónikáját* követve. Bár Sajnosvics János első munkái, amelyek a magyar és más finnugor nyelvek rokonságát tárgyalták, már elérhetőek voltak, a magyarokat a hunokkal és szkítákkal vagy akár az egyiptomiakkal és más bibliai népekkel rokonító elméletek (például Thomas Ferdinánd, Horvát István vagy Fejér György tollából) még mindig igen gyakoriak voltak (Gunst 1995, 28–30).

A politika és a történelem kapcsolata szoros maradt a XIX. század során is. Sok jelentős történész és régész politikailag is igen aktív volt. Így Vasvári Pál, az 1848-as márciusi ifjak egyike, Horváth Mihály, az 1848–1849-es kormány vallás- és kultuszminisztere, valamint a rézkor fogalmát a régészetbe bevezető, a magyar régészet, művészettörténet és néprajz egyik alapító atyjának számító Pulszky Ferenc, aki jelentős diplomáciai tevékenységet folytatott, és fontos szerepet játszott az 1867-es kiegyezéshez vezető politikai folyamatokban is (i. m., 135–139, 146).

A régészet mint tudomány intézményi háttere is ekkor alakult ki Közép-Európa nagy részén, tudományos és történeti társaságok, nemzeti és regionális múzeumok jöttek létre sorban: tudományos társaságok Prágában, Görlitzben, Varsóban, Krakkóban, Poznańban, Wrocławban, Naumburgban, Hallében, Lipcsében, Drezdában és Bécsben, nemzeti múzeumok Budapesten, Prágában, Zágrábban és Ljubljanában. Ezek nem csak a régészeti és történeti munka, hanem a nemzeti intellektuális élet központjai is voltak, igen erős szimbolikus és ideológiai hatalommal: ezek szolgálták intellektuális „főhadiszállásként” a különféle függetlenségi mozgalmak, valamint a nemzeti identitás létrehozása és fenntartása számára. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy sorsukat igen gyakran a politikai küzdelmek határozták meg. Az 1800-ban alapított poznańi társaságot az 1830-as, Oroszország elleni lengyel forradalom után feloszlatták. Az 1840-ben alapított első lengyel régészeti társaságot, amelyet Lengyelország Poroszországhoz tartozó részén hoztak létre, a porosz kormány megszüntette, hogy elejét vegye az ország nem germán népességében a komolyabb történeti tudat kialakulásának. A valamivel később, 1863-ban Martinban (Turócszentmárton) alapított Szlovák Nemzeti Múzeumot a magyar kormány záratta be 1875-ben, és gyűjteményét Budapestre szállították, a Magyar Nemzeti Múzeumba. A vilniusi lengyel régészeti múzeumot az orosz kormányzat zárta be az 1861-es lengyel forradalom után (Sklenář 1983, 77–81).



A nemzeti romantika egyik következményeként Közép-Európában a régészet fő célja az etnikai csoportok régészeti maradványainak azonosítása lett. Az egyik központi kérdés a germán–szláv–kelta vita volt arról, hogy bizonyos régészeti leleteket, maradványokat melyik csoporttal lehetett kapcsolatban hozni (i. m., 91–101; lásd még Trigger 1989, 210–211; Dolukhanov 1995, 327–329 és Shnirelman 1996, 221–225 az oroszországi, nacionalista irányultságú szláv régészet korai fejlődéséhez). Ennek az érdeklődésnek a filozófiai hátteret a német historizmus kialakulása adta. Ez a nagy hatású iskola a napóleoni háborúk utáni német nemzeti újjáéledésben gyökerezett, és visszakövethető egészen a késő XVIII. századi romantikáig, leginkább Johann Gottfried Herder „kozmpolita nacionalizmusáig”. Későbbi képviselőinek Wilhelm von Humboldt, Leopold von Ranke, Friedrich Meinecke és Ernst Troeltsch számítanak. Az irányzatra jellemző az erősen átpolitizált és kifejezetten nacionalista diskurzus. Érdeklődésének középpontjában szinte kizárólag a politika- és eseménytörténet, valamint a diplomáciai források álltak, és elhanyagolta a társadalmi és gazdasági aspektusokat. Módszerei használatában akár a nemzeti hagyományok felkelésének tekinthető a francia racionalitás és felvilágosodás ellen. Az egyik különlegesen érdekes fogalom, amelynek áttételesen a régészetre is komoly hatása volt, a „nemzet”. E kutatók véleménye szerint a történelem szakadatlan mozgásában az egyedüli állandó pontok a nemzetek. Ezek élnek, növekednek, saját „morfológiájuk”, lelkük és élettartamuk van. Nem pusztán egyének konglomerátumai, hanem „organikus erők”. Az állammal azonosított nemzet ebben a diskurzusban tulajdonképpen metafizikai realitássá válik (Iggers 1988). Ezek a gondolatok komoly hatással voltak a történészek érdeklődési körére is. Elfordultak a klasszikus antikvitástól, amelyet korábban az európai civilizáció egyetlen forrásának tekintettek, és inkább a helyi csoportok, népek – kelták, germánok, szlávok – ősiségét és heroizmusát, valamint a hódító rómaiakkal való szembenállásukat hangsúlyozták, „megpróbálva így emancipálni Észak-Európát itáliai és mediterrán függősége alól” (Sherratt 1997, 47; lásd még Härke 1995, 47–51, 53–56; Wiwjorra 1996, 166–169). A germán mitológia és az indoeurópai (akkoriban indogermán) nyelvészet is új lendületet kapott, és további „újra felhasználható nyersanyagot” jelentett (Anthony 1995, 88–90). Ez volt az a politikai és tudományos miliő, amelyben Gustaf Kossinna német nyelvész és régész létrehozta a „régészeti kultúra” fogalmát (nála *Kulturprovinz*) és az általa „településrégészetnek” (*Siedlungsarchäologie*) nevezett módszert: ezek segítségével próbálta a különböző nemzetek – leginkább a németek – történetét a legkorábbi múltba visszakövetni a régészeti anyagban megfigyelhető folytonosságon keresztül. Kossinna célja az „indogermán” népek ősha-

zájának azonosítása volt, amelyet Észak-Európában vélt megtalálni, főként Németország területén. Munkájának politikai vonatkozásai nyilvánvalóak: az akkor egyesített bismarcki Németország számára próbált legitimitációt nyújtani azáltal, hogy megállapította a germán törzsek folyamatos jelenlétét az őskor óta (Veit 1984; 1989, 37–38; Arnold 1990; Wiwjorra 1996, 71–76).

Néhány esetben a régészetnek és a politikának még komolyabb, egyértelműbb hatása volt egymásra. Egy jó példa a német (például Kossinna, Bolko von Richthofen és Carl Schuchhardt) és lengyel régészek (például Józef Kostrzewski) közötti vita az I. világháborút követően a német–lengyel határvonal kérdéséről és Felső-Szilézia és Nyugat-Poroszország (az úgynevezett „lengyel folyosó”) hovatartozásáról. Mindkét oldal ugyanazokat a – Kossinna által kidolgozott – módszereket használta, hogy a germán, illetve szláv népek időbeli elsőbbségét bizonyítsa az adott területen, és így legitimálja a területi igényeket, illetve befolyásolja a versailles-i béketárgyalások kimenetelét (Veit 1989, 38; Malina–Vaší ek 1990, 64; Härke 1991, 205; Rączkowski 1996, 201–208; Wiwjorra 1996, 175–177).

A régészet politikailag motivált felhasználása még inkább egyértelmű Németországban a II. világháború előtt és alatt. A harmincas évek második felétől, a Harmadik Birodalom alatt a régészetet szisztematikusan felhasználták politikai célok érdekében. A fő célok a náci rezsim alapvető ideológiájának, a „nordikus rassz” faji és kulturális felsőbbrendűségének (ál)tudományos megalapozása és az expanziós politika történeti igazolása volt. E célok elérése érdekében új intézményeket alapítottak: az ideológiai oktatásért felelős pártfunkcionárius, Alfred Rosenberg által vezetett Amt Rosenberget 1933-ban, és az SS vezetője, Heinrich Himmler által irányított SS-Ahnenerbét 1935-ben. Ezek az intézmények közvetlenül részt vettek a régészeti munkában az ásatások finanszírozásán és a rezsimmel kollaboráló, a nácik által elvárt értelmezéseket adó régészek alkalmazásán keresztül. A nem kollaboráló régészek, vagy azok, akik a náci fajpolitika áldozatai lettek, elvesztették állásukat, illetve deportálták őket. E kutatások célja az volt, hogy a lehető legnagyobb területen mutassák ki a germán csoportok jelenlétét, valamint a „civilizáció” és bizonyos alapvető innovációk megalkotóiként ábrázolják őket. Ahol e csoportok elsődleges jelenlétét lehetetlen volt azonosítani, mindent megtettek azért, hogy kimutassák egy későbbi germán invázió létét, amely során a terület korábbi, kulturálisan alacsonyabb rendű lakóit leigázták (például Arnold 1990; McCann 1990; Härke 1991, 205–206; Arnold–Hassmann 1995; Wiwjorra 1996, 177–179; Junker 1998; Leube 1998). Más esetekben az elfoglalt területek múzeumaiban kiállított anyagot manipulálták, egyrészt azért, hogy



a náci propagandát szolgálja (például szvasztika díszítésű őskori kerámiaedény elhelyezése a kiállítás középpontjába), másrészt, hogy a nem germánoknak tartott régészeti leleteket szétszórják vagy megsemmisítsék (például Mikołajczyk 1990).

A náci régészettel való durva visszaélése sokáig hatással volt a tudományág fejlődésére Németországban. A háború utáni régészek egyik reakciója a pusztán deskriptív, leíró munkákhoz való ragaszkodás, és bármiféle olyan interpretáció teljes elutasítása volt, amely túlmutatott a tipológián és a kronológián. Günter Smolla ezt a jelenséget nevezte el Kossinna-szindrómának (Smolla 1980): a túlinterpertációtól való félelem, az elméleti absztinencia, sőt egy „allergiás reakció” bármilyen új elméleti fejlődésre (Arnold–Hassmann 1995, 71; lásd még Härke 1995, 56; Wiwjorra 1996, 182–183). Ennek eredményeképp a német régészet nagyon sokáig csak igen lassan reagált az olyan elméleti innovációkra, mint a hatvanas évek „új régészete” vagy a nyolcvanas és kilencvenes évek posztprocesszualizmusa. Philip L. Kohl és Clare Fawcett megfogalmazása szerint „az ilyen konzervativizmus általában bénító hatású”¹ (Kohl–Fawcett 1995, 7).

Visszatérve Magyarországra, a XIX. században a régészet intézményi hátterének kialakulása lehetővé tette a szisztematikus régészeti kutatást dokumentált ásatásokkal, ásatási jelentésekkel, valamint maguknak a tárgyaknak a megmentésével és múzeumba juttatásával. Az első leletek között volt az első megfelelő módon feltárt középkori temetkezés is 1834-ből, amelyet magyarként azonosítottak, és Kr. u. 900 körülire datáltak (Langó 2005). A következő ilyen jellegű sír 1853-ban került elő, és ezek után minden hasonló leletet ezekhez mérték. E sírok lehetővé tették, hogy a honfoglaló magyarokat nemes külsejű, ádáz lovas harcosként képzeljék el, igen hasonlóan a korábbi, patrióta nemesség által kialakított képéhez (Bálint 1986, 169). Ezt a képet a századvégi millenniumi ünnepek nemzeti lelkesedése is megerősítette.² Az egyik következménye ennek az egykorú, de jóval szegényesebb sírok

¹ „The overall effect of such conservatism is debilitating”.

² E heroikus ősök népszerű képzetének egyik jellemző képviselője a Feszty-körkép, amely 1892–1894-ben készült a millenniumi ünnepekre. E romantikus és monumentális emlékmű témái között szerepel a lovas harcosok viadala, a helyi nők elrablása, Árpád vezér fehér lovon kíséretével, a „királynő” és kísérete, lóáldozat és a honfoglaló magyarok, amint beáramlanak a Kárpát-medencébe a Vereckei-hágón át. A panorámakép renoválása után 1996-ban, a honfoglalás 1100. évfordulóján került Ópusztaszerre, a történeti parkba, amely a mitológikus hagyomány szerint a honfoglaló magyar vezérek közötti vérszerződés színhelye volt. Itt tehát egy olyan „ősi hely” modern konstrukciójáról beszélhetünk, amelyet minden évben látogatók ezrei keresnek fel, és amelynek célja a nemzeti identitás és az egy területhez való kötődés fenntartása és megerősítése.

és temetőik figyelmen kívül hagyása volt, amelyeket először a „Bjelo Brdo kultúra” címke alatt a honfoglaló magyarok által meghódított helyi szlávokkal azonosítottak. Ez a felfogás a nemzetközi szakirodalomban is elterjed, főként Fettich Nándor munkássága nyomán (például Fettich 1937). A II. világháború után azonban kiderült, hogy a honfoglaló magyarság anyagi kultúráját és annak elterjedését túl szűken határozták meg, és a „Bjelo Brdo kultúra” tulajdonképpen ugyanannak a népességnek az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportja (Szőke 1959). Míg ezt a magyar kutatók döntő többsége azóta is elfogadja, a határokon túl jóval kevesebb híve lett, főleg a szláv, azon belül is a szlovák kutatók között, akik szerint ez az értelmezés kísérlet arra, hogy eltüntesse a IX–X. századi Kárpát-medence szláv lakosságát, bizonyítsa a magyar megtelepedés időbeli elsőbbségét a területen, és legitimálja a trianoni béke utáni revizionista álláspontot. Bár manapság már általában elismerik, hogy „az ő [szlávok] sírjaiknak a magyarokétól való elkülönítésére jelenleg nincsen megbízható támpontunk”, azonban valahogyan mégis „számos régészeti adaton kívül embertani, demográfiai szempontok is amellet szólnak, hogy az ún. bjelo brdoi kultúrát túlnyomórészt magyar eredetűnek [...] kell tartanunk” (Bálint 1986, 170; lásd még Bálint 1989).

A trianoni békediktátum teljesen megváltoztatta Magyarország politikai helyzetét. Az ország lakossága a terület kétharmadának elvesztését óriási történelmi katasztrófaaként élte meg, és ez jelentős hatással van a történelmi tudatra és a történelemszemléletre azóta is. Egyik következménye a Klebelsberg Kunó által kidolgozott új kulturális és oktatáspolitikai, amelynek fő célja a békeszerződés revíziója, a hagyományos konzervativizmus fenntartása és a nemzeti érzület megerősítése volt. Egyik fontos eszköze Magyarország – feltételezett – kulturális fölényének fenntartása, illetve kialakítása volt a szomszédos népekkel szemben egy olyan oktatási reformon keresztül, amelyben különösen nagy hangsúlyt kapott a múlt és a történelmi kutatások (Glatz 1988; Gunst 1995, 170–174; T. Kiss 1998). Ez az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak történelmi és régészeti kutatásában versenyhelyzetet teremtett, amely éles vitákhoz és gyakran abszurd elméletekhez vezetett.³

Ez az „ősi hely” önmaga is immár az anyagi kultúra egy olyan eleme, a körkép köré szerveződik, amely a nemzeti múlt egy dicsőséges, idealizált eseményét ábrázolja.

³ Ennek egyik következménye a Kárpát-medencei lelőhelyek jelentős részének az irodalomban használt kettős vagy akár háromszoros elnevezése az adott ország és a mindenkorai kisebbségek nyelvén. Az, hogy melyik kutató melyik elnevezés(ek)e)t milyen formában használja, sokszor egyfajta politikai állásfoglalás is. Ennek egyértelmű példája Makkay János egyik munkája Vere Gordon Childe Magyarországhoz való viszonyáról (Makkay 1991). A szerző hangsúlyozza, hogy Childe többször is a magyar



Ezek egyike a magyar és román kutatók között ciklikusan felújuló vita Erdély korai történetéről. Mindkét oldal a saját időbeli elsőbbségét próbálja bizonyítani, így legitimálva a terület iránti igényét. Ennek a legegyszerűbb példája a dákoromán (valójában dák-római) elmélet (Vékony 1989). A románok eredeztetése Dacia provincia latin nyelvű lakosságából már a középkorban felmerült, és a XVIII. századtól politikai jelentőséget is kapott, hiszen az erdélyi románok római eredetükre hivatkozva követeltek politikai jogokat maguknak. A XIX. századtól az elmélet kiegészült a dákokkal, akiknek a romanizált utódai lennének a románok ősei. Így az eredettörténet már visszanyúlt a vaskorba. Egyrészt ez bizonyította, hogy a románok elődei már a Kr. e. VI–V. századtól Erdély területén éltek, másrészt a Burebista és Decebal által vezetett, erős barbár királyság bizonyítékai a román kulturális fölénynek. „Nincs kétség afelől, hogy a géto-dákok hosszú és zűrzavaros történelmének legdicőségesebb lapja az, amelyen Burebista neve szerepel, »a trákok első és legnagyobb királya«, ahogy egy korabeli felirat leírja.”⁴ (Crişan 1978, 7.) „Ez az első állama, az első felsőbbrendű típusú berendezkedése a román nép ősrégi történelmének.”⁵ (I. m., 1978, 246–247.) Másrészt a folytonosság legitimálja a – sikeres – román területi igényt Erdély területére, mivel bizonyítja, hogy „ők voltak itt először”. Ahogy néhányan ezt megfogalmazták:

„[A] románok azoknak a *trák-geta* népeknek az utódai, akik az ókorban itt laktak, ahol a császárkorban *romanizálódtak*, átvéve a *latin nyelvet*, és a *romanus* nevet.” (Russu 1981, Vékony 1989, 22 nyomán.)

„Erdély Románia és népének szerves és nélkülözhetetlen része. A legősibb idők óta a románok elődei lakják, a dákok, majd a dákorománok és a románok, akik e földet folyamatos és kitartó munkájukkal fejlesztették és gazdagították, így Erdély az övük három jól

nevét használja az akkor már határon túli régészeti lelőhelyeknek is, és arra a következtetésre jut, hogy ez kisebb bosszú volt a román hatóságokkal szemben, amelyek megakadályozták, hogy Childe az erdélyi Erősdön (ma Ariuşd) folytathasson ásatást (i. m., 108–109). És persze nem azért, mert esetleg a magyar helységnevek akkorra már beágyazódtak a nemzetközi szakirodalomba.

⁴ „There can be no doubt whatsoever that the most glorious page in the Geto-Dacians' long and turbulent history is the one carrying the name of Burebista »the first and greatest of the Thracian kings« as he is referred to in an inscription of the period.”

⁵ „It is the first state viz., the first superior type organization in the age-old history of the Romanian people.”

megalapozott indokból kifolyólag: történeti ősiség, népességszám és munka. Ebből kifolyólag helyes és igazságos volt, hogy két kiváló nemzetközi szerződés elismerte Románia jogát Erdélyre, és jóváhagyta e megismételt nemzetközi elismeréssel e jogának megalapozottságát.”⁶ (Giurescu 1968, 9.)

„[A] román nép kialakulása olyan folyamat, amely nem képzelhető el másként, mint minden, ami dák, beoltva a római civilizációval – így a dákok az a szubsztrátum, amelyből a román nép kialakult.”⁷ (Bârză 1980, 7.)

Ennek megfelelően sok román kutató – régész, nyelvész, történész – kötelességének érezte, hogy „kidomborítsa a román nép történelmének állandóságait”⁸ (i. m., 8).

Ennek az elméletnek további jelentősége van az őskori régészet szempontjából is, hiszen a dák-trák eredetet néha még messzebb követik vissza az időben, egészen a Kr. e. 2. évezredig. A korai és középső bronzkori (például Wietenberg, Otomani), majd a késő bronzkori (Noua, Gáva, Babadag) és a kora vaskori (Basarabi) feltételezett folyamatos kulturális fejlődés láncolatán keresztül eljutunk a késő vaskori dákokig és a római korig, ezáltal még nagyobb időbeli mélységet adva a román ősiségnek (például Pârvan 1926; Vulpe 1987). Hasonlóra enged utalni több, a bronzkort taglaló román monográfia címe is, amelyekben „tráknak” nevezik a korszakot (Bader 1978; Morintz 1978). Előbbi – magyar – szerző egy későbbi cikkében azt is kifejti, hogy több eredményét és értelmezését

⁶ „Transylvania has proved itself to be an integral and essential part of Romania and her people. Inhabited since the remotest ages by the forefathers of the Romanians, the Dacians, and thereafter by the Daco-Romans and Romanians, who developed and enriched their native soil by their continuous and persistent toil, Transylvania belongs to them for three well-founded reasons: historical ancientness, number and labour. This being so, it was both normal and just that two outstanding international treaties should have acknowledged the Romanians' right to Transylvania and should have sanctioned, by this reiterated international recognition, the well-founded basis of this right.”

⁷ „[T]he formation of the Romanian people is a process which cannot be conceived of otherwise than Roman civilization grafted on everything that the Dacian world was – the Dacians being the substratum on which Romanian people grew.”

⁸ „To bring out in bold relief the permanencies of the Romanian people's history”. A kérdéshez lásd még Du Nay 1977; 1996; Schramm 1985; 1986; 1987; 1997; Erdély őskori, római és kora középkori történetéhez magyar szempontból lásd: Bóna 1986; Mócsy 1986; Vékony 1986; 1989; 2000.



politikai okokból ki kellett hagynia a könyvéből (Bader 1998, 85, 27. lábjegyzet). Egyrészt nem engedélyezték, hogy Erdély területén kívüli anyagokat is felvegyen a munkájába, bár ugyanilyen típusú leletek nemcsak Északnyugat-Romániában, hanem Kelet-Magyarországon és Kelet-Szlovákiában is bőven előfordulnak.⁹ Másrészt az általa egyértelműnek vélt diszkontinuitást az úgynevezett Otomani III. és Otomani IV. fázis között (a középső bronzkor vége, illetve a késő bronzkor eleje) szintén nem említhette meg. Ezzel a fázissal, illetve átmenettel kapcsolatban a román régészek inkább a kontinuitást hangsúlyozták, míg a magyarok – ugyanazt a módszert használva, azaz a régészeti kultúrákat etnikai csoportokkal azonosítva, azok változását migrációkkal magyarázva – újra és újra a diszkontinuitást próbálták bizonyítani (például Mozsolics 1957; Bóna 1958; 1975, 9–11; Kemenczei 1984; stb.), azaz minden változást az anyagi kultúrában egy új népesség érkezéseként értékelték.

A régióban a régészet történetének áttekintése nem lehet teljes a kommunista rezsimék és a kötelező marxizmus hatásának értékelése nélkül. Az 1917-es „nagy októberi szocialista forradalom” és a Szovjetunió létrehozása után a régészet elméleti és ideológiai háttere fokozatosan megváltozott a marxizmus intenzív és erőszakos bevezetésén és kötelezővé tétele miatt. A politikai helyzet és a Kommunista Párt ideológiai orientációjának változásával szinkronban a régészeti interpretáció keretei is változtak. A késő húszas években kulturális forradalom indult, miután Sztálin fő politikai ellenlábásait „nagy orosz sovinizmussal” és helyi nacionalizmussal vádolta meg, és egy új „birodalmi” politikai-adminisztrációs rendszert vezetett be az internacionalizmus ideológiai álcája mögött (Trigger 1989, 216; Shnirelman 1995, 123–124). Ez az óriási mozgalom megpróbálta összhangba hozni a szovjet intellektuális életet a marxizmus alapvető tanításaival, legalábbis ahogy azokat a szovjet politikai elit értelmezte. Az egyes etnikai csoportok múltjának a tanulmányozását „burzsoá nacionalizmusként” bélyegezték meg (Shnirelman 1996, 230). A migrációkkal és „kultúrákkal” dolgozó értelmezéseket bírálták, és kimutatták a rasszizmussal, militarizmussal és a területi expanzionizmussal való kapcsolatukat (például Klejn 1974). A hagyományos régészet e – főként politikai – kritikája eredményeképp sok történészt, néprajzkutatót és régészt elbocsátottak, néhány esetben letartóztattak és száműzték (Trigger 1989, 218; Shnirelman 1996, 231). Az intézményi keretek is átalakultak az Anyagi Kultúra Története Orosz Akadémiájának megalapításával, amelyet Nyikolaj Jakovlevics Marr

⁹ Érdekes módon, hiszen ezt a fajta egységet a román és szlovák kutatók hangsúlyozzák, míg sok magyar kutató tagadja.

vezetett, és amelyet később átneveztek az Anyagi Kultúra Története Állami Akadémiájává (Trigger 1989, 212). A régészeti értelmezéseket ezek után Marr nyelvészeti elméletei határozták meg, amelyek szerint minden nyelvi változás a társadalmi evolúció lépcsőfokai közötti átmenetet tükrözi, és a különféle nyelvek maguk is a különféle lépcsőfokokra jellemzőek. Így a nem rokon nyelvek hirtelen megjelenése bizonyos területeken – például a gót Ukrajnában – nem migrációval, hanem társadalmi fejlődéssel és evolúcióval magyarázható, amelynek legfelső fokán természetesen a kommunizmus és az orosz, illetve szláv nyelvek állnak (Trigger 1989, 225–226; Shnirelman 1995, 120–122, 124, 126–129; 1996, 231–232; a marrizmushoz általában lásd: Havas 2002; vö. Fodor 2003).

A politikai helyzet 1934 után újra megváltozott. A Szovjetunió belüli diverzitás méltatása, főként a helyi, nem orosz értelmiség részéről, valamint a politikailag motivált régészeti tanulmányok által támogatott náci expanzió fenyegetése újra megváltoztatta a szovjet régészet orientációját. A helyi nacionalizmusok és a német katonai fenyegetés lettek a szovjet állam új ellenségei. Ennek megfelelően a harmincas évek előtt jelentősen visszaesett szláv kutatás újraéledt. Bár Marr 1934-ben meghalt, néhány követőjét (például M. M. Pokrovszkij, V. I. Ravdonikas) és tanítványát letartóztatták, míg másokat (például S. N. Bikovszkij, V. B. Aptyekar) bebörtönözték, majd kivégeztek (Shnirelman 1995, 130). A marrizmus korszakát 1950-ben zárta le a *Pravda* hasábjain folyó Marr-vita, amelyben a döntő szót maga Sztálin mondta ki (Havas 2002, 235–388). Ezután évtizedeken keresztül a szovjet régészet fő témája a szláv őstörténet és etnogenezis, valamint a legkorábbi szláv állam, a Kijevi Rusz eredetének kérdése lett. Az etnikai interpretációkat és a „régészeti kultúra” fogalmát rehabilitálták. A kutatás nyílt célja az volt, hogy „bizonyítsák egy gazdag és egyedi, korai szláv kultúra helyi kialakulását, és demonstrálják a korai germán törzsek visszamaradottságát és negatív hatását a szomszédos népekre”¹⁰ (Shnirelman 1995, 133). A keleti szlávok eredetét visszavezették egészen a neolitikumig, és egy folyamatos helyi fejlődést feltételeztek, az oroszok elődei közé sorolva a szkítákat, kimmereket, trákokat, szarmatákat, etruszokat, sőt a gótokat és hunokat is. A szovjet régészek részt vettek a lengyel–német határral kapcsolatos régészeti vitában, és megkérdőjelezték a germán (gót) és skandináv (varég) jelenlétet, illetve annak jelentőségét az orosz állam korai fejlődésében. Mindez része volt a világháborús szov-

¹⁰ „To prove an independent local formation of a rich and unique early Slavic culture, while demonstrating the backwardness of early Germanic tribes and their negative influence on adjacent peoples”.



jet propagandának, amely „kereste az eszközöket, hogyan mobilizálja a szovjet társadalmat a náci agresszorokkal szemben”,¹¹ és így „a szláv etnogenezis, amely a szovjet régészet legfontosabb, ha nem az egyetlen témája lett, fokozatosan a nemzeti identitás szimbólumává változott”¹² (Curta 2001, 369).

Bár a posztsztálinista korszak jelentős liberalizációt hozott a régészetben, a kötelező marxizmus és a nacionalista érdekek szolgálata, valamint a marxizmus marrista változatának és a kossinnizmusnak egy különleges keveréke továbbra is jellemző maradt a szovjet régészetre a hidegháború idején. A régészet nacionalista felhasználása szempontjából a helyzet romlott a Szovjetunió felbomlása után. Az addig elnyomott nemzeti mozgalmak virágzásnak indultak, és számos régész örömmel szolgáltattott „nyersanyagot” hozzájuk, sőt vezette őket. Ukrajnában és Fehéroroszországban a helyi szláv fejlődés hangsúlyozása dominál, míg a korábbi Szovjetunió déli részeiben a türk csoportok korai történetét kötik újra és újra a mezopotámiai fejlődéshez, hogy kulturális felsőbbrendűségüket hangoztathassák, gyakran a sumerok részvételét is hangsúlyozva etnogenezisükben. A Szovjetunió korábbi kaukázusi államaiban pedig kisebb „régészeti háború” folyik (Kohl 1993; Chernykh 1995; Kohl–Tsetschladze 1995; Shnirelman 1996, 237; a posztszovjet régészet helyzetéről általában lásd Dolukhanov 1993 és Klejn 1993).

A kommunista rezsimek hatalomátvétele a korábbi keleti blokk országaiban jelentős változásokat hozott a régészet intézményi és elméleti hátterében is. A fő intézményi átalakulás a nemzeti tudományos akadémiák átszervezése és az anyagi kultúra történetét vizsgáló intézetek létrehozása volt, szigorúan szovjet mintára, 1944-ben Bulgáriában (Velkov 1993, 125), 1953-ban Lengyelországban (Schild 1993, 146, 148; Tabaczyński 1995, 71–72) és Csehországban (Neustupný 1993, 131). Ezeknek részben negatív hatásai voltak, hiszen a kutatás jelentős szegmenseit elvonták az egyetemektől, és az akadémia különféle intézményeihez sorolták (Hodder 1991, 5). A „régí” akadémiák egyes tagjait elbocsátották, míg másoknak párttagokká kellett válniuk, hogy folytatni tudják tudományos karrierjüket.

A kommunista hatalom egy másik következménye volt minden tudományágban a kötelező marxizmus bevezetése. Minden egyetemi hallgatónak kötelező volt marxista filozófiát és politikai gazdaságtant hallgatnia, azonban ez inkább a sztálinista vulgármarxizmus volt, a szovjet

¹¹ „searching for means to mobilize Soviet society against the Nazi aggressor”.

¹² „Slavic ethnogenesis, now the major, if not the only, research topic of Soviet archaeology, gradually turned into a symbol of national identity”.

állam ideológiája, és nem valódi filozófia. Bár ennek a hatása államonként és koronként eltért, bizonyos általános következményei mindenhol érezhetőek voltak. A külföldi kutatókkal és kutatásokkal való kapcsolattartás nagyon korlátozottá, sőt néha tilossá vált, hogy korlátozzák a nem kommunista hatást a tudományokban, így a nyugati irodalomhoz, tudományos eredményekhez és fejleményekhez való hozzáférés évtizedeken keresztül majdnem lehetetlennek számított. A tudományokra rákényszerített vulgármarxizmus megkérdőjelezhetetlen volt. Így míg Nyugat-Európában a marxizmus és különböző későbbi válfajai, például a strukturális marxizmus vagy posztmarxizmus, termékenyítőleg hatottak a régészetre, addig az efféle módosítás és bírálat lehetetlen volt a keleti blokkban. Ezek után kifejezetten ironikus, hogy bár az elnyomó hivatalos marxista kritika többször is követelte, hogy a régészek sokkal több figyelmet fordítsanak a társadalmi és gazdasági fejlődés kérdéseire, ennek szinte semmilyen hatása nem volt, hiszen minden olyan kritika és vita az elméleti háttérről, amely túlmutatott a legalapvetőbb kérdéseken, a politikai rezsim kritikájának minősült (Laszlovszky–Siklódi 1991, 272–273; Gringmuth-Dallmer 1993, 136–137). Ugyanez igaz volt a szociológiára is, amely politikai okok miatt hosszú időre jelentősen meggyengült (Laszlovszky–Siklódi 1991, 273).

Az NDK-ban a Joachim Herrmann és más párttagok által vezetett *Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte der Historiker-Gesellschaft der DDR* és a *Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie* voltak a marxista régészet központjai. Herrmann több kötetet is szerkesztett az őskori és kora középkori társadalomról és gazdaságról, és a számos ideológiai alapú cikk mellett jó néhány munka fontos és értékes hozzájárulást jelentett új elméleti megközelítésével, megmutatva, hogy a marxizmus képes jó hatással lenni a régészetre (például Herrmann 1977a; 1977b; 1982a; 1982b; 1984; 1987; Herrmann–Sellnow 1982; Preuß 1982; Todorova 1982; Grünert 1984; Guhr 1984; Horst 1985). Lengyelországban az ötvenes évek sztálinista elnyomása sok kutatóra ráerőszakolta a társadalmi evolúció leegyszerűsített, sematikus, vulgármarxista értelmezését, amely főként a Lewis Henry Morgan és Friedrich Engels munkásságából származó vadság és barbárság fogalmakkal írta le a társadalom fejlődését. 1956 eseményei azonban csökkentették a politikai nyomást, és a marxizmus tényleg stimulálta az elméleti gondolkodást a régészetben. Korlátozott külföldi kapcsolatok is kialakulhattak, és érezhető vált olyan kutatók hatása, mint David Clarke, Lewis Binford vagy Claude Lévi-Strauss (Kobyliński 1991; Tabaczyński 1995). Csehszlovákiában hasonló helyzet alakult ki. A vulgármarxizmus hatása nem hozott kedvező változásokat a régészetben, azonban 1968 után az ideológiai szigor



enyhén csökkent, és néhány munka megjelent az őskori társadalomról és gazdaságról (például Neustupný 1967; 1991; 1993).

Magyarországon annyiból volt hasonló a helyzet, hogy itt is a vulgár-marxizmus egy formáját vezették be a korai ötvenes években. Az ideológiai szövegeket lefordították és régészeti folyóiratokban publikálták, hogy irányításul szolgáljanak a magyar régészeknek (például [sz. n.] 1950). A gazdasághoz hasonlóan a régészetben is ötéves tervet dolgoztak ki (Fülep 1951) a szovjet régészet mintájára ([sz. n.] 1949). Bár voltak olyan régészek, akik megpróbálták felhasználni a társadalmi evolúció marxista elméleteit – például Vértes László (1951; 1953) megkísérelte Morgan és Engels Szergej Pavlovics Tolsztovszov által módosított modelljét felhasználni a paleolit társadalmak elemzéséhez –, úgy tűnik, hogy a „történelmi materializmus” nem vált népszerű értelmezési keretté a magyar régészek körében. Ezt tükrözik azok az ismételt panaszok, amelyek recenziókban és rövid jelentésekben kifogásolják, hogy a régészek nem lépnek fel „határozottan a marxizmus álláspontjára helyezkedve, tudatosan és nyíltan szembeszállva a burzsoá tudomány tévedéseivel” (Castiglione 1956, 76; hasonlóan már Pogány 1951). A tudomány feletti politikai kontrollnak volt egy fontos, „episztemológiai” szintű hatása is: megerősítette a német hagyományú régészet szigorú empirizmusát. Nem tűrt meg kétséges interpretációkat, kételyeket vagy az információk hiányának beismerését: a „dekadens burzsoá bizonytalanságot” el kellett törölni a szocialista tudományból, a régészeknek mindent tudniuk *kell*ett.¹³ Ennek eredményeképp sok régész, aki nem tudta vagy akarta a marxista elméleteket felhasználni, még inkább a leíró empirizmus felé fordult, vagy a hagyományos kultúratörténeti keretek között dolgozott tovább. Ez azonban felvetett egy problémát. Hogyan lehetett a hagyományos, nemzeti alapokon álló régészetet összeegyeztetni a kommunista ideológiával? A kommunizmus egyik általános alapelve az internacionalizmus hangsúlyozása, amely fontosabbnak tartotta a különböző országok munkásosztálya közötti kapcsolatokat, mint a nemzeti és etnikai hovatartozást. Ennek legalábbis részben az volt a célja, hogy elvonja a figyelmet a Szovjetunió politikai és katonai dominanciájának elnyomó jellegéről. A nemzeti érzelmű írásokat, publikációkat vagy nem engedték nyomdába, vagy éppen csak megtűrték. Ennek fényében a magyarországi régészek ragaszkodása az etnikai interpretációkhoz talán valamiféle politikai ellenállásként is értelmezhető.

Más esetek viszont azt mutatják, hogy ez a filozófiai paradoxon nem okozott gondot a régészet ideológiai célú felhasználásakor. A kommu-

¹³ Bóna István előadása, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 1994.

nista államok gyakran nyújtottak külön pénzügyi támogatást a régészetnek politikai okokból, ha a nemzeti ünnepek megkívánták a nemzeti múlt iránti érdeklődés demonstrálását. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójának (1981) megünnepléséhez már 1970-ben külön pénzügyi támogatást kapott a régészet (Velkov 1993, 126). Ceaușescu Romániájában az állami ünnepeken sokszor rekonstruált vaskori „dák” kosztümöket viseltek. A dák állam Burebista által történt alapításának a 2050. évfordulóját 1980-ban ünnepelték. Ez alkalomból egy óriási, államilag támogatott „geta-dák” kiállítás utazta körbe Európa múzeumait, majd a román Nemzeti Múzeum egyik fő kiállítása lett (Kaiser 1995, 117–118).

A közvetlen vagy közvetett politikai beavatkozás mellett a régészeti értelmezéseket valószínűleg befolyásolták a régészek egyéni és közösségi tapasztalatai is. Ennek egy nemrég kimutatott érdekes példája a néhai Marija Gimbutas esete és elméletei az indoeurópai őshazáról és terjeszkedésről. Kimutatható, hogy az indoeurópaiakról és a terjeszkedésük módjáról és útvonalairól alkotott képe közeli hasonlóságot mutat a balti államok és a Szovjetunió kapcsolatával és a II. világháborús szovjet és német hadjáratokkal (Chapman 1998; lásd még Anthony 1995; Chapman 1997; Chapman–Hamerow 1997). Ennek különösen nagy a jelentősége a magyarországi őskor kutatása szempontjából is, hiszen elméletei komoly hatással voltak az európai kutatókra. Gimbutas – Vere Gordon Childe-ot követve (Childe 1926) – Dél-Oroszországban lokalizálta az indoeurópai őshazát, és egy sor bevándorlási hullámot feltételezett a rézkor és kora bronzkor során, főként Európa irányába. Ezen túl óriási kulturális különbséget, inkompatibilitást feltételezett „Ó-Európa” békés, matriarchátusban élő, „civilizált” csoportjai (Délkelet-Európa neolitikumának, kora és középső rézkorának közösségei), valamint a délorosz sztyeppe harcias, patriarchális, félnomad proto-indoeurópai csoportjai között (Gimbutas 1963; 1973a; 1973b; 1977; 1979; 1980; lásd még Anthony 1986; Mallory 1989). Az utolsó bevándorlási hullám semmisítette volna meg a Kárpát-medence és a szomszédos területek rézkori „civilizációját”, és egy *tabula rasát* csinált a bronzkor kezdete környékén. Az ebben való hit nagyon sokáig megakadályozta, hogy a kutatók kontinuitást keressenek a rézkor és a bronzkor között, elképzelhetlenné téve az autochton fejlődést (például Kalicz 1968, 12–13, 58–61, 102; Roman 1971; 1975; 1983; Tasić 1983; Srejić–Tasić 1987; Bóna 1992, 11–12; vö. Horváth 2012; Heyd–Kulcsár–Szeverényi 2013).

Hasonló esetek azonosíthatók a magyarországi őskori régészetben is: a régészek értelmezéseit befolyásolhatták a kortárs események és politikai folyamatok, és talán azt is tükrözik, hogyan próbálták értelmezni



saját korukat. Az 1956-os forradalom például ilyen jelentős történelmi esemény, és minden magyarországi lakosra jelentős hatást gyakorolt mind érzelmi, mind hétköznapi szinten. Talán nem túlzó azt feltételezni, hogy '56 eseményei hatással lehettek arra, hogy a régészek hogyan látták a világot és a politikai eseményeket, és ez befolyásolhatta, hogyan értelmezik a múltat. Két igen nagy hatású cikk is megjelent közvetlenül a forradalom után, Mozsolics Amália és Bóna István tollából, amelyek egy katasztrofális pusztítást írnak le a középső bronzkor végén, amit a „halomsíros kultúra népének” inváziója okozott (Mozsolics 1957, Bóna 1958). Bár az invázió forrását részben nyugaton keresték (hasonlóan a német támadáshoz a II. világháború alatt), Bóna keleti eredetű támadókról is írt, annak ellenére, hogy a régészeti anyag ezt kevésbé támasztotta alá. (A legtöbb kapcsolat nyugati, északnyugati irányú, főként Szlovákia és Dél-Németország irányában.) Bár van hasonlóság az őskori és a kortárs események között, nyilván nem feltételezhetjük, hogy ezek a munkák egyszerűen visszavetítették a jelenüket a múltba. Azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy az események meggyőzték őket arról, hogy a rekonstrukcióik érvényes – talán az egyedül érvényes – értelmezései a régészeti anyagnak.

1989-ben Magyarországon rendszerváltás történt, a szocialista rendszer összeomlott, az orosz csapatok elhagyták az országot, amely felszabadult az idegen uralom alól. Ennek a változásnak a hatása is megragadható néhány régészeti munkában. Érdekes módon Bóna István új, a kora és középső bronzkori tellkultúrákról írt összefoglaló munkájában egy új értelmezés jelent meg az egyik ilyen „kultúra” sorsáról. A középső bronzkor végét jelentő események leírásakor, a „halomsíros kultúra népének” invázióját leírva a következőket állapította meg Északkelet-Magyarországról: „Ez a támadás nem rázta meg a Füzesabony kultúrát: az élet változatlanul folytatódott a településeken, a temetkezések folytatódtak, a bronzaitat nem temették el. De a támadásnak voltak következményei, mivel ekkor kezdődött a Hatvan népesség »reneszánsza«.” (Bóna 1992, 26.) A „Hatvan népesség” „felszabadítása” a korábban őket meghódító „Füzesabony kultúra” hatalma alól azokat magyarországi kortárs politikai eseményeket látszik tükrözni, amelyek közvetlenül e sorok megírása előtt történtek.

Hasonlóképp, ötven év kommunista elnyomás és szovjet hatalom után nem meglepő, hogy Makkay János a következőket írja a Kárpát-medencét az őskor során ért idegen hatások kapcsán a keleti kapcsolatokról:

„A második a keleti, sztyeppe régió volt, amely jóval kisebb hatással volt a Nyugatra diffúzió keresztül. Ehelyett népes egymást

követő hullámaival találkozunk a rézkortól kezdve (Jamnaja kultúra), mindegyik nyugat felé áramolva. Ezek a hullámok általában a Tiszánál álltak meg [...] és a legtöbb esetben gátolták a fejlődést és megsemmisítették a civilizáció eredményeit.”¹⁴ (Makkay 1996, 35.)

A kép ugyanaz, mint Gimbutasnál – mint ahogy a háborúk és a szovjet/ orosz agresszió megtapasztalása is a XX. század során. Ezt az idézetet érdemes folytatni, hogy lássuk, bizonyos esetekben a kolonialista, sőt akár rasszista nézetek is befolyásolhatják a régészeti interpretációkat:

„A harmadik régió Közép-Európa, vagy az ősi európai világ, a neolitikum vonaldíszes kultúrájának régiója. A későbbi kultúrák történeti fejlődése mutatja, hogy az ősi Európa hogyan építette magába az új innovációkat, és a káros keleti hatásokat hogyan térítette el vagy asszimilálta. A rézkortól kezdve, a bronz- és vaskoron keresztül az ő leszármazottaik alakították ki a preklasszikus latin-kelta-germán világot, amely életet adott a modern Európának a Római Birodalom romjain – a »fehér ember« modern, tudományos-technikai világának (egy kényelmetlen, de azért pontos kifejezés), amely – akár tetszik, akár nem – a legfelsőbb rendű modern civilizációk és életmódok egyetlen forrása.”¹⁵ (Makkay 1996, 35.)

A régészet születése óta, és talán menthetetlenül, összegabalyodik a politikával. A múltat kutatja, és a múlt nagy értékű erőforrás, a politikai hatalom és legitimáció forrása. Nagy kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán politika- és ideológiamentes régészetet csinálni, hiszen a régészet mindig is a kutatók saját korának kulturális terméke lesz, témáit és eredményeit jelentős mértékben meghatározza, hogy melyek

¹⁴ *The second was the eastern, steppe region which exerted considerably less influence on the West by diffusion; instead we witness successive waves of peoples, each surging towards the West, from the Copper Age on (Yamna culture). Their waves were generally checked by the Tisza [...] and in most cases they arrested progress and destroyed the achievements of civilization.*

¹⁵ *The third region is the Central European or the ancestral European world, the region of the Linear Pottery cultures in the Neolithic. The historical development of these later cultures shows how ancient Europe absorbed new innovations, and how harmful eastern influences were diverted or assimilated. From the Copper Age, through the Bronze and Iron Ages, their descendants forged the pre-classical Latin-Celtic-Germanic world which beget modern Europe on the ruins of the Roman Empire – the modern scientific-technical civilization of ‘white man’ (an inconvenient, but nonetheless accurate expression) which, whether we like it or not, is the single source of the most superior modern civilizations and lifeways.*



azok kérdések, amelyek éppen akkor a kutatókat érdeklik, ezek pedig soha nem lesznek mentesek a kortárs politikai, társadalmi, történelmi folyamatok hatásaitól. Ugyanakkor ez nem mentesíthet bennünket a kötelesség alól, hogy ezeket a hatásokat, torzulásokat feltárjuk, ha kell, bíráljuk, és javítsuk. Már attól, ha folyamatosan tudatában vagyunk e veszélynek, és folyamatosan önkritikát gyakorlunk, jobban, érdekesebben, szabadabban művelhetjük tudományágunkat. A fenti sorok éppen csak felvillantották, hogy a régészet és a politika közötti kapcsolat hogyan torzította az őskor kutatását és annak eredményeit Közép- és Kelet-Európában, illetve Magyarországon. Még hosszú út áll előttünk.

Irodalom

- Anthony, David W. 1986: The „Kurgan Culture”, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: A Reconsideration. *Current Anthropology*, 27., 1986/4., 291–314.
- Anthony, David W. 1995: Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empiricism in Indo-European archaeology. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 82–96.
- Arnold, Bettina 1990: The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity*, 64., 244., 464–478.
- Arnold, Bettina – Hassmann, Henning 1995: Archaeology in Nazi Germany: the legacy of the Faustian bargain. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 70–81.
- Atkinson, John A. – Banks, Iain – O’Sullivan, Jerry (szerk.) 1996: *Nationalism and Archaeology*. *Scottish Archaeological Forum*. Glasgow, Cruithne Press.
- Bader, Tiberiu 1978: *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică (The Bronze Age in northwest Transylvania)*. Bukarest, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Bader, Tiberiu 1998: Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken. Otomani/Füzesabony-Komplex. Überblick und Fragestellung. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 80., 43–108.
- Bálint Csanád 1986: A magyar régészet és a nacionalizmus. In Kiss Gy. Csaba – Kovács István (szerk.): *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, Soros Alapítvány. 166–173.
- Bálint, Csanád 1989: Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians. In Shennan, Stephen J. (szerk.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. (One World Archaeology 10.) London, Unwin Hyman. 185–194.



- Bârzu, Ligia 1980: *Continuity of the Romanian people's material and spiritual production in the territory of former Dacia*. Bukarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Bóna, István 1958: Die Chronologie der Hortfunde vom Koszider Typus. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9., 213–243.
- Bóna, István 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. (Archaeologia Hungarica 49.) Budapest, Akadémiai.
- Bóna István 1986: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I*. Budapest, Akadémiai. 107–234.
- Bóna, István 1992: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In Meier-Arendt, Walter (szerk.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, Museum für Vor- und Frühgeschichte – Archäologisches Museum – Pytheas. 9–41.
- Castiglione László 1956: A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Konferenciája, 1955. október 3–6. *Archaeologiai Értesítő*, 83., 1956/1., 76–77.
- Chapman, John C. 1997: The Impact of Modern Invasions and Migrations on Archaeological Explanation. In Chapman, John – Hamerow, Helena (szerk.): *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*. (British Archaeological Reports – International Series 664.) Oxford, Archaeopress. 11–20.
- Chapman, John C. 1998: The impact of modern invasions and migrations on archaeological explanation. A biographical sketch of Marija Gimbutas. In Díaz-Andreu, Margarita – Sørensen, Marie Louise Stig (szerk.): *Excavating women. A history of women in European archaeology*. London – New York, Routledge. 295–314.
- Chapman, John – Hamerow, Helena 1997: On the Move Again: Migrations and Invasions in Archaeological Explanation. In uók (szerk.): *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*. (British Archaeological Reports, International Series 664.) Oxford, Archaeopress. 1–10.
- Chernykh, E. N. 1995: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old nationalisms. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 139–148.
- Childe, Vere Gordon 1926: *The Aryans. A Study of Indo-European Origins*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- Collis, John 1995: Celts, power and politics: whither Czech archaeology? In Kuna, Martin – Venclová, Natalie (szerk.): *Whither Archaeology? Papers in Honour of Evžen Neustupný*. Prága, Archeologický ústav AV ČR. 82–92.
- Collis, John 1996: Celts and politics. In Graves-Brown, Paul – Jones, Siân – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London, Routledge. 167–178.
- Collis, John 1997: Celtic myths. *Antiquity*, 71., 271., 195–201.
- Crișan, Ion H. 1978: *Burebista and his time*. Bukarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Curta, Florin 2001: Pots, Slavs and 'imagined communities': Slavic archaeologies and the history of early Slavs. *European Journal of Archaeology*, 4., 2001/3., 367–384.



- Dietler, Michael 1994: „Our ancestors the Galls”: archaeology, ethnic nationalism, and the manipulation of Celtic identity in modern Europe. *American Anthropologist*, 96., 1994/3., 584–605.
- Dolukhanov, Pavel 1993: Archaeology in the ex-USSR: post-perestrojka problems. *Antiquity*, 67., 254., 150–156.
- Dolukhanov, Pavel 1995: Archaeology in Russia and its impact on archaeological theory. In Ucko, Peter J. (szerk.): *Theory in archaeology. A world perspective*. London – New York, Routledge. 327–442.
- Du Nay, André 1977: *The Early History of the Rumanian Language*. (Edward Sapir Monograph Series in Language, Culture and Cognition 3.) Lake Bluff (ILL), Jupiter Press.
- Du Nay, André 1996: *The Origins of the Rumanians. The Early History of the Rumanian Language*. Toronto, Matthias Corvinus Publishing.
- Fettich Nándor 1937: *A honfoglaló magyarság fémművészége. – Die Metallkunst der landnehmende Ungarn*. (Archaeologia Hungarica 21.) Budapest, Magyar Történeti Múzeum.
- Fitzpatrick, Andrew P. 1996: „Celtic” Iron Age Europe: the theoretical basis. In Graves-Brown, Paul – Jones, Siân – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London, Routledge. 238–255.
- Fleury-Ilett, Beatrice 1996: The identity of France: archetypes in Iron Age studies. In Graves-Brown, Paul – Jones, Siân – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London, Routledge. 196–208.
- Fodor István 2003: Havas Ferenc: A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv*, 99., 2003/3., 351–355.
- Fülep, Ferenc 1951: Pjatiletnij plan vengerskoj arheologii – The five-year-plan of Hungarian archaeology. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1., 1951/1., 5–14.
- Gimbutas, Marija 1963: The Indo-Europeans, Archaeological Problems. *American Anthropologist*, 65., 1963/4., 815–836.
- Gimbutas, Marija 1973a: Old Europe c. 7000–3500 B.C., the Earliest European Cultures before the Infiltration of the Indo-European Peoples. *Journal of Indo-European Studies*, 1., 1973/1., 1–20.
- Gimbutas, Marija 1973b: The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500–2500 B.C. *Journal of Indo-European Studies*, 1., 1973/2., 163–214.
- Gimbutas, Marija 1977: The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *Journal of Indo-European Studies*, 5., 277–338.
- Gimbutas, Marija 1979: The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe. *Archives suisses d’anthropologie générale*, 43., 1979/2., 113–117.
- Gimbutas, Marija 1980: The Kurgan Wave #2 (c. 3400–3200 B.C.) into Europe and the Following Transformation of Culture. *Journal of Near Eastern Studies*, 8., 1980/1–2., 273–315.
- Giurescu, Constantin C. 1968: *Transylvania in the History of the Romanian People*. Bukarest, Meridiane.



- Glatz Ferenc 1988: Trianon és a magyar történettudomány. Történetírás, ideológiai közeg. In uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth. 104–120.
- Gringmuth-Dallmer, Eike 1993: Archaeology in the former German Democratic Republic since 1989. *Antiquity*, 67., 254., 135–142.
- Grünert, Heinz 1984: Die Archäologie im Werk von Karl Marx und Friedrich Engels. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 25., 1984/2., 257–289.
- Guhr, Günter 1984: Das Wesen der militärischen Demokratie bei Morgan sowie bei Marx und Engels. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 25., 1984/2., 229–256.
- Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai.
- Havas Ferenc 2002: *A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 15.) Budapest, Tinta.
- Härke, Heinrich 1991: All quiet on the Western Front? Paradigms, methods, and approaches in West German archaeology. In Hodder, Ian (szerk.): *Archaeological theory in Europe. The Last Three Decades*. London – New York, Routledge. 187–222.
- Härke, Heinrich 1995: „The Hun is a methodical chap”: reflections on the German tradition of pre- and protohistory. In Ucko, Peter J. (szerk.): *Theory in archaeology. A world perspective*. London – New York, Routledge. 46–60.
- Herrmann, Joachim (szerk.) 1977a: *Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen*. (Schriften zu Ur- und Frühgeschichte 30.) Berlin, Akademie Verlag.
- Herrmann, Joachim 1977b: Archäologie als Geschichtswissenschaft. In uő. (szerk.): *Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen*. (Schriften zu Ur- und Frühgeschichte 30.) Berlin, Akademie Verlag. 9–28.
- Herrmann, Joachim 1982a: Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen – Probleme und Thesen. In uő. – Sellnow, Irmgard (szerk.): *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 12.) Berlin, Akademie Verlag. 11–52.
- Herrmann, Joachim 1982b: Militärische Demokratie und die Übergangsperiode zur Klassengesellschaft. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 23., 1982/1., 11–31.
- Herrmann, Joachim 1984: Die Theorie der ökonomischen Gesellschaftsformationen bei Karl Marx und in Friedrich Engels „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates”. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 25., 1984/2., 202–228.
- Herrmann, Joachim 1987: Militärische Demokratie und Allodismus in Mitteleuropa zwischen Antike und Feudalgesellschaft. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 28., 1987/2., 257–267.
- Herrmann, Joachim – Sellnow, Irmgard (szerk.) 1982: *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 12.) Berlin, Akademie Verlag.
- Heyd, Volker – Kulcsár, Gabriella – Szeverényi, Vajk (szerk.) 2013: *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Areas*. (Archaeolingua 30.) Budapest, Archaeolingua.



- Hobsbawm, Eric J. 1983a: Introduction: Inventing Traditions. In uő – Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–14.
- Hobsbawm, Eric J. 1983b: Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In uő – Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press. 263–307.
- Hodder, Ian 1991: Archaeological theory in contemporary European societies: the emergence of competing traditions. In uő (szerk.): *Archaeological theory in Europe. The Last Three Decades*. London – New York, Routledge. 1–24.
- Horst, Fritz 1985: Die Entwicklung der Produktivkräfte in der Bronzezeit. In Horst, Fritz – Krüger, Bruno (szerk.): *Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte von 14. bis 16. Dezember in Berlin*. (Historiker Gesellschaft der DDR 11.) Berlin, Akademie Verlag. 63–82.
- Horváth Tünde 2012: *Balatonőszöd–Temetői dűlő őskori településrészei*. Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet.
- Iggers, Georg G. 1988 [1968]: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest, Gondolat.
- James, Simon 1998: Celts, politics and motivation in archaeology. *Antiquity*, 72., 275., 200–209.
- Junker, Klaus 1998: Research under dictatorship: the German Archaeological Institute 1929–1945. *Antiquity*, 72., 276., 282–292.
- Kaiser, Timothy 1995: Archaeology and ideology in southeast Europe. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 99–119.
- Kalicz, Nándor 1968: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v. u. Z.* (Archaeologia Hungarica 45.) Budapest, Akadémiai.
- Kemenczei, Tibor 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. (Archaeologia Hungarica 51.) Budapest, Akadémiai.
- T. Kiss Tamás 1998: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kunó kultúráját szervező munkássága*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth.
- Klejn, Leo 1974: Kossinna im Abstand von vierzig Jahren. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 58., 7–55.
- Klejn, Leo 1993: To separate a centaur: on the relationship of archaeology and history in Soviet tradition. *Antiquity*, 67., 255., 339–348.
- Kobylński, Zbigniew 1991: Theory in Polish archaeology 1960–90: searching for paradigms. In Hodder, Ian (szerk.): *Archaeological theory in Europe. The Last Three Decades*. London – New York, Routledge. 223–247.
- Kohl, Philip L. 1993: Nationalism, politics, and the practice of archaeology in Soviet Transcaucasia. *Journal of European Archaeology*, 1., 1993/2., 181–188.
- Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare 1995: Archaeology in the service of the state: theoretical considerations. In uők (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–18.
- Kohl, Philip L. – Tsjetskhladze, Gocha R. 1995: Nationalism, politics, and the practice of archaeology in the Caucasus. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.):



- Nationalism, politics, and the practice of archaeology.* Cambridge, Cambridge University Press. 149–174.
- Langó, Péter 2005: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In Mende, Balázs Gusztáv (szerk.): *Research on the prehistory of the Hungarians.* (Varia Archaeologica Hungarica 18.) Budapest, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Archaeology. 175–340.
- Laszlovszky, József – Siklódi, Csilla 1991: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In Hodder, Ian (szerk.): *Archaeological theory in Europe. The Last Three Decades.* London – New York, Routledge. 272–298.
- Leube, Achim 1998: Zur Ur- und Frühgeschichtsforschung in Berlin nach dem Tode Gustaf Kossinnas bis 1945. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 39., 373–427.
- Makkay, János 1991: Gordon Childe (1892–1957) and Hungary. A Centenary Tribute. *The New Hungarian Quarterly*, 32., 124., 107–114.
- Makkay, János 1996: Theories About the Origin, the Distribution and the End of the Körös Culture. In Tálás, László (szerk.): *At the Fringes of Three Worlds. Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley.* Szolnok, Damjanich Múzeum. 35–49.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk 1990: *Archaeology yesterday and today. The development of archaeology in the sciences and humanities.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Mallory, James P. 1989: *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth.* London, Thames & Hudson.
- McCann, W. J. 1990: „Volk und Germanentum”: the presentation of the past in Nazi Germany. In Gathercole, Peter – Lowenthal, David (szerk.): *The Politics of the Past.* London, Unwin Hyman. 74–88.
- Megaw, Ruth – Megaw, Vincent 1995: The prehistoric Celts: identity and contextuality. In Kuna, Martin – Venclová, Natalie (szerk.): *Whither Archaeology? Papers in Honour of Evžen Neustupný.* Prága, Archeologický ústav AV ČR. 230–245.
- Megaw, Ruth – Megaw, Vincent 1996: Ancient Celts and modern ethnicity. *Antiquity*, 70., 267., 175–181.
- Megaw, Ruth – Megaw, Vincent 1997: Do the ancient Celts still live? An essay on identity and contextuality. *Studia Celtica*, 31., 1997/1., 107–123.
- Megaw, Ruth – Megaw, Vincent 1998: „The mechanism of (Celtic) dreams?”: a partial response to our critics. *Antiquity*, 72., 276., 432–435.
- Mikołajczyk, Andrzej 1990: Didactic presentations of the past: some retrospective considerations in relation to the Archaeological and Ethnographical Museum, Łódź, Poland. In Gathercole, Peter – Lowenthal, David (szerk.): *The Politics of the Past.* London, Unwin Hyman. 247–256.
- Morintz, Sebastian 1978: *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului n spațiul carpato-balcanic.* (Biblioteca de arheologie 34.) Bukarest, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Mozsolics, Amália 1957: Archäologische Beiträge zur Geschichte der großen Wanderung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8., 119–156.
- Mócsy András 1986: A dák királyság. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I.* Budapest, Akadémiai. 32–45.



- Neustupný, Evžen 1967: *K počátkům patriarchátu ve střední Evropě (The Beginnings of Patriarchy in Central Europe)*. (Rozpravy ČSAV 77, 2.) Prága, Nakl. ČSAV.
- Neustupný, Evžen 1991: Recent theoretical achievements in prehistoric archaeology in Czechoslovakia. In Hodder, Ian (szerk.): *Archaeological theory in Europe. The Last Three Decades*. London – New York, Routledge. 248–271.
- Neustupný, Evžen 1993: Czechoslovakia: the last three years. *Antiquity*, 67., 254., 129–134.
- Pârvan, Vasile 1926: *Getica. O protoistorie a Daciei*. (Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice III, III, 2.) Bukarest, Cultura Națională.
- Pogány Ö. Gábor 1951: Főtitkári jelentés a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat ötnegyedévi működéséről. *Archaeologiai Értesítő*, 78., 1951/2., 144–147.
- Preuß, Joachim 1982: Produktivkräfte und Gesellschaftsstruktur im europäischen Neolithikum. Herrmann, Joachim – Sellnow, Irmgard (szerk.): *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 12.) Berlin, Akademie Verlag. 99–107.
- Rączkowski, W. 1996. „Drang nach Westen”? Polish archaeology and national identity. In Díaz-Andreu, Margarita – Champion, Timothy C. (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, UCL Press. 189–217.
- Roman, Petre 1971: Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpathen-Raum. *Dacia*, 15., 31–170.
- Roman, Petre 1975: Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien. *Acta Archaeologica Carpathica*, 15., 145–162.
- Roman, Petre 1983: Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit auf dem Gebiet Rumäniens. *Godišnjak*, 21., 115–134.
- Ruiz Zapatero, Gonzalo 1996: Celts and Iberians: ideological manipulation in Spanish archaeology. In Graves-Brown, Paul – Jones, Siân – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London, Routledge. 179–195.
- Russu, Ion I. 1981: Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și component latino-romanică. Bukarest, Editura științifică și enciclopedică.
- Schild, Romuald 1993: Polish archaeology in transition. *Antiquity*, 67., 254., 146–150.
- Schramm, Gottfried 1985: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa I. *Zeitschrift für Balkanologie*, 21., 1985/2., 223–241.
- Schramm, Gottfried 1986: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa II. *Zeitschrift für Balkanologie*, 22., 1986/1., 104–125.
- Schramm, Gottfried 1987: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa III. *Zeitschrift für Balkanologie*, 23., 1987/1., 78–94.
- Schramm, Gottfried 1997: *Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához* (ford. Schütz István). Debrecen, Csokonai.



- Sherratt, Andrew 1997: *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*. Edinburgh–Princeton (NJ), Edinburgh University Press – Princeton University Press.
- Shnirelman, Victor A. 1995: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press. 120–138.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of nationalist archaeology in Russia. In Díaz-Andreu, Margarita – Champion, Timothy C. (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, UCL Press. 218–242.
- Sklenář, Karel 1983: *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*. Leicester – New York, Leicester University Press – St. Martin's Press.
- Smolla, Günter 1980: Das Kossinna-Syndrom. *Fundberichte aus Hessen*, 19–20., 1–9.
- Srejović, Dragoslav – Tasić, Nikola (szerk.) 1987: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*. (Posebna izdanja Balkanoški institut SANU 29.) Belgrád, Balkanoški institut SANU.
- Szöke Béla 1959: A bjelobrdoi kultúráról. *Archaeologiai Értesítő*, 86., 1959/1., 32–47.
- Tabaczyński, Stanisław 1995: A future for the Marxist paradigm in Central European archaeology? The Polish case. In Kuna, Martin – Venclová, Natalie (szerk.): *Whither Archaeology? Papers in Honour of Evžen Neustupný*. Prága, Archeologický ústav AV ČR. 69–81.
- Tasić, Nikola 1983: *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita (Jugoslawische Donauegiet von der indoeuropäischen Wanderung bis zum Vorstoss der Skythen)*. (Posebna izdanja Balkanoški institut SANU 17.) Újvidék–Belgrád, Balkanoški institut SANU.
- Tilley, Christopher 1990: Michel Foucault: Towards an Archaeology of Archaeology. In uó (szerk.): *Reading Material Culture. Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*. Oxford, Basil Blackwell. 281–347.
- Todorova, Henrieta 1982: Die zweite Arbeitsteilung im Äneolithikum Bulgariens. Herrmann, Joachim – Sellnow, Irmgard (szerk.): *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 12.) Berlin, Akademie Verlag. 93–98.
- Trigger, Bruce G. 1984: Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist. *Man*, 19., 1984/3., 355–370.
- Trigger, Bruce G. 1989: *A History of Archaeological Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Veit, Ulrich 1984: Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe: Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte. *Saeculum*, 35., 1984/3–4., 326–364.
- Veit, Ulrich 1989: Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity. In Shennan, Stephen J. (szerk.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. (One World Archaeology 10.) London, Unwin Hyman. 35–56.
- Velkov, Velizar 1993: Archaeology in Bulgaria. *Antiquity*, 67., 254., 125–129.



- Vékony Gábor 1986: Erdély őskora. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I.* Budapest, Akadémiai. 13–31.
- Vékony, Gábor 1989: *Dákok, rómaiak, románok.* Budapest, Akadémiai.
- Vékony, Gábor 2000: *Dacians–Romans–Romanians.* Toronto–Buffalo (NY), Matthias Corvinus Publishing.
- Vértes László 1951: Megjegyzések Sz. P. Tolszov korszakbeosztásának az őshordára és az ősközösségek kezdeti szakaszára vonatkozó megállapításaihoz. *Archaeologiai Értesítő*, 78., 1951/1., 3–7.
- Vértes László 1953: Az őskőkor társadalmának néhány kérdéséről. *Archaeologiai Értesítő*, 80., 1953/2., 89–105.
- Vulpe, Alexander 1987: Die Geto-Daker. Geschichte eines Jahrtausends vor Burebista. *Dacia*, 31., 1987/1–2., 77–86.
- Wiwjorra, Ingo 1996: German archaeology and its relation to nationalism and racism. In Díaz-Andreu, Margarita – Champion, Timothy C. (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe.* London, UCL Press. 164–188.
- [sz. n.] 1949: A Sz. Sz. K. U. Tudományos Akadémia Történeti Intézete Ókori Történeti Szakosztálya tudományos kutató munkájának öt éves terve (ford. Harmatta János). *Archaeologiai Értesítő*, 76., 1949/1–2., 108–109.
- [sz. n.] 1950: A régészet szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében. *Archaeologiai Értesítő*, 77., 1950/2., 65–68.

ÚJ FOLYAM XXIII. 9-10. SZÁM BUDAPEST 2014. OKTÓBER ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

FRANCIA KÖLTŐK A FORRADALOMRÓL: JULES SUPERVILLE,
PIERRE EMANUEL, ALAIN BOSQUET – EMLÉKEK ÉS GONDOLATOK
1944 NYARÁRÓL-ŐSZÉRŐL: ILLYÉS GYULA, MUNKÁCSI ERNŐ,
HORTHY ILONA, SZENT-IVÁNYI DOMOKOS – AZ I. VILÁGHÁBORÚRÓL
JESZENSZKY GÉZA ÉS MISKOLCZY AMBRUS – A MAGYAR PARASZT
ÉLETE: KATONAEMLÉKEK AZ I. VILÁGHÁBORÚBÓL –
AZ ÚJ LÁTÓHATÁR: BORBÁNDI GYULÁRÓL ÉS MOLNÁR JÓZSEFRŐL





1906-os kép a karthauzi kolostorról a lombardiai Paviában, az utolsó Longobárd uralkodó, Aistulf székvárosában. © Fortepan/Schich Frigyes

Kiss P. Attila

Egy új tudományág, a langobardológia születése*

Bevezetés

„Kik ezek a hosszúszakállúak (longobarbae)? És mondá Frea Godannak: »Amiként nevet adtál, győzedelmet is adj nekik.« És adott is nekik győzedelmet, hogy ahol csak alkalom adódik, bosszulják meg magukat, és legyen övék a győzelem. Az időtől fogva a winnileket langobardoknak hívták.” (Origo gentis Langobardorum, 1–2.)

Így veszi kezdetét a közel egy évszázada Itáliában élő langobard nép első önálló, saját történetét bemutató krónikája, az *Origo gentis Langobardorum*. A mitikus elemeket (germán–skandináv istenek) tartalmazó elbeszélés és utóélete (átvétele a középkor legtöbbet másolt szerzőjénél, Paulus Diaconusnál) napjainkig meghatározza a mai Olaszország területén utolsóként megtelepedő, germán nyelvet beszélő csoportról kialakított képet. Az északról dél felé vándorlás stációi, melyek az *Origóban* is szép számmal helyet kapnak, mind a történeti, mind pedig a régészeti kutatás egyik meghatározó sarokköveivé váltak az elmúlt évtizedekben, hiszen a különböző tudósgenerációk közös célkitűzése volt az északi őshaza és Itália között vándorló „entitás” megragadása. Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben a kora középkor

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.



kutatásának egyre közkedveltebb témájává vált a langobardok történetének és régészeti emlékéanyagának a vizsgálata. Jörg Jarnut 2005-ben némi iróniával úgy fogalmazott, hogy egy új tudományterület, a langobardológia születéséről beszélhetünk, ha csak az utóbbi két évtized szakirodalmi termését vesszük figyelembe (Jarnut 2005, 11–12). Maga a téma azonban korábban egyáltalán nem számított a középkor népszerű kutatási területei közé. A langobardok esete kiváló orvosi lóként is kínálkozik a kora középkort vizsgáló kutató számára, hiszen az elmúlt évtizedekben kidolgozott különböző teóriák és modellek esetükben mind vizsgálat alá vethetők. Az elitvándorlás, a népvándorlás, a kontinuitás–diszkontinuitás, akkulturáció és az elitkommunikáció kérdése mind vizsgálati tényezőként jelentkezik. Emellett fontos megjegyezni, hogy az Észak- és Dél-Európa közötti kapcsolati háló felvázolására is kiváló lehetőséget kínál történetük és anyagi kultúrájuk elemzése. Éppen ezért nem véletlen, hogy kutatásukra egyre nagyobb figyelmet szentelnek jelenleg Európában, és sorra születnek a különböző régiókat összekötő, nagy volumenű tudományos projektek is (Freeden–Vida 2007, 359–360). A langobardokat a mai napig a barbár germán múlt részeseiként kezelik, így a következőkben talán érdemes azt is végigvenni, hogy mit is jelentett az elmúlt kétszáz évben ez a két fogalom, azaz a barbár és a langobard.



Barbárok és rómaiak, avagy a magaskultúra képe a barbárokról?

Az elmúlt 200 évben gyakorlatilag a barbárképünk alakulását meghatározta a késő antik auktorok újrafelfedezése, akik irodalmi sémák és klisék mentén alakították ki véleményüket a velük és csoportjukkal gyakran hadban álló barbár népekről. A klasszikus szerzők megfigyelései és az általuk leírt csoportok jellege, szokásai és viselete teljesen autentikusnak minősült, egészen a legutóbbi időkig. Maga a barbár kifejezés egészen Homéroszig vezethető vissza, de a klasszikus szerzők közül tudatosan elsőként Hérodotosz alkalmazta igen élesen, megkülönböztetve a *hellénéseket* és a *bárbaroiokat*, azaz a poliszlakókat és a velük szemben álló csoportokat. Az általa barbárként aposztrofált etnikumoknak a lényegi „bűne” a görög nyelv ismeretének és a hellén civilizáció vívmányainak hiánya volt (Ohnacker 2003, 47–48; Brather 2004, 117–120).

A rómaiak esetében igen nehéz feladatnak minősült annak kiötlése, hogyan mentesítsék magukat a „barbár” kifejezés alól, hiszen maguk sem a görögséghez tartoztak. A megoldás igen kézenfekvő volt: a latin nyelven író gondolkodók önmagukkal bővítették (görög, római, barbár szóbeli hagyományokra épülő) a korábbi hellén–barbár ellentétpárt, magukat ezzel a mediterrán magaskultúra letéteményeseinek sorába emelve (Brather 2004, 120–122). Természetesen a nyelv mellett az alapvető különbséget még az írásbeliség hiánya jelentette, ami a törvények, a rend fundamentumainak hiányát foglalta magába. (A görögök és a rómaiak nem értették meg alapvetően a szokásjogra épülő, velük szomszédos szóbeli kultúrákat). Az egyes, birodalmon kívül élő csoportokról kialakított kép azonban akár évszázadonként is változhatott, hiszen a *noster*, a *barbarus* és a *hostis* fogalma jelentősen függött az éppen aktuális politikai irányvonalaktól is (Ohnacker 2003, 47).

Másrészt főleg a római írónál érzékelhető, hogy a barbárok álltak a birodalom terjeszkedésének útjába, ők voltak a centrummal szemben álló „perifériák” lakói. A mediterrán világ peremén, a periférián helyezkedtek el, társadalmi-politikai és katonai berendezkedésük igen kötött volt, ennél fogva morálisan és kulturálisan is determináltak voltak. Az antik auktorok személetmódjában minden csoportnak megvoltak a maguk szokásai, hagyományai, melyek főként az antik kultúra kontrasztjaiként jelennek meg. E hagyományok és leírások gyakorta nem a barbárok hétköznapi életének ismeretéből fakadnak, hanem belőlük inkább a harcokból és háborúkból megismert ellenség képe rajzolódik ki. A római és görög kútfők megegyező, elsősorban etnográfiai sémák



alapján írják le ellenfeleiket, melyek megtalálhatóak Caesar belgákról szóló ismertetésén át Tacitus germánképéig. Minden ilyen leírásnak alapja az eredet, az őshaza, az esetleges vándorlások (az adott népcsoportok nem őshonosak hazájukban), a politikai szervezet nélküli törzsekbe szerveződés, a monarchisztikus politikai berendezkedés, *interpretatio Romana/Graeca* alkalmazása a szokások és a vallási hagyományok sablonjának leírása. A politikai berendezkedés és az életmód különbsége, mint látható, igen meghatározó ezeknél az etnográfiai „ismertetőknél”. Az már természetesen magától értetődő dolognak számított, hogy minél közelebb él egy-egy csoport a birodalomhoz, annál civilizáltabbnak, a kultúra ismerőjének számított. A földközi-tengeri magaskultúrák képviselői, a tradicionális agrártársadalom képviselői nem értették meg a húsrá, tejre és nomadizmusra épülő gazdasági rendszereket sem igazán, mint ez gyakorta kitűnik műveikből is. Az irodalmi sémákat természetesen a képzőművészetben is hasonlóan jelenítik meg, minthogy ezeket a csoportokat ezeken az alkotásokon is sematikusán próbálják meg ábrázolni (nagy csoportok – germán, kelta – egységes megjelenítése) (Ohnacker 2003, 49–54; Brather 2004, 22–33).

Az antikvitás idején a barbár és főként germán csoportokról kialakult kép a középkori krónikások lelkes másoló- és továbbörökítő munkája révén őrződött meg egészen a kora újkorig. A felvilágosodás szerzői még tovább tudták ezen negatívumok sorát fokozni: megtették a germánságot a Római Birodalom megdöntőivé. A XVIII. század végén jelent meg Edward Gibbon munkája, mely a Római Birodalom bukásának alapvető, nemzedékek által számtalanszor használt kiindulópontja lett (Gibbon 1776–1789). Gibbon számos belső és mentális ok mellett igen komoly indokként nevezte meg a birodalom bukásának okai között a barbár hordák elsőprő invázióját. Persze számtalan részről érte kritika a monumentális alkotást, mégis igen sokáig a történeti feldolgozások megkehlhetetlen része maradt.

Az ezzel ellentétes nyitás természetesen a nemzeti ihletésű történet-tudomány megszületésének idejére tehető. A nemzeti romantika ébredésének időszakában jelentkezik az első igény mint a nemzeti történelem szerves része, a „germán régmúlt” emlékeinek és történetének kutatására és oktatására. A XIX. század derekán vezetik be a különböző német területeken vallási felekezetektől függetlenül az olvasókönyveket (*Lesebuch*), melyekben balladák és források szerepeltek tematikus rendben. Ezekben kaptak elsőként helyet mint a „régí németekről” szóló leírások Tacitus és számos más klasszikus auktor művei. Ekkor születik meg a közoktatás szintjén is a rómaiakat legyőző Hermann (Arminius) és a Rómát elfoglaló Alarich pozitív képe mint a germán régmúlt dicsőségének leírása (Joos 1997, 32–33). Az anyanyelv és a népi

múlt kutatása természetesen ezzel párhuzamosan haladt. A Grimm testvérek munkái mellett ekkor hozzák létre az első lelkes amatőrök a germán szülőföld kutatásának alapjait megteremtő szervezeteket, egyleteket (Fröhlich 2008, 184–185). Az idő előrehaladtával a klasszikus winckelmanni antikvítás tiszteletén nevelkedett kutatógenerációt az egyetemeken is felváltja a germán régiségek iránt igen fogékony új nemzedék. Ennek a váltásnak kézzel fogható nyomai is vannak, ugyanis a század utolsó harmadában indul útjára a *Monumena Germaniae Historica* sorozat (ismertebb nevén MGH). Ennek a monumentális vállalkozásnak a keretein belül máig bezárólag a „német régmúlt” forrásait gyűjtik össze. Természetesen a XIX. században már megszületett az az alapvető koncepció, hogy külön tematikus bontásban vizsgálják a forrásokat, hiszen voltak a régmúltban germán nyelvet beszélő népek által lakott és uralt vidékek is. Akkoriban a nem németek lakta területek is bekerültek ezekbe a forráskiadványokba, melyek a nemzeti fejlődés ezen korszakában némi politikai ellentétek kiéleződésére is indokot adhattak (Geary 2002, 38). A kutatás barbárképe azonban igen sokáig nem változott jelentős mértékben. Míg a német nyelvterületen a dicső nemzeti múlt letéteményeseiként főként a XX. század első feléig, addig az angolszász világban a római struktúrát felváltó, a középkori változásokat vérrel elindító csoportokként gondoltak rájuk. A germán (barbár) – római alaplakosság szembenállása és elkülönülése az egykori birodalom utódállamaiban a kutatás meghatározó képlete volt igen sokáig. De vajon tetten érhető valamilyen változás a struktúrák kutatásában?

A különböző kisebb-nagyobb migrációk révén a birodalom határainál és azon belül is megjelenő barbár csoportok igen mélyre ható változásokat indítottak el a késő antikvítás időszakában. A barbár (nagyobbrészt germán) közösségek megjelenését a kutatás gyakorta a mai modern, szintén Európa etnikai térképét átrajzoló migrációkhoz szokta hasonlítani. Napjaink „népvándorlói” igen nagy mértékben hozzájárulnak az európai hagyományos társadalmi és vallási modell átalakulásához a modern nemzetállamokban. Ezek fényében talán nem véletlen az összehasonlítás, hiszen a kortárs auktorok számos mélyreható változást az új jövevények számlájára írtak, miként az napjainkban is szokás. Valóban ilyen egyetemes átalakulás letéteményesei voltak a IV–VI. század bevándorlói, s valóban oly nagy mértékben elkülönültek az alaplakosság kultúrájától? Az elmúlt évtizedben Philipp von Rummel munkájával megjelent egy olyan nézőpont is a kutatásban, mely a korábbi római–barbár kapcsolatokat egy teljesen új viszonylatba helyezi.

Rummel véleménye szerint az alapvető átalakulás, mely a későbbi Európa megszületéséhez hozzájárult, már a késő antik társadalom vezetőrétegeinek belső küzdelmével elkezdődött. A IV. századtól kezdve



egyre több katonai pozíciót betöltő személy került előtérbe, ami nagyban összefüggött a késő római kori állam erősen militáns jellegével is. Míg korábban ezek a személyek csak kisebb tisztségeket birtokoltak, addig a IV–V. századra már teljes kiváltságokkal is rendelkeztek. A császári uralkodócsaláddal nem egy esetben házassági kapcsolatokat létesítettek, de a korábbi szenátori arisztokrácia és az új réteg között ezek teljesen hiányoztak, egyfajta elkülönülés figyelhető meg a két csoport esetében. A felemelkedő katonai arisztokrácia tagjai között igen sok volt a barbár származású, akik népükből toborzott egységeikkel a birodalom területén belül állomásoztak, hatalmuk pedig igencsak megnőtt a civil származású, elsősorban a birodalmi adminisztrációban tevékenykedő arisztokratákkal szemben. A korábbi szenátori rendhez tartozó családok féltették korábbi pozíciójukat, minthogy a szociális átjárhatóság lehetősége is sokkalta nagyobb lett a korábbi korokhoz képest. A két vezetőcsoport között a legnagyobb különbséget elsősorban a kulturális eltérések jelentették. Az új katonai arisztokrácia teljesen más reprezentációs eszközökkel kívánta kifejezni hatalmát, míg az írott kultúra, ami az egyéni reprezentáció fontos kellékének számított, továbbra is a civil arisztokrácia kezében maradt (Rummel 2008, 376–379). A két csoport az írott és képi források tanúsága szerint a viseletben is igen jelentősen eltért egymástól, hiszen a szenátorokat továbbra is tógában ábrázolták, szemben a katonai viseletbe megjelenített új réteg képviselőivel. Természetesen ezek a forráscsoportok – mint arra Rummel is rámutat – erősen sematizáló és idealizáló jellegűek, hiszen a tógás viselet sem számított ekkor már gyakorinak a civil vezetőréteg köreiben. Sőt több írott kútfő is beszámol arról, hogy a szenátorok a korábbi korszakokkal ellentétben kardot is viseltek nyilvános megjelenéseik alkalmával (i. m., 382, 388–389). Már a kora császárkorban is szétvált a civil és a katonai hivatalokat betöltő személyek viselete, valamint ezek képi megjelenítése is. A II. század végéig az éremképek és a képi ábrázolások alapján a császárokat továbbra is tógában jelenítik meg, mivel a civil és a szenátusi legitimitás igen fontosnak számított. Alföldi szerint éles váltásra a III. és IV. században kerül sor, hiszen ekkor az állam védelme és a katonai erények sokkal inkább előtérbe kerültek (Alföldi 1935, 3–10).

Szerencsés módon több esetben is ismerjük a felemelkedő elit temetkezéseit, melyet a korábbi kutatás egyértelműen elhatárolt a késő antik kultúrától. A mediterrán területeken talált V. századi gazdag katonai (barbár) előkelők igen egységes rítus alapján lettek másvilági útjukra bocsátva. A temetkezésekben fennmaradt fémtárgyak (fegyverek, nyak- és karperecek, övek, hagymagombos fibulák) igen nagy hasonlóságokat mutatnak az egész mediterrán világban ismert műhelyek termékeivel, több közülük ismert a birodalmi reprezentáció eszköztárából is. Ezek

tükrében feltehetően a katonai elit részét képezhették a különböző, korábban csak barbár vezetőként aposztrofált személyek is. A *habitus militaris* és a *habitus barbarus* ebben az időben nem igazán különült el már egymástól. A hasonlóságot több kortárs is kifejezte mind a képi, mind pedig az írott emlékekben. Augustinus maga a barbár és a katonai viseletet szinte nem is különbözteti meg egy rabszolga-kereskedőről szóló leírásban („*habitu terribili vel militari vel barbaro*”) (Rummel 2008, 391). Az igazi különbséget talán csak maga a temetkezési rítus és annak sajátosságai jelenthetik, melynek köszönhetően mai napig ismertek a leletek.

A férfitemetkezések mellett jelentkező gazdag női sírokat főként a különböző ékszerhasználati módok (fibulaviselet) alapján szintén idegenként szokták meghatározni, minthogy a tradicionális római viseletnek ezek a tárgyak nem képezték részét. Ugyanakkor Rummel számos olyan példát hoz esetükben is, mely alapján igencsak kérdésessé válik a római és a barbár megkülönböztetése. A IV. és az V. században az új barbár elit megjelenési formája a különböző forráscsoportok alapján az alábbiakban ragadható meg: 1. az írott források és képi ábrázolások értelmében egy nagyon elkülönülő csoportról van szó; 2. a sírleletek esetében jól látható, hogy ezek a személyek mind a késő antik reprezentációs kultúra részesei voltak, nem csak egy külön barbár arisztokráciáé (i. m., 386).

A német kutató ezek alapján feltételezi, hogy a Római Birodalom nyugati felén (Keleten az adminisztratív vezetőréteg és az arisztokrácia szerepe továbbra is erős, szemben a nyugati birodalomfélével) az általános negatív barbárkép egyáltalán nem a valóságot tükrözi, hanem sokkal inkább egyfajta propaganda végtermékének tekinthető. A késő antikvitás időszakában a rómaiakat és a barbárokat mind külső megjelenésükben, mind pedig szokásaikban már egyre kevésbé lehetett megkülönböztetni. A barbár csoportokról és azoknak a rómaiaktól eltérő öltözkéről, szokásairól alkotott kép alapvetően a hatalmát egyre inkább elvesztő szenátori arisztokrácia egyfajta propagandája lehetett, mellyel megpróbálta a főként katonai hivatalok révén előrejutó új, rivális elitet befeketíteni (i. m., 401–407).

Kérdésként merül fel, hogy a Rummel munkájának a fentiekben ismertetett alapvetései alkalmazhatók-e az V. századot követő időszakban is, konkrétan az Itáliát 567-ben megszálló langobardok esetében. Mennyiben alkalmazkodtak a langobardok a késő antik környezethez, és mennyiben váltak a helyi elit részeivé?



„Kik ezek a hosszúszakállúak (langobardok)?”

A langobardokkal és szerepükkel az olasz félsziget történetében már igen korán, a reneszánsz időszakban elkezdtek foglalkozni. A más műveiről ismertebbé vált Machiavelli Firenze történetéről írott művének első könyvében említi meg a langobardok itáliai történetét (Machiavelli, Firenze története, I. könyv, 7–10). Az ismertebb kora középkori forrásokra (Paulus Diaconus) építő összegzés alapvetően kedvezőtlen színben tünteti fel a germán csoportot, hiszen a gótokkal együtt a pusztulás és a külföldről érkező hódító szerepét osztja rájuk. Ez a szemléletmód a későbbiekben igen meghatározó lesz, főként az itáliai és olasz gondolkodók és korai historiográfusok körében. Az ókori magaskultúra végleges megtörőinek szerepe mellett a nemzeti eszme ébredésének korszakában többször is mint a külső idegen területről érkező elnyomó, agresszív hódító szerepét öltik magukra a langobardok.

A langobardok és számos más ókori és kora középkori nép történetének első, modern igénytel megírt összegzése egy bécsi humanista, Wolfgang Lazius kitartó, nagy ívű munkásságának köszönhető (Lazius 1600, 615–639). Lazius a korszakára ismertté váló antik és kora középkori szerzők műveinek ismeretében írta meg könyvét, melyben alapvetően a korábbi auktorok adatait kivonatolja, de állást nem foglal az egyes népek története kapcsán. Érdekesség, hogy az adott csoportok művében nemcsak leírásban szerepelnek, hanem a késő középkorra jellemző hadi díszben, képi formában is megjelennek.

A tudós Machiavelli és Gibbon munkája a XIX. századi Itáliában is megtette hatását, hiszen az olasz egység létrejöttének korában a langobardokra nagyjából még mindig mint zsarnok, elnyomó, a régi rendet és az antik magaskultúrát megtörő népként gondoltak (Wood 2013, 113–119). Az olasz vélekedés kialakulásában eleinte nagy szerepe volt Alessandro Manzóninak, aki mind az osztrogót, mind pedig a langobard uralmat véres törésként értékelte a félsziget történetében. Őt követően azonban Cesare Balbo és Carlo Troya is teljesen más górcsón keresztül szemlélte az Itáliába utolsókén érkező germán csoport történetét. Abban mindketten egyetértettek, hogy a langobard foglalás az első időkben igen véresen zajlott le, azonban a VI. század vége és 7. század között uralmuk megszilárdulásával mégiscsak stabil rend jött létre a barbár támadások sújtotta egykori nyugati birodalom központjában. A vallási türelmet, a későbbi megtérést és Liutprand római jogi alapokra épülő törvényeit mind a két szerző alapvetően kedvező változásként értékelte (i. m., 120–129). Munkásságuk nagyban befolyásolta

a langobardokról Olaszországban kialakult képet, hiszen ennek révén barbár hódítókból alapvetően a középkori átalakulást elősegítő megkerülhetetlen faktor szerepébe avanszáltak az északi hódítók. Ugyanakkor az olyan alapsztereotípiák, mint a langobardok teljes barbár mivolta, eltérő szokásai és civilizálatlansága (nem voltak városlakók!), továbbra is része maradt a róluk kialakított olasz felfogásnak.

Természetesen erre a periódusra esnek az első temetőfeltárások is a félsziget történetében. A legjelentősebb langobard síranyag (Civezzano, Castel Trosino, Testona, Nocera Umbra) mind a XIX. század folyamán kerül felszínre, azonban ekkoriban még nem törekszenek a szakszerű terepi megfigyelésekre, hiszen a korai olasz kutatás igen tárgycentrikus volt (jó pár leletet el is adtak sajnálatos módon). A leletek értékelésekor az egyes tárgytypusokat nagyon sok esetben a pontos korszakhoz sem sikerül kötni, mivel nem volt kellő képzettségük az olaszoknak a korszakot illetően. Nem volt meg a kellő nemzeti és politikai érdeklődés sem a langobard leletek kutatására és feldolgozásra, nem véletlen, hogy az első összegzés az itáliai leletekről egy skandináv kutató tollából születik meg (Åberg 1923).

A langobard történelem és anyagi kultúra korai kutatásának viszatérő problémája, hogy a germán csoportot igazán eleinte egyik mai államalkotó nemzet sem tekintette sajátjának. A fél Európán át vezető északi vándorlást követő megérkezés a mediterráneumba sok mai népnél igen fontos, hiszen a dicső nemzeti múlt lenyomata volt ez egyszersmind. Az igazi gond azonban a langobardok esetében az volt, hogy nem váltak a későbbiek során egy későbbi „államalkotó” nemzet elődjévé, így a XX. század első felében történetük vizsgálata is kissé háttérbe szorult (Geary 2002, 46–48). A langobardok kutatása ennek köszönhetően ebben az időszakban kissé semlegesebb vizekre csapott át, hiszen főként a művészet terén próbálták megfogni alkotásaikat. Természetesen a régészeti érdeklődés mellett a langobardok történetének feldolgozása a XX. század eleji germán történelemmel foglalkozó pozitívista szemléletű német történetírásnak is részét képezte. A korszak szemléletmódjára igen jellemző, hogy a germán népek történetét összefoglaló Ludwig Schmidt monográfiájában monolitikus vándorló egységekként kezelte a kora középkori forrásokban megjelenő népcsoportokat, így a langobardokat is (Schmidt 1941). Összességében elmondható a XIX. század második és a XX. század első felének történetírásáról, hogy ezeket a népeket (a forrásokban általában a latin *gens* jelenik meg) homogén egységekként, a mai értelemben vett modern népekhez, nemzetekhez közel álló csoportokként festette le.

Nagyobb változás csak 1933 után következett be kutatásukban: a Führer és a náci vezetés őket is beemelte azokba a programokba, melyek



a németiség elődeit kutatták. A langobardok műveltségének kutatásában a fő központnak a római Német Régészeti Intézet minősült, ahová a harmincas évek végén egy igen dinamikus kutatót – természetesen magas pártkapcsolatokkal –, Siegfried Fuchst neveztek ki a fotótár vezetőjének. Fuchs feladata a főként olasz múzeumok raktáraiban porosodó osztrogót és langobard anyag dokumentálása, feldolgozása és kiadása volt. A munka gőzerővel haladt, amit jelez, hogy több tanulmányát is kiadták igen gyorsan, melyet a fóliakeresztekről írt (Fröhlich 2008, 187–193). A háború alatt folyamatos jelenteni kellett Berlinnek, több munka kézírata is eljutott Hitler asztalára. A projekt alapvető célja természetesen az olasz nép – és részben Európa – germán gyökereinek és kulturális kapcsolatainak ismertetése és összegzése volt (i. m., 198). Ennek elősegítésére a birodalmi vezetés és az SS is jelentős összegeket szánt a projektekre: 1937 és 1944 között átlagosan 6–10 ezer birodalmi márkát folyósítottak a kutatásokhoz. A sírrégészet tárgyai mellett ekkor kezdik meg a langobard korszak épített emlékeinek is nagyobb arányú vizsgálatát a német szakemberek.

A langobardkutatás előretörését az olasz kultúrpolitika szemléletmódja is jelentősen elősegítette. Mussoliniék ebben az időszakban az osztrogótokra mint az általuk bálványozott Római Birodalmat megdöntő barbár hordára tekintettek, ezzel szemben a langobardokat már Itália középkori történetének szerves részeként megtűrték. Mussolini, német diktátortársával ellentétben, a Római Birodalom történetének vizsgálata és emlékeinek megóvására költött igen jelentős összegeket. Az Itália történetét érintő germán hódítók történetének kutatása teljes mértékben háttérbe szorult, a fentebb is jelzett okok miatt (i. m., 203). Számos munka, mely a mai Olaszország kora középkori történetének vizsgálatát célozta meg, ekkor kezdődött, de a háború miatt csak később lett meg a foganatja (Joachim Werner, Otto von Hessen munkái). Siegfried Fuchs munkássága javarészt torzóban maradt, mivel az összegyűjtött anyag jelentős részét nem adták ki, vagy csak kéziratos formában maradt fenn.

A II. világháború után a germánkutatás alapvető változáson ment át. Olaszországban kedvező lehetőséget kínált, hogy Mussolini és kultúrpolitikusa a római múlt örökségeinek kutatását túlzottan előtérbe helyezte. Eleinte a háború után nagyon visszafogott az olasz kutatás, főként csak sírelemzésekre épülő munkák jelennek meg a témában. A döntő változás azonban kívülről érkezik: lengyel régészek vizsgálnak egy Castelseprio nevű települést, igen gazdag antik kápolnájával egyetemben. Egy olasz történész, Gian Piero Bognetti végzi el a település középkori történetének feldolgozását és addig szokatlan eredményre sikerül jutnia (Bognetti 1966). Véleménye szerint mind a település, mind

pedig igen gazdag egyház emlékei a Langobard Királyság időszakában is folyamatosan használatban maradtak, sőt maguk a langobardok is lakták a települést. Bognetti munkája óriási lavinát indít el az olasz és a nemzetközi kutatásban, mivel ezen eredmények alapján elkezdik átértékelni a korszak történetét. A hetvenes évek ilyen szempontból megújulást hozott Olaszországban: elkezdődnek a nagy településfeltárások, és egyre inkább kérdésként merül fel, hogy az erődöket, városi központokat, a vidékies településeket, valamint az egyházi épületeket milyen mértékben használták és alakították tovább az ott élő germán csoportok. A korábban csak hódítóként és elnyomóként jelen lévő germánok rögtön más színben kezdenek feltűnni: ők is az itáliai városi kultúra részeseiként, annak továbbvivőiként jelennek meg.

Ezt a fajta szemléletmódváltást jól tükrözi, hogy szinte éves rendszerességgel megtartott langobardszimpóziumok követték egymást a hatvanas-hetvenes években az egykori germán királyság területén (Jarnut 2005, 12–13). Az igazi áttörést a langobardok értékelésében a kora középkori csoportok identitásának a történettudományban egyre hangsúlyosabbá váló kérdéskeresése hozta meg. Az angolszász tudományosság és módszertan felé sokkal nyitottabb új olasz kutatógeneráció a kilencvenes és a 2000-es években már új szellemben látta és látatta a langobardok hatását a felsziget történetére.

A langobardok esete

A fenti módszertani és kutatástörténeti bevezető után érdemes visszatérni „állatorvosi lovunkhoz”, valamint érdemes azt is megvizsgálni, hogy egyáltalán mit is tudunk a különböző forráscsoportok alapján történetükről. Fontos kiemelnünk, hogy több a Kárpát-medencében is megfordult csoporttal ellentétben a langobardokról nem csakkülső írott források, hanem belső keletkezésű kútfők is rendelkezésünkre állnak. A két forráscsoport információi némely esetben el is térnek egymástól, ami nagyban megnehezítette a történeti kutatás munkáját. Rögtön történetük kezdetén szembesülhetünk is ezzel: míg a belső keletkezésű forrásaik szerint Skandinávia volt őshazájuk, addig első, római környezetben megszületett említéseik az Elba-vidékre helyezik szállásterületüket (Origo gentis Langobardorum, 1; Paulus Diaconus I, 2–3; Historia Langobardorum codicis Gothani, 1–2). A mitikus Skandináviából történő vándorlásra sem az írott, sem pedig a régészeti források nem adnak választ. Első említéseik mindenképpen az Elba-vidékhez kötik őket, ahol a császárkor folyamán alkotó geográfusok és történetírók az



I–III. század között megemlítik jelenlétüket. Először Kr. u. 5-ben találkozhatunk nevükkel Tiberius Elba menti hadjárata kapcsán (Velleius Paterculus 2, 106, 1–3). A Krisztus születését követő évtizedekben általában egy kisszámú, igen harcias csoportként jelennek meg az írott forrásokban, amely nemegyszer a germán világon belüli pozícióharcokban is aktív szerepet vállal. Részt vettek Maroboduustól elpártolva az Arminius cherusk vezér (a teutoburgi győztes) oldalán folytatott harcokban (Kr. u. 17), valamint ők segítették vissza pozíciójába Italicus cherusk vezért is (Kr. u. 47). Nem véletlenül fogalmaz az ezüstkori római történetíró, Tacitus így róluk: „Ezzel szemben a langobardokat csekély számuk teszi híressé: igen sok és igen erős törzs övezi őket, ezért nem engedékenységgel, hanem a harc és a veszély vállalásával gondoskodnak biztonságukról” (Tacitus, *Germania*, 40). Korai történetük során gyakorlatilag szükségük is volt az agresszív fellépésre szomszédaikkal (chaucusok, angrivarius, cherusk, hermundur, semnon, Nerthus-tisztelő törzsek) szemben, akik jóval nagyobb katonai és politikai potenciával rendelkeztek. Érdekes, hogy az ekkor még igen tájékozott római szerzők nem tesznek említést az eredetmítoszban szereplő winnil törzsről, amelytől a langobardok a „*sagaszerű*” történet szerint eredeztetik magukat. Több kutató véleménye szerint ez a momentum is azt tükrözi, hogy a langobard eredettörténet csak egy irodalmi konstrukció, ami későbbi állapotokat vetít vissza a múltba (Jarnut 1983a, 17–18; Pohl 2005, 186–190; 2008, 1–3; Johne 2008, 49–50). A ma langobardokkal azonosítható régészeti emlékek – teljesen egybehangzóan korai antik említésekkel – kerültek elő az Elba alsó folyásának vidékén, melyek javarészt nagyobb urnatemetőkből állnak. Ezek a temetkezési helyek főként a kora császárkor periódusában voltak használatban, de természetesen nem hagytak fel teljes mértékben ezek használatával a III. századot követően sem, sőt megfigyelhető a régészeti kultúra bizonyosfajta dél felé történő terjeszkedése is (Voß 2008a, 46–51). Főként a korai időszakban vannak jelen nagy számban fegyverek is a leletanyagban, ami teljes mértékben egybevág az írott kútfők harcias csoportra történő utalásaival is.

Az antik világ emlékezetébe igazán a Kr. u. 166/167-es év kapcsán vésődött be a langobardok neve, ugyanis ekkor az obiusokkal közösen 6 ezer emberrel a markomann–kvád–szarmata háborúk nyitányaként megtámadták az Arrabona és Brigetio közötti *limes* szakaszt Pannoniában (Dobesch 1994, 19–20). A római kormánynak ezt a váratlan támadást még sikerült visszavernie, és a harcok után a markomannok 11 néppel egyetemben gyors békekövetséget indítottak Pannoniába. Feltehetően nem az egész hadra fogható közösség jelent meg ekkor a római határok mentén. Forrásaink alapján az nem dönthető el, hogy csupán egy

kisebb fegyveres csoportról, dél felé vándorló közösségről vagy egy fosztogatásra összeverődött vegyes seregről beszélhetünk. Arról sincs információnk, hogy a langobardok a továbbiakban is részt vettek volna a közel egy évtizeden keresztül elhúzódó konfliktusban. Régészeti leleteink arra utalnak, hogy a Duna-vidék és az elbai germánság között a II. század második felében igen erőteljes volt a kapcsolat. Számos olyan tárgy került elő a két régióban, mely biztosan a másik terület jellegzetes formakincséhez illeszkedik (Voß 2008a, 42–45). Az erős kapcsolatok az anyagi kultúra terén túlmutatnak a markomann háborúk időszakán, hiszen Elba-vidéki hatások igen sokáig kimutathatók a kvád és markomann területek régészeti műveltségében (Tejral 2008a, 57–60; 2008b, 108–112).



A markomann háborúk után gyakorlatilag közel háromszáz éves hiátus figyelhető meg a langobardokról szóló külső tudósítások sorában. Cassius Dio beszámolóit után a langobardok a késő antikvitás történeti munkáiban egyáltalán nem kapnak helyet. Igencsak kérdéses, hogy ez mire vezethető vissza. Egyes feltevések szerint a források hallgatása esetleg a római politika és nézőpont megváltozásával hozható összefüggésbe. A római történetírók a császárkor második felében már sokkal kevésbé voltak tájékozottak a határaik mögött, a Barbaricumban játszódó belső folyamatokban (talán kivételnek tekinthető Ammianus Marcellinus), figyelmük főként a területükre betörő nagyobb törzsi csoportokra irányult (Johnes 2008, 49). Az utóbbi évtizedben felmerült már annak a lehetősége is, hogy a langobardok körében egyfajta új etnogenezis játszódott le a császárkor második felében, melynek végeredményét látjuk majd csak viszont a 480-as években (Pohl 2008, 4–5). A langobard



eredettörténet mitikus korai vándorlása után szintén egy hatalmas ugrás figyelhető meg, hiszen a történet folyamát nagyjából 400 körül veszi fel ismét az elbeszélés. Ez a jelenség nem tekinthető egyedinek, hiszen a kiváló egyiptológus Jan Assmann is rámutatott, hogy a korai korokban is a kulturális emlékezet főként a közelmúlt és a mitikus időszak eseményeire terjed ki részletesen, a köztük lévő, gyakorta igen hosszú időszakot nagyon rövid snittekbe foglalják össze (Assmann 2004, 49–54).

Számos legendás állomás színesíti a vándorlás menetét (Anthaib, Banthaib, Burgundaib), melyek feltehetően csak kései, népnevekből képzett területeket jelöltek (Jarnut 1983a, 17–19; 1983b, 23–25). A korábbi történeti kutatás ezeket a pontokat követve fokozatosan az Elba középső és felső folyása mentére helyezte szállásterületüket. Az egyes mai város- és területnevek összekapcsolása forrásainkkal azonban igen kétes eredményeket is magában hordozhat. A régészet mai állása alapján igen nehezen követhető ez a fajta fokozatos vándorlás, ugyanis sok esetben ismertek az Elba alsó folyása mentéről származó leletek ezekben a régiókban, azonban teljes népesség vándorlását és megjelenését igen kétséges ezek alapján bizonyítani (Bemmann 2008, 199–203; Voß 2008b, 63–67).

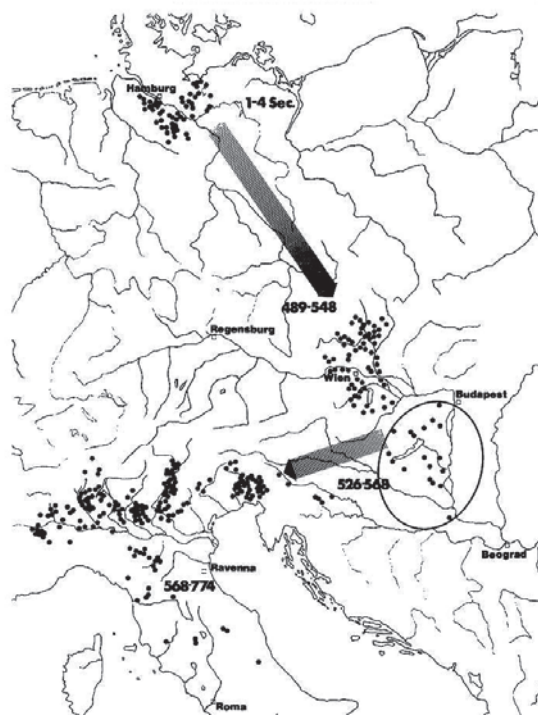
Paulus elbeszéléséből tudjuk, hogy a 400-as években a langobardok hun (a szövegben bolgár szerepel) fennhatóság alá kerülhettek, miként számos más germán csoport az V. század első felében (Paulus Diaconus I, 16–17). A fennhatóság pusztán tényén túl azonban nem számolhatunk igazi hun jelenléttel területükön. Nem találjuk meg őket a nagy hun hadjáratok népfelsorolásában sem, ami feltehetően a Kárpát-medencétől való nagyobb távolságuknak tudható be (Kiss 2010a, 148–152). Külső és belső keletkezésű források újra a 480-as évek végén érnek egybe, amikor a langobardok egyértelműen megjelennek a Duna-vidéken. 488-ban a megüresedett és elpusztított Rugi Királyság területét (Norricum provinciára terjedt ki, javarészt a mai Ausztria területére esik) foglalják el, melyet forrásaikban csak korábbi uraikról Rugilandának neveznek. Tato nevű királyuk vezetésével telepedtek le „Felden”, vagyis a mai Morvamező/Tullnerfeld környékén, de ott az akkor még erősebb herulok uralma alá kerültek, akik adófizetésre is kötelezték őket. Azonban a langobardoknak igen rövid időn belül terhes lett a herul függőség, ezért felkeltek, majd csatában legyőzték a harcias germán csoportot, és benyomultak ellenségeik egykori területére (508–510). Az igen erőteljes és harcias herulok legyőzésével kerültek fel ismét csak az európai nagypolitika térképére, ugyanis a Bizánci Birodalom és Itália ura, Theoderik is ekkor figyeli érdeklődve lépéseiket. A herul király, Rodulf Nagy Theoderik fegyverrel örökbe fogadott fia és szövetségese volt, ezért Theoderik kibékítése elsődleges feladat volt. A győztes Tato

meggyilkolása után Wacho (510–540) ragadta magához a hatalmat 510 körül (a korszakra igen jellemző módon Wacho az uralma alatt maradt herulok fölötti legitimáció céljából feleségül vette a herul király lányát). A herulok helyébe lépő langobardok leigázták az észak-pannoniai kis népeket (szvébek) és létrehozták a Cseh-medence, Morvaország és Pannónia északi része között királyságukat. Wacho a béke érdekében széles körű diplomáciai kapcsolatokkal és házasságokkal biztosította népét és országát a kor „barbár” Európájában. Wacho révén a langobard uralkodók rokonsági kapcsolatba kerültek a türingekkel, a frankokkal és a gepidákkal, valamint szövetségi viszonyban álltak I. Iustinianus bizánci császárral is (Origo gentis Langobardorum, 4). A minden irányba létesített szövetségi szálak tették lehetővé azt, hogy a langobardok az 510–547 közötti években kimaradtak minden nagyobb méretű háborúból.

A langobardok megjelenésével egy időben jelentkezik a Cseh-medence, Morávia, Ausztria és Pannónia területén a meroving régészeti kultúra keleti ága. Az Európában ekkor elterjedő nagyobb soros temetők (*Reihengräberfeld*) kialakulása a királyság létrejöttéhez köthető. Ezek a kulturális hatások a mai Csehország területén már a századforduló időszakában jelentkeznek. Mint látható, a langobardok történetét a Krisztus születését követő évektől tudjuk nyomon követni, azonban az óriási forráshiány miatt igazi útjukat és politikai-katonai térnyerésüket a III. század derekát követően ismét csak az V. század végétől tudjuk forrásokkal is alátámasztva megragadni. Kérdésként merül fel, hogy vajon a Tacitus és Velleius Paterculus által megörökített kisszámú törzs és a VI. században a Kárpát-medence nyugati felét, majd később Itáliát is birtokba vevő csoportok között kimutatható-e a folytonosság, vagy sem. Legutóbb éppen az anyagi kultúra egyes elemeire alapozva Dieter Quast vélte úgy, hogy a két csoportot a néven kívül semmi sem köti össze, sőt helyette sokkal inkább a türing etnikumban látta a langobardokhoz köthető kultúra igazi hordozóit (Quast 2008, 102–110). A cseh területeken megjelenő korai meroving kultúra egyes tárgytipusai, valamint a temetkezési szokások számos válfaja nem az Elba-vidékkel, hanem sokkal inkább a korabeli türing szállásterületekkel mutat rokonságot. A német kutató szerint nem elképzelhetetlen, hogy egyes türing területekről kiinduló csoportok felvették a germán elitek körében korábban igen nagy presztízsű népvévet. A jelenség – vagyis a korábbi nagy presztízsű csoport nevének átvétele – nem ismeretlen a korszakban, sőt a modern kor is szolgáltat példát az ujugrok révén (Vásáry 2003, 97). A mai Kína területén többmillió török nyelvű kisebbség él, amely java-részt a mongol kor után vette fel a muszlim hitet és sok közülük nem volt a korábbi turkesztáni ujugrokhhoz, 1922-től kezdve nevezik őket ujugurnak. Emellett számos példa ismert a történelemből, amikor közösségek



más csoport nevét vették fel: Tacitus *Germaniájában* is feltűnik már ez a fajta eljárás, valamint őt másolva az avarok kapcsán is névfelvételet emleget Theophülaktosz Szimokattész művében (Theophülaktosz Szimokattész VII, 8, 5). Ugyanakkor nem lehet teljes mértékben a wenskusi „hagyományörző mag” létét sem megkérdőjelezni, mely talán valóban a korai császárkortól kezdve fennmaradhatott, egyúttal új elemeket is integrálva magába, mint ahogy arról a langobard őstörténetet összefoglaló krónikák is megemlékeznek (Paulus Diaconus I, 12). A folyamatosan az adott népességhez csatlakozó elemeket azonban, melyek



az elitet is gyarapították, teljes bizonyossággal nem lehet kimutatni, hiszen mind az írott források szűkös volta, mind pedig a régészeti leletanyagból levonható következtetések sem teszik ezt lehetővé. További módszertani probléma a régészeti kultúrák egymáshoz igazításának és egymásból származtatásának kényszere is, ami az archeológiai kutatások vissza-visszatérő sarokköve. A mai Csehország területén a IV. századig lehet követni a korábbi markomann csoportok anyagi művelődését, amit az V. században a számos új hatást (késő antik, keleti germán és egyéb keleti elemek) magába olvasztó Viničice-csoport vált majd fel (Jirík 2008, 137–138; 2010, 267–297; Tejral 2002; 2005, 112–125; 2008b,

149–168]. Ezt követően jelenik meg az V. század végén, a VI. század elején a jellegzetes Meroving anyagi kultúra. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy hol találjuk az új tárgyi műveltségben az elvárható langobard törzsterülethez köthető hatásokat. Ezek java része a kerámiaművesség egy szűk csoportjában él tovább, melynek eredete nehezen meghatározható, minthogy a IV. század végéig ezek ismertek voltak a régióban, ugyanakkor, mint már jeleztük, számos hatás érte ezt a lelethorizontot a mai Közép-Németország területéről is. Ezek alapján mindössze annyit tudunk leszögezni, hogy pusztán a régészeti megfigyelések nem visznek minket közelebb a Duna-vidéki népesség pontos eredetéhez.

A régészeti leletek értelmezhetőségének korlátai ellenére a kutatásban gyakran merül fel ilyen esetekben az elitvándorlás eshetősége is. A Reinhard Wenskusra építő szakmunkák szerzői gyakorta úgy képzeltek el a népvándorlás időszakát, hogy mindössze csak a vezető elit, egy szűk, főleg hadra foghatókból és hozzátartozóikból álló, vegyes eredetű közösség vándorolt, és nem a mai értelemben vett teljes migrációk zajlódtak le (Brather 2004, 239–240). Mára azonban egyre inkább árnyalódott a fogalom és a mögötte rejlő tartalom is. Elitvándorlás alatt ma egy olyan folyamatot értünk, mely során egy számbelileg kisebb közösség, mely lehet akár vegyes eredetű is, egy új területre költözés révén a hatalmat magához ragadva átveszi a korábbi autochton elit társadalmi és gazdasági vezető szerepét. Az elitmigráció fő jellemzői a régészeti leletanyag fényében az alábbiakban összegezhetők: 1. Az érdeklődő vagy első kontakt időszakban számos új tárgy jelenik meg a későbbi vándorlási területen, melyet vagy hadjáratok, vagy több kisebb vállalkozás keretében derítenek fel, esetleg hídfőállásokat is létrehoznak itt. 2. Az úgynevezett alapító fázisban az új jövevények anyagára gazdag temetkezések, a régi hazából hozott szokások és tárgyformák a jellemzők kevés helyi elemmel, valamint a háztípusok és a kerámiaművesség is igen jelentős hasonlóságot mutat a kiinduló területek anyagával. 3. Az úgynevezett visszaáramlás időszakában egyre erősebbek a kontaktusok a két terület között, az új szállásterületen a településkép jelentős változásokon megy át, megjelennek az igazi „vegyes” formák is (Prien 2005, 318–321). Roland Prien éppen az Itáliát hatalmába kerítő osztrogót és langobard csoportok kapcsán számolt hasonló elitmigrációval (i. m., 117–118).

A kora császárkori kis törzshöz képest igen markánsak az eltérések az V. század végi állapotoknál, minthogy egy dinamikusan terjeszkedő, más csoportokat is magába olvasztó közösség jelent meg a Duna-vidéken. A langobardok körében mind a pannoniai fázis, mind pedig az itáliai településterületen a korszak átlagát bőven meghaladó mértékben voltak jelen a fegyveres férfiak temetkezései. Legutóbb Paolo de Vingo



mutatott rá arra, hogy a VI–VII. századi langobardok körében a harcos kultuszának milyen kiemelkedő fontossága volt (De Vingo 2008, 293–294). Belső keletkezésű forrásaikban is jól kitapintható a király, aki a hadsereg vezetője, a fegyveres harcosok társadalmát szervező személy fontossága, valamint az ő hatalmát biztosító harcos elit kiemelkedő szerepe, mely egyben hagyományaik megőrzésének is fontos alappilléreül szolgált. Ez a harcosideológiát reprezentáló szemléletmód igen jól nyomon követhető a korszak temetkezési szokásaiban is. A dinamikus új csoportokat (herulok, szvébek, helyi romanizált lakosság) a közösségbe olvasztó langobardok „felfegyverzettsége” (a férfisírok 70 százalékában található mellékletként fegyver) nemcsak a Kárpát-medence és környékének anyagával összevetve kirívó, hanem a korszak Meroving művelődését is figyelembe véve egyedülálló.



Az anyagi kultúra változása nem csak a császárkorhoz viszonyítva szembevetendő, hanem a Duna-vidéken belül is egy folyamatos fejlődés tanúi lehetünk (Tejral 2002, 2005). Pannoniában a számos korábban is itt élő csoport és a Bizánci Birodalom közelsége csak fokozta a változás mértékét. A helyben maradó germánok mellett kimutatható, hogy a helyben maradó késő antik csoportok is jelentősen formálták a langobardok identitását (Bóna 1998, 109–112; Curta 2005, 185–187).

A langobard politika és terjeszkedés további ütemét nagyban felgyorsította a régió nagyhatalmának számító Bizánci Birodalommal fenntartott kapcsolat. 540, vagyis Wacho halála után minden megváltozott, ugyanis a fia (Waltari) gyámjának kinevezett Audoin (általa a Gausus nemzetség) került hatalomra, aki – szakítva elődje politikájával – egyértelműen Bizánc és I. Iustinianus mellett kötelezte el magát, ami a gepidákkal és frankokkal való szakítást jelentette. A közeledés első kézzelfogható nyomát fedezhetjük fel a két fél között 546-ban létrejövő szerződésben: a langobardok *de jure* megkapják a birodalomtól Pannonia és Norricum már birtokolt területeit is. 547–551 között nem kerül sor tényleges harci cselekményre a langobardok és a gepidák között. 552-ben a bizánci kormányzat döntő lépésre szánta rá magát, minthogy fegyveresen is beavatkozott a két fél hosszan elnyúló konfliktusába. Ez Bizánc számára létfontosságú volt, ugyanis a Totila révén újra erőre kapó itáliai osztrogót állam elleni döntő összecsapáshoz szükséges volt a béke az északi határok mentén (Pohl 1996, 28–30). Az Itáliába vezető felvonulási utak szempontjából sem volt mellékes a gepidák és a langobardok közötti fegyvernyugvás biztosítása. A Száva völgye kulcsfontosságúnak tekinthető mint fő felvonulási terület Itáliai felé. A gepidák erőteljes szembenállása már így is számos kárt okozott a bizánci államnak: nekik köszönhetően támadták meg többek között a kutrigurok és szláv csoportok is a birodalmat (Prokopios, *De bello Gothico* IV, 18, 12–25; IV, 25, 5–6). Másrészt nem elhanyagolható szempont volt a béke révén felszabaduló és hadra fogható barbár katonai erő sem, amit főként a langobardok biztosítottak (i. m., 26, 12–13; Pohl 1997, 80–81). A cél érdekében a bizánciak fegyverrel is támogatták a velük szövetséges langobardokat a gepidák ellenében. Az 551/552-es „asfeldi” csatában a langobardok legyőzik a gepida hadakat, de a bizánci hadvezetés szövetségeseit az itáliai frontra vezérli, ahol a langobardok Narses seregében harcolva megverik az osztrogótokat a Busta Gallorum-i (taginei) csatában. Egyébiránt ekkor (553) langobard egységek harcoltak a perzsa fronton is a birodalom szolgálatában (Agathias III, 20). A kora bizánci korban a késő császárkorhoz hasonlóan a különböző barbár eredetű zsoldos csapatok alkalmazása bevett dolognak számított, nem véletlen, hogy a birodalom különböző területein számos erődben találhatók meg az ide-



gen származású zsoldosokhoz köthető tárgyi emlékek is (Quast 1997, 182–184; Ivanišević 2010; 2012, 58–61).

552 után bő egy évtizedig (565) nincs információnk a gepidák és a langobardok közötti komolyabb konfliktusról, valamint a langobardok belső viszonyairól sem. A harcok lezárásaként a kölcsönös megbékélés jeleként mind a két fél kivégeztette az egymás udvaraiban tartózkodó potenciális trónkövetelőket. Talán a további megbékélést elősegítve kerülhetett sor többek között Alboin látogatására a gepida udvarba (Menghin 1985, 38; Pohl 2008b, 28).

Újabb váltás a langobard politikában majd csak Audoin fiának, Alboinnak a trónra kerülésével érhető tetten. 566-ban az új langobard uralkodó a Iustinianus halála körüli zűrzavart kihasználva rátámad a gepidákra, és egészen Sirmiumig szorítja vissza őket. A gepida király szorult helyzetében felajánlja Sirmiumot az új bizánci uralkodónak, II. Iustinusnak, aki valóban segítséget is nyújt, és egyesült seregeik legyőzik a langobardokat. A langobardok szorongatott helyzetbe kerülnek, de ekkor tűnnek fel Türingia határán a Baján kagán vezette avar hadak, amelyekkel Alboin örök szövetségi szerződést köt, valamint a langobard állatállomány tizede és a gepidák földjéért cserébe ráveszi őket a gepidák és a bizánciak elleni harcra. Valószínűleg a langobardok és maga Alboin is már régóta tervezte, hogy a korábbi hadjárataik során már felderített Itáliába vonul népeivel együtt, mely vállalkozáshoz szüksége volt a gepida katonai elite-re is (Pohl 1988, 56–57). A langobardok beengedték országukba az avarokat, hogy felvegyék a harcot a gepidákkal. A langobard krónikáshagyomány természetesen nem számol be az avar részvételről a döntő összecsapásnál, de joggal feltételezhetjük, hogy jelentős mértékben közreműködhettek a nomád erők is az igen erős Gepida Királyság megdöntésében (Kiss 2010b; Kiss 2011; Dobos 2013). Miután régi ellenfeleiket legyőzték, a langobardok megerősítették a korábban kötött szövetségi szerződésüket az avarokkal. A hűsvétot még Pannoniában ülték meg, majd utána véglegesen elhagyták korábbi szállásterületüket, és májusban már Itália földjén hadakoztak a bizánci csapatokkal. A fő forrásunknak számító Paulus Diaconus szerint a langobardok az összes uralmuk alá került csoportot (romanizált őslakosság, herulok, szvébek, gepidák) magukkal vitték Itáliába, valamint hadjárataik sikerének érdekében segítségül hívták a szászok egy részét is (Paulus Diaconus II, 6–7, 26).

A langobardok esetében igen jól nyomon követhető az írott kútfők és a régészeti anyag terén is, hogyan vették birtokukba új hazájukat, Itáliát. Mindezek ellenére több kétely is felmerül azzal kapcsolatban, hogy ebben az esetben is teljes migrációról beszélhetünk. Az írott források nem teszik lehetővé minden esetben, hogy a személyes mobilitás, a

nagyobb csoportok migrációja nélkül lezajló oda-vissza vándorlásokat is nyomon követhessük. Az utóbbi a langobardok esetében Pannonia és Itália viszonylatában egyáltalán nem kizárható, sőt egyes kis csoportok helyben maradás sem tűnik mára már lehetetlennek. Általános kimutatható jelenségnek számít, főként az őskor óta létező kereskedelmi utak mentén, a kiindulási területek és az új haza közötti intenzív kapcsolatok fennmaradása (Brather 2004, 552–554). Ezek a csatornákon keresztül nemcsak az egymással „rokon” csoportok, hanem a hasonló kultúrájú elitiek is igen intenzív kapcsolati hálót tarthattak fenn. Ennek igen ékes bizonyítékát adják a korszakban a különböző, Észak- és Dél-Európa között vándorló díszítő- és ábrázolásmotívumok széles körű elterjedése (Heinrich-Tamácska 2005, 295–298; Pesch 2005, 77–78). Az ilyen tárgyakkal gyakran tulajdonítottak hitvilági és szakrális szerepet, azonban mára egyre inkább az elitkommunikáció nyújtotta magyarázat kezd elfogadottá válni (II. germán állatstílus, *brakteáták*).

A Kárpát-medence leletanyagának keltezésében a legnagyobb probléma a kőbe vésett és egyben „szent tehénként” is kezelt 567-es dátum. A történeti források adatát figyelembe véve a kutatás a temetők használatát és a sírokban található leleteket automatikusan a langobardok Itáliába költözése előtti időszakra datálta. Az ominózus 567-es dátum egyébiránt nemcsak a langobard, hanem a gepida leletanyag kronológiájának meghatározásakor is gondot okoz. A szentendrei temető 30. sírjának tausírozott Weihmörting-típusú veretét Bóna kifejezetten még az *exodus* (567) előtti langobard pannoniai terméknek minősítette, azonban ezt már több kutató is kétségbe vonta (Freeden 2000, 111–113). A nagyobb pannoniai és az újabb temetők közzétételének köszönhetően egyre inkább úgy tűnik, hogy habár az írott forrásokkal egybehangzóan a langobard temetők java részének használata 567 után nagyrészt befejeződik, azonban számos lelet utal kisebb csoportok helyben maradására (Vida 2008, 347–348). A fentebb jelzett lelethez hasonló darab került elő nem régen az egyik Pozsony melletti temetőből is, melynek kormeghatározását természettudományos vizsgálatok is segítették. Ezek alapján a VI. század végére keltezték az ominózus temetkezést (Schmidtová-Ruttikay 2008, 392–396). A dél-pannoniai temetők több sírjának esetében is jól látszik – főként a szomszédos Meroving-kultúra körébe tartozó temetők kiforrott kronológiai rendszere alapján –, hogy azokat mindenképpen az ominózus 568-as év után ásták meg. A langobardok másik fő szállásterületének számító Cseh-medencében és Morvaországban a cseh kutatást egyáltalán nem érte meglepetésként a jelenség, sőt Jaroslav Tejral már korábban kifejtette, hogy számos jel mutat a jelzett területeken is a VI. század végéig tartó kontinuitásra (Tejral 2005, 174–175). Természetszerűleg a teljes népesség elvándor-



lásáról nem beszélhetünk egyetlen migráció esetében sem, mint ahogy ezt a langobardok példája is szemlélteti.

Észak-Itália és az Appennini-félsziget megszerzése egy több évtizedig elhúzódó lassú folyamat része volt, bár igazi ellenállásba az új germán csoportok nem ütköztek, minthogy a gót háborúk pusztítása és a bizánci adószedők miatt a lakosság nem mutatott komoly ellenállást a langobardok bejövetelével szemben. Mindössze Ticinum tartotta magát három évig, végül azonban megnyitotta kapuit (Jarnut 1993, 178–182, 193–194; Pohl 2008, 8–9). Az északi és a középső területeket 584 környékére sikerült megszerezni, és Authari király révén ottani hatalmukat konszolidálni. A foglalás több generáción keresztül tartott, végül a VII. század derekára sikerült Itália majdnem egészét birtokba venni.



A VI. század második felében főként Észak-Itália térségében igen markáns jegyekkel jelentkezett a „friss” jövevények anyagi művelődése. A Pannónia és Itália közötti folyamatosságot a rokon tárgyak, szokások és hagyományok megléte is megerősíti. Észak-Itáliában a VI. század második felében és a századfordulóra datálhatóan, egy a korábbi-tól teljesen eltérő anyagi kultúra kibontakozását figyelték meg már a XIX. század második felében, az első nagy sírszámú temetők felfede-

zésének korában. Ugyanakkor egy igen érdekes jelenségnek is tanúi lehetünk, melyről írott forrásaink részben hallgatnak: ez a langobardok akkulturációja. Bár a szokások és az anyagi kultúra számos eleme mutat genetikus rokonságot a Duna-vidékkel, mégis az eltérések és a helyi hagyományok pillanatok alatt történő átvétele már a foglalás utáni generáció anyagi kultúrájában is kézzelfogható (Barbiera 2005, 125–133). Míg Pannoniában a soros temetőekben a kor és nemek szerinti mellékletadás volt a meghatározó, addig Itáliában már igen korai időtől kezdve egy sokkal differenciáltabb társadalom képe bontakozik ki. A korábbi gazdag fegyveres sírok száma visszaesik, inkább az egyes családok alapító/vezető személyei részesülnek gazdag mellékletekben (Bierbrauer 2008, 470–474). Itália langobard birtokbavételének esetében tömeges migrációról beszélhetünk, azonban igen fontos megjegyezni, hogy korántsem egy homogén társaság érkezik ekkor a félszigetre, hiszen írott forrásaink is megemlítik a langobardokkal közösen új hazát foglaló közösség vegyes eredetét (Paulus Diaconus II, 26). A legutóbbi szakmunkák a langobardok itáliai területszerzését az elit- és a tömeges migráció egy átmeneti formájának kezelik (Prien 2005, 299–300).

Itália területén a langobard népesség és a helyi továbbélő késő antik lakosság kapcsolatát főként az írott forrásokból kirajzolódó képre alapozták. Ezek a kútfők majd teljes évszázados elkülönülésről számolnak be, ami a régészeti leletanyag bővülésével azonban egyre inkább árnyalódik. A legkorábbi horizont sírjaiban is megjelennek már a mediterrán-itáliai emlékek, valamint főként a női viselet terén figyelhető meg a gyors adaptálódás. A Pannoniában még igen nagy számban megfigyelhető pogány ételmellékletek száma Itáliában igen elenyésző, szinte egy-két kivételes esetben ismert (Barbiera 2005, 132–134). Az elit, főleg pedig a király és a hercegek igen hamar a mediterrán-bizánci kultúra vonzásába kerültek, mely külső reprezentációjukon, valamint a helyi szokásokhoz történő részleges azonosulásukon is meglátszott. Több esetet ismerünk arra, hogy langobard uralkodó vagy esetleg családja részt vállalt egy-egy új templom, kolostor építésében és fenntartásában is (Paulus Diaconus IV, 21; IV, 27; IV, 41). Természetesen ezek a kapcsolatok nem csak egyoldalúak lehettek, hiszen elképzelhető az is, hogy számos szokást, esetleg magát a fegyvermelléklet-adás hagyományát a helyi lakosság is elsajátította (Bierbrauer 2008, 483–484). Az érintkezés folyamatos és intenzív volt a két népesség között, ismerjük többek között közösen használt nekropoliszaikat is (i. m., 474–483). A külsőségekben is kifejezni kívánt eltérő identitás hangsúlyozása a korai időszakban meghatározó volt, de a keveredést és a szokások átvételét természetes folyamatnak tekinthetjük, mint ahogyan arra a későbbi történetíró Paulus Diaconus is utalt: „Később nadrágot



is kezdtek viselni, amelyre, ha lovagoltak, gyapjúharisnyát húztak. De ezt a szokást már a rómaiaktól vették át.” (Paulus Diaconus IV, 22.) A korábbi hódító barbár és a leigázott római viszonyrendszer helyébe egyre inkább az egymás mellett élő, egymásra igen sok tekintetben ható csoportok képe léphet. Ez a jelenség egyáltalán nem egyedülálló, hiszen már a langobardokat megelőző gótok esetében is megemlítik kortárs forrásaink, hogy: „*Romanus miser imitatur Gothum ut utilis Gothus imitatur Romanum*” (Excerpta Valesiana, 61). Az anyagi kultúra egymáshoz történő hasonulása mellett egyre inkább megfigyelhető, hogy a szellemi élet különböző területein is hasonló folyamatok játszódtak le.



A langobardok megjelenése a félszigeten mindezek ellenére óriási változásokat eredményezett. Míg a korábbi barbár uralkodók és a velük betelepülő barbár (főként) germán katonai kíséret jelenléte nem igazán érintette a római hagyományrendszert és annak intézményeit (*senatus*, hivatalok), addig Itália új germán telepesei ezzel teljes mértékben szakítottak. Korai jogalkotásukban is csak elvétve fordulnak elő a tovább élő késő antik, központosításra törekvő szokások (Delogu 2004, 29–30). Az államalkotó nép, a *langobardi*, egy jogilag, politikailag (etnikailag kevésbé, lásd a fentebbi részeket) és szociálisan is jól körülhatárolható csoportot alkotott. Ebbe a csoportba a nemesek, a szabadok, a felszabadítottak, a félszabadok, a szolgák és maga a király is egyaránt bele-

tartozott. Rothari törvényei mégis szétválasztják még a langobardokat, valamint a langobardok előtti itáliaiakat. A bíraskodás igen kiemelt és fontos volt, hiszen a jog érvényesülése egyben a királyi hatalom erősségét is jelzi. Természetesen a terület nem langobard lakosai is részei voltak ennek a rendszernek, minthogy őket is védelmezte a királyi hatalom, ezáltal a *Regnum Langobardorum* részét képezték. A két közösség közeledésének nyomát jól mutatja, hogy a langobard uralkodók idővel a helyi római alaplakosság körében is megpróbálták népszerűsítő eszközökkel saját jogalapjukat megteremteni (Jarnut 2008, 26). A vallás szerepe Agilulftól kezdődően erősödik meg a langobard uralkodók legitimitációjában, ugyanis ettől kezdve alkalmazzák a *Gratia dei vir gloriosus rex totius Italiae* terminust is titulaturájukban (Gillett 2002, 103–105). Bár Agilulf még ariánus volt, utódai egy része már fokozatosan áttért az ortodoxiára, bár egy darabig még a vallási dualizmus megfigyelhető (Fanning 1981, 254–258; Menghin 1985, 136–142). A transzcendentális legitimitáció mellett a világi is előtérbe kerül, ugyanis 584-től kezdve Authari felveszi uralkodói titulaturájába a *Flavius* szót is, mellyel jelzi, hogy a római tradíciók felelevenítésével a helyi lakosság felé is nyitni kíván (Theoderik hasonló kísérlete: Rohr 2002, 229–230; a langobardoknál: Gillett 2002, 88–90; Jarnut 2009, 28).

A korábbi, az osztrogótok alatt is élő, a király és a *senatus* konszenzusára alapuló uralmi formát teljes mértékben felváltotta a langobard uralkodók hatalma, mely nagyban függött a király erejétől és tekintélyétől is. Itália egész területét nem minden időszakban tudták kormányozni az uralkodók, ugyanis a Bizánci Birodalom fennhatósága alá tartozó Ravennai Exarchátus, valamint a Pápai Állam is sokáig megbontotta az egységet. Természetesen az erős központi hatalom ellenpontját képezte a két nagy hercegség, Spoleto és Beneventum is. Ezek gyakorlatilag már létrejöttüktől számítva és fennállásuk egész ideje alatt gyakorta teljesen önálló igazgatási egységek voltak, hiszen az éppen hatalmat gyakorló langobard király sem tudta mindenkor jogait érvényesíteni ezeken a területeken (Paulus Diaconus IV, 51).

Természetesen a központi hatalom, ha némely esetben gyengének bizonyult is és nem volt képes az egész területre kiterjeszteni akaratát, mégis a langobard királyok kezében összpontosult. Nagyjából a 620-as évektől kezdve az uralkodói központ Paviába került, ahonnan tökéletesen lehetett irányítani a királyságot. Itt állt számos kápolna és reprezentatív egyházi épület mellett a *sacrum palatium* is, mely a kultikus feladatok biztosítása mellett jogi és igazgatási funkciókat is ellátott, egyszóval központ volt a központon belül. A langobard királyok egyfajta ideológiai és kultikus központot akartak ott létrehozni, nem vélet-



len, hogy a két hercegségi központ is ennek mintáját követve szervezte meg saját udvarát (Jarnut 2003, 418; 2009, 25).

Authari hatalomra kerülése 584-ben fontosnak bizonyult, ugyanis ő fektette le egy olyan középvezető réteg alapjait, mely az elkülönülésre hajlamos hercegektől függetlenül, birtokokért cserébe a paviai uralkodónak engedelmeskedik. Ezt a hivatali struktúrát Rothari és Liutprand is tovább próbálta fejleszteni. A *iudicesek* és a *gastaldusok* mind a saját hivatali körzetükben látták el feladataikat, Pavián kívül, így az állami fennhatóság színtereit ezekre a helyekre is kiterjesztették. A politikai választásokat ők intézték, valamint a *civitasok* hadseregének vezetése is rájuk hárult (Jarnut 2003, 420).

A VII. század végére, VIII. század elejére Itália teljes mértékben átalakult: a korábbi, a késő ókorból öröklött berendezkedés helyébe egy teljesen új, immáron a középkor felé mutató hatalmi struktúra lépett. A politikai és társadalmi intézmények átalakulása ellenére azonban, főként a városok révén, a késő antikvitás időszakában már átalakulófélben lévő gazdasági élet főbb elemei és maga az életmód nem szenved komolyabb törést (Wickham 1981, 80–114). Az a fajta választvonal, mely a VI. század második felében még élénken élt a helyi autochton lakosság és a foglalók között, egyre vékonyabbá vált, és gyakorlatilag el is tűnt. A fokozatos összeolvadás és a foglalás utáni állapotok stabilizálódása után a korábbi törzsi/*fara* rendszer bomlásnak indult, mely az elitek összeolvadásának lehetőségét is magában hordozta. A korábbi különállás helyébe forrásaink tükrében is egyfajta közös, már Itáliában kialakuló egységes langobard identitás lépett, mely a germán mellett a helyi római hagyományokból is erősen táplálkozott. Erre a periódusra már a vallás sem jelentett igazi elkülönülési faktort, sőt Liutprand törvénykezése révén mindenfajta jogi megkülönböztetés megszűnt a két csoport között (Delogu 2004, 34–39; Jarnut 2009, 29). Uralkodásának időszaka a Langobard Királyság utolsó nagy aranykora volt, halálakor, 744-ben egy katolikus uralkodó távozott, aki, mint uralkodói titulaturája is tükrözi, már *rex totius Italiae* volt (Menghin 1985, 193–198). Halála után azonban utódai nem tudták azt a fajta erőteljes politikát továbbvinni, mely egységet teremtett volna a királyságban, gyakorlatilag a hercegségek kezébe került a tényleges irányítás, egyfajta regionális hatalomgyakorlás vált általánossá. Végül 774-ben a frank támadás pecsételte meg az első igazán középkorinak nevezhető itáliai állam sorsát.

Összefoglalás

Philipp von Rummel módszerének elemei a langobardok esetében talán csak részlegesen alkalmazhatók. A langobardok betelepülése sokkal nagyobb változásokat idézett elő Nyugaton, mint az őket megelőző csoportok esetében az megfigyelhető volt. Míg az V. században a betelepülők szokásaikat részben megőrizve alkalmazkodtak a többségi lakosság kultúrájához, addig a langobardok igen jelentős hatást is gyakoroltak Itália autochton alaplakosságára, bár kétségtelen, hogy főként a pannoniai korszakhoz képest igen markáns a langobardok anyagi művelődésében is végbement gyors változás. Jelen esetben nem a katonai arisztokrácia lépett a hasonló korábbi római intézményrendszer helyébe, hanem sokkal inkább egy új, saját arcára formált új elitet hozott létre, természetesen számos helyi elemmel vegyítve.

A fentiek ismeretében talán nem tűnik véletlennek, hogy az utóbbi időben egyre erőteljesebb az érdeklődés a langobardok történeti és régészeti emlékei iránt. Főként a források jellegéből és az értelmezés lehetőségének egyes esetekben jelentkező korlátaiból adódóan számos kérdés vetődik fel történetük és anyagi kultúrájuk kutatása során. Bár a langobardoknál megtalálható a belső keletkezésű kútfők köre, mégis főként a korai időszakban nem ragadhatók meg azok a folyamatok és elemek, melyek az etnikai identitás mivoltához köthetők. Ez nem véletlen – később sem –, hiszen a latin és a görög/bizánci auktorok a germán csoportok belső viszonyait kevésbé tárgyalják, főként a birodalom területére történő betöréseiket és fosztogatásait emelik ki, valamint az évszázados, hozzájuk köthető elbeszéléspanelet (az általános barbárképet) említik műveikben (Kulikowski 2002, 82–83). Zavaró ugyanakkor, hogy az eredettörténet egyes elemei feltehetően csak az itáliai korszak utólagos hozzátoldásának tekinthetők (Skandinávia, winnilek).

A langobard néven a forrásokban megjelenő csoport története és fejlődése a századok folyamán igen érdekes és egyedi. A kora császárkorban egy kis közösséget neveznek meg ezen a néven szerzőink, amely a III. századra eltűnik az antik világ tekintete elől. Nem tudni, milyen átalakuláson mennek át ezek a csoportok, és egyáltalán beszélhetünk-e folyamatosságról esetükben. Annyi bizonyos, hogy az V. század végén már egy igen kiforrott és erőteljes politikai csoportosulás jelenik meg ezen a néven a Duna-vidéken. Pannoniában és a környező vidékeken számos kisebb közösséget magukba olvasztanak (vagy legalábbis a *gens langobardorum* tagjává teszik) fegyvereik ereje révén. Itáliába a helyi autochton lakosság fölött megszerezve a politikai hatalmat egy igen gyors aukkulturációnak lehetünk tanúi, melynek köszönhetően átalakul a félsziget és a hódítók társadalmi berendezkedése is. A VIII. szá-



zadra már egy egységes langobard identitás alakul ki a királyságban, mely a barbár mellett természetesen számos római elemet is tartalmazott.

Ugyanakkor talán esetükben is megfigyelhető az a fajta, a modern tudományosságban létező tendencia, mely a mai problémák előképeit és gyökereit a múltban keresi. A jelenséget az Itália kora középkori történetével foglalkozó kiváló tudós, Paolo Delogu az alábbiakban foglalta össze:

„Úgy tűnik ugyanis, hogy a legújabb történetírás a múlt jelenségeit hajlamos a mai fejlett nyugati társadalom problémáinak megfelelően leírni, mely utóbbi egyre inkább multietnikussá válik, és igyekszik a civilizációs ellentétek súlyát csökkenteni, s ezzel szembeállítani az új népmozgások által egymással kapcsolatba kerülő etnikai és kulturális csoportok integrációjához fűződő hipotéziseket és reményeket.” (Delogu 2004, 23.)

Bár Delogu szavai elgondolkodtatóak, nem szabad azt a tényt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy a késő antikvitást, a középkort és annak főként korai szakaszát a korai történeti historiográfia gyakorta próbálta meg igen egyszerűen, sablonokban megjeleníteni. Ezzel ellentétben a korabeli társadalmat mozgó elemek sokkálta többrétűbbek lehettek, mint ma azt el tudjuk képzelni. Főként a források jellegéből adódóan nehezen tudjuk megragadni magának az etnicitásnak a jelenségeit és esetleges belső változásait is. A mai, multikulturálissá váló társadalmunkban Delogu véleményével ellentétben igen sok a hasonlóság a IV–VI. század világával. Különböző csoportok, melyek tudati szinten (nem pedig genetikusan!) összetartozónak tekintették magukat, ezekben a periódusokban kerültek egy világbirodalom szomszédságába vagy esetleg területére, ahol igen hamar jelentkezett az igény a „nagy testvér” bizonyos szokásainak, intézményeinek, hagyományainak átvételére (a jelenséget a kutatás az *imitatio imperii* fogalmával írja le), elég csak az V. század második felének egységesülő barbár arisztokráciáját példaként említeni. Ennek köszönhetően az egyes forrásokban szereplő népek összetétele is igen gyorsan változhatott (bomlott, alakult át), mi több, akár új csoportok is keletkezhetek, miként arra éppen a XIX. és a XX. században is számos példát láthattunk. A késő antik alaplakosság és a betelepülő germánság szimbiózisa egy új struktúra létrejöttét idézte elő: a középkori állam megszületését. Természetesen a két időszak és jelenségek köze egyenlőségjelet tenni nem ildomos, de az emberi természet és gondolkodásmód jellegéből fakadóan kortalannak tekinthető folyamatok és jelenségek is felfedezhetők. Fő különbségnek tekinthető

magának az integrációnak a folyamata és jellege is. Míg napjainkban a különböző bevándorló csoportok gyakorta megpróbálják megőrizni nyelvi, vallási és etnikai különállásukat a nemzetállamot alkotó többséggel szemben, addig a kora középkor folyamán egyfajta egalitás volt érzékelhető. A langobardok esetében betelepülő számbeli kisebbség alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, és részben azokat átalakítva, a saját kultúrájával gazdagítva egy teljesen új „nemzetállam” alapjait fektette le, míg napjainkban az elkülönülés a meghatározó tényező.

Irodalom

Források

- Agathias 1967: *Agathias Myrinaei Historiarum libri quinque* (gond. Keydell, Rudolphus). Corpus Fontium Historiae Byzantinae II. Berlin, Walter de Gruyter.
- Excerpta Valesiana – Consularia Italica. Anonymi Valesiani Pars Posterior. In Mommsen, Theodor (szerk.) 1892: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi* 9. Berlin, Weidmann.
- Historia Langobardorum codicis Gothani. In Bethmann, Ludwig – Waitz, Georg (szerk.) 1878: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Hannover, Hahn. 7–11.
- Origo gentis Langobardorum. In Bethmann, Ludwig – Waitz, Georg (szerk.) 1878: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI–IX*. Hannover, Hahn. 1–7.
- Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*. In Bethmann, Ludwig – Waitz, Georg (szerk.) 1878: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI–IX*. Hannover, Hahn. 12–188. (A tanulmányban szereplő magyar fordításrészletek a Paulus Diaconus 2012: *A langobardok története* [Gombos T. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György. Budapest, L'Harmattan] című kötetből származnak.)
- Prokopios: *De bello Gothico*. In uó 1978: *Gotenkriege* (szerk. Veh, Otto). München, Heimeran.
- Tacitus 1970: *Tacitus összes művei* (ford. Borzsák István). Budapest, Magyar Helikon.
- Theophülaktosz Szimokattész 2012: *Világtörténelem* (ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta Olajos Teréz). Magyar Őstörténeti Könyvtár 26. Budapest, Balassi.
- Velleius Paterculus 2007: *Róma története* (ford. Hoffmann Zsuzsanna). Szeged, Lectum.

Feldolgozások

- Åberg, Nils 1923: *Goten und Langobarden in Italien*. Uppsala, Almqvist & Wiksells.
- Alföldi, András: *Tracht und Insignien der römischen Kaiser. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 50, 3–171.
- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (ford. Hidas Zoltán). Budapest, Atlantisz.



- Barbiera, Irene 2005: *Changing Lands in Changing Memories. Migration and Identity during the Lombard Invasion*. Biblioteca di Archeologia Medievale 19. Firenze.
- Bemmann, Jan 2008: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? In uó – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 145–212.
- Bierbrauer, Volker 2005: Archäologie der Langobarden in Italien: ethnische Interpretation und Stand der Forschung. In Pohl, Walter – Erhard, Peter (szerk.): *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 21–66.
- Bierbrauer, Volker 2008: „Alboin adduxit Langobardos in Italia“. Langobarden nach der Einwanderergeneration: Verliert die Archäologie ihre Spuren im 7. Jahrhundert? In Bemmann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 467–489.
- Bognetti, Gian Piero 1966: *L'età longobarda II.: Santa Maria foris portas di Castelseprio e la storia religiosa dei Longobardi*. Milánó, Università degli stud.
- Bóna István 1973: Langobardok nyomában. In Szombathy Viktor (szerk.): *Évezredek hétköznapjai*. Budapest, Panoráma. 320–380.
- Bóna István 1974: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest, Corvina.
- Bóna, István 1998: Das langobardische Gräberfeld von Hegykő. In Anreiter, Peter P. et al. (szerk.): *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in Memoriam Sándor Bökönyi*. Archeolingua 8. Budapest, Archeolingua. 109–120.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde 42. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Curta, Florin 2005: Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the sixth- and seventh-century Danube frontier. In uó (szerk.): *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*. Ann Arbor (MI), University of Michigan Press. 181–219.
- Delogu, Paolo 2004: Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom (ford. Galamb György). *Aetas*, 19., 2004/2., 22–40.
- Dobesch, Gerhard 1994: Aus der Vor- und Nachgeschichte der Markomannenkriege. In Friesinger, Herwig – Tejral, Jaroslav – Stuppner, Alois (szerk.): *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1. Brno.
- Dobos Alpár 2013: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, új sorozat 6–7. (16–17.) (2011–2012), 93–118.
- Fanning, Steven C. 1981: Lombard Arianism Reconsidered. *Speculum*, 56., 1981/2., 241–258.
- Freden, von Uta 2000: Das Ende engzelligen Cloisonnés und die Eroberung Südarabiens durch die Sasaniden. *Germania*, 78., 2000/1., 97–124.
- Freden, von Uta – Vida, Tivadar 2007: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania*, 85., 2007/2., 359–384.

- Geary, Patrick J. 2002: *Europäische Völker im frühen Mittelalter Zur Legende vom Werden der Nationen*. Frankfurt am Main, S. Fischer.
- Gibbon, Edward 1776–1789: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire I–VIII*. London, Strahan and T. Cadell.
- Gillett, Andrew 2002: Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms? In uő (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Studies in the Early Middle Ages 4. Turnhout, Brepols. 85–122.
- Heinrich-Tamáška, Orsolya 2005: Deutung und Bedeutung von Salins Tierstil II zwischen Langobardia und Avaria. In Pohl, Walter – Erhard, Peter (szerk.): *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 281–299.
- Ivanišević, Vujadin 2010: Caričin Grad – The fortifications and the intramural housing in the lower town. In Daim, Falko – Drauschke, Jörg (szerk.): *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter Teil 2,2. Schauplätze*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 84/2. Mainz, Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseums. 1–29.
- Ivanišević, Vujadin 2012: Barbarian settlements in the interior of Illyricum: the case of Caričin Grad. In uő – Kazanski, Michel (szerk.): *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Collège de France CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 36. Párizs–Belgrád, Collège de France – CNRS – Arheološki institut. 57–69.
- Jarnut, Jörg 1983a: *Geschichte der Langobarden*. Suttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.
- Jarnut, Jörg 1983b: Zur frühgeschichte der Langobarden. *Studi medievali*, III. sorozat, 24., 1–16.
- Jarnut, Jörg 1993: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus historischer Sicht. In Müller-Wille, Michael – Schneider, Reinhard (szerk.): *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Methodische Grundlegendiskussion im Grenzberich zwischen Archäologie und Geschichte 1. Vorträge und Forschungen 41. Sigmaringen, Jan Thorbecke. 173–194.
- Jarnut, Jörg 2003: Gens, Rex and the Regnum of the Lombards. In Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter (szerk.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Leiden–Boston (MA), Brill. 409–428.
- Jarnut, Jörg 2005: Zum Stand der Langobardenforschung. In Pohl, Walter – Erhard, Peter (szerk.): *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 11–19.
- Jarnut, Jörg 2009: Der langobardische Staat. In Pohl, Walter – Wieser, Veronika (szerk.): *Der frühmittelalterliche Staat*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16. Bécs, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. 23–30.
- Jiřík, Jaroslav 2008: Entstehung und Entwicklung der sogenannten Vinařice-Gruppe im Nordteil de Böhmischen Beckens, Forschungsstand und Interpretationsversuch. In Tejral, Jaroslav (szerk.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitäts-*



- bildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26. Brno. 121–146.
- Jiřík, Jaroslav 2010: Bohemian Barbarians. Bohemia in Late Antiquity. In Curta, Florin (szerk.): *Neglected barbarians*. Studies in the Early Middle Ages 32. Turnhout, Brepols. 263–317.
- Johne, Klaus-Peter 2008: Die Langobarden in den Schriftquellen bis zu den Markomannenkriegen. In Bemann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 43–50.
- Joos, Rainer 1997: Adam, Arminius und Hermann in der Schule. Lehrplan und Schulbuch bestimmen den Unterricht. In Archäologischen Landesmuseum von Baden-Württemberg (szerk.): *Die Alamannen. Ausstellungskatalog*. Stuttgart, Archäologischen Landesmuseum von Baden-Württemberg. 31–36.
- Kiss P. Attila 2010a: Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123., 2010/1–2., 137–167.
- Kiss P. Attila 2010b: A gepidák avar kori továbbélésének vizsgálatáról. In G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 119–134.
- Kiss, Attila P. 2011: Die awarenzeitlichen Gepiden in Transdanubien? Gemischte Argumentationen in der Forschung bei dem Weiterleben der Gepiden. In Vida, Beáta (szerk.): *Church and Ethnicity in History. First year of Conference V4 doctoral candidates in Ostrava*. Ostrava, Ostravská univerzita. 10–20.
- Kulikowski, Michael 2002: Nation versus Army: A Necessary Contrast? In Gillett, Andrew (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Age*. Studies in the Early Middle Ages 4. Turnhout, Brepols. 69–84.
- Machiavelli, Niccolò 1978: Firenze története. In: *Niccolò Machiavelli művei II*. (ford. Iványi Norbert). Budapest, Európa.
- Menghin, Wilfried 1985: *Die Langobarden. Geschichte und Archäologie*. Stuttgart, Theiss.
- Ohnacker, Elke 2003: *Die spätantike und frühmittelalterliche Entwicklung des Begriffs barbarus. Ein interdisziplinärer Versuch der Beschreibung distinktiver und integrativer gesellschaftlicher Konzepte*. Soziologie LIT 41. Westfalen, Münster.
- Pesch, Alexandra 2005: Karismatisches Königtum im Spiegel materieller Quellen: Die völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. In Erkens, Franz-Reiner (szerk.): *Das frühmittelalterliche Königtum. Ideelle und religiöse Grundlagen*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde 49. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 65–86.
- Pohl, Walter 1988: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, C. H. Beck.
- Pohl, Walter 1994: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. In Brunner, Karl – Merta, Brigitte (szerk.): *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*. Bécis–München, Oldenbourg. 9–26.
- Pohl, Walter 1996: Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg. In Bialeková, Darina – Zábajník, Jozef (szerk.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6.–11. Jahrhundert*. Pozsony, Veda. 27–36.
- Pohl, Walter 1997: The Empire and the Lombards: treaties and negotiations in the sixth century. In uó (szerk.): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in*

- Late Antiquity. The Transformation of the Roman World 1.* Leiden – New York – Köln, Brill. 75–134.
- Pohl, Walter 2002: Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response. In Gillett, Andrew (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Age.* Studies in the Early Middle Ages 4. Turnhout, Brepols. 221–240.
- Pohl, Walter 2005: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration.* Stuttgart, Kohlhammer.
- Pohl, Walter 2008a: Migration und Ethnogenesisen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In Bemann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen.* Bonn, Habelt. 1–12.
- Pohl, Walter 2008b: Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien. In Landschaftsverband Rheinland – Rheinisches Landesmuseum Bonn (szerk.): *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Bonn, Rheinisches Landesmuseum Bonn. 23–34.
- Prien, Roland 2005: *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen.* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg 120. Bonn, Habelt.
- Quast, Dieter 1997: Vom Einzelgrab bis Friedhof. Beginn der Reihengräbersitte im 5. Jahrhundert. In Fuchs, Karlheinz (szerk.): *Die Alamannen. Ausstellungskatalog.* Stuttgart, Südwest LB-Forum. 171–190.
- Quast, Dieter 2008: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In Pohl, Walter – Mehofer, Mathias (szerk.): *Archäologie der Identität.* Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17. Bécs, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. 93–110.
- Rohr, Christian 2002: Das Streben des Ostgotenkönigs Theoderich. Nach Legitimität und Kontinuität im Spiegel seiner Kulturpolitik. Beobachtungen zu imperialen Elementen im Theoderich-Panegyricus des Ennodius. In Pohl, Walter – Diesenberger, Maximilian (szerk.): *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter.* Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 3. Bécs, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. 227–231.
- Rummel, Philipp von 2008: *Habitus Barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert.* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 35. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Sarantis, Alexander 2010: From Allied Barbarians to Roman Provincials. In Curta, Florin (szerk.): *Neglected barbarians.* Studies in the Early Middle Ages 32. Turnhout, Brepols. 361–403.
- Schmidt, Ludwig 1941: *Die Ostgermanen.* München, Beck.
- Schmidtová, Jaroslava – Ruttkay, Matej 2008: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava–Rusovce. In Bemann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen.* Bonn, Habelt. 377–398.
- Tejral, Jaroslav 2002: Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In Tejral, Jaroslav (szerk.): *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum.* Spisy Archeologického Ústavu AV R Brno 19. Brno. 313–358.
- Tejral, Jaroslav 2005: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch langobardischen Nachlasses. In Pohl, Walter – Erhard, Peter (szerk.): *Die Langobarden.*



- Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 103–200.
- Tejral, Jaroslav 2008a: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In Landschaftsverband Rheinland – Rheinisches Landesmuseum Bonn (szerk.): *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Bonn, Rheinisches Landesmuseum Bonn. 53–71.
- Tejral, Jaroslav 2008b: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In Bemmann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 549–583.
- Vásáry István 2003: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest, Balassi.
- Vida Tivadar 2006: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall*, 24–25., 203–215.
- Vida, Tivadar 2008: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In Bemmann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 343–362.
- de Vingo, Paolo 2008: From farmers to warriors and conquerors. A comparison of Longobard ethnogenetic development and archaeological data. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59., 2008/2., 277–311.
- Voß, Hans-Ulrich 2008a: Von Parum nach Pavia? Zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In Landschaftsverband Rheinland – Rheinisches Landesmuseum Bonn (szerk.): *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Bonn, Rheinisches Landesmuseum Bonn. 35–51.
- Voß, Hans-Ulrich 2008b: Parum–Putensen–Pavia? Anmerkungen zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In Bemmann, Jan – Schmauder, Michael (szerk.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Bonn, Habelt. 51–78.
- Wenskus, Reinhard 1961: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln, Böhlau.
- Wickham, Chris 1981: *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society 400–1000*. New Studies in the Medieval History. London, Macmillan.
- Lazius, Wolfgang 1600: *De aliquot gentium migrationibus sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initiis et immutationibus ac dialectis*. Frankfurt am Main, Claude de Marne & Johann Aubry.
- Wood, Ian 1990: Ethnicity and the Ethnogenesis of the Burgundians. In Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I*. Bécs, Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften. 53–69.



Pro Minoritate
2014. ősz

Etnikai szavazás, választás a Kárpát-medencében

Kiss Tamás: Mi van az etnikai szavazat mögött? Az erdélyi magyarok választói magatartását meghatározó tényezők

Papp Z. Attila – Vass Ágnes: Külhoni szavazás: kontextusok és Kárpát-medencei percepciók

Ágyas Réka – Bálint Csaba: Az átalakult magyar választási rendszer. Magyarországi országgyűlési választások vajdasági szemszögből

Vass Ágnes: A szlovákiai európai parlamenti választások eredményei

Bánffy Miklós

Egry Gábor: Erdélyi Szövetség, Magyar Népközösség, Erdélyi Párt. Bánffy Miklós trilógiájának társadalmi víziójához – a történész szemével

Joó András: Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban

Kitekintés

Gordos Árpád: Perben, haragban – Luxemburgban. A polgárok kezdeményezései a nemzeti kisebbségi jogokért

Mácsai Boglárka: Az új lendület. Állampolgári-hazafias nevelés Oroszországban

Kutatóúton

„Annak ellenére, hogy nagyon sokan liberális felfogású embernek tartanak, sokszor valahol világok határmezsgyéjén vagyok” – Novák Csaba Zoltánnal Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

Szerbhorváth György: A befejezhetetlen történet

Kántor Zoltán: *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014

Abstract

Számunk szerzői



Régészeti feltárás a Jereván lakótelepen, Sopronban, 1982-ben. © Fortepan

Csáji László Koppány

Etnográfia a föld alatt?

Mivel járulhat hozzá a szociál- és kulturális antropológia a régészet etnicitásolvasataihoz és a társadalomtudományokkal közös diskurzushoz?

a társadalom a történeti és társadalomtudományok felé kialakulásuktól fogva olyan elvárást támaszt, hogy adjanak választ a kortárs társadalomban felmerülő kérdésekre, többek között az etnicitás történeti megjelenéseire és a történeti források, régészeti kutatások etnikai olvasatára. A történeti tudományok gyakran az eredetmítoszok szerepét töltik be korunkban (Eriksen 2006, 331, 342). A társadalmi igényeknek való „megfelelésbe” természetesen a válaszon túl a jobb/más kérdésfelvetésben való segédkezés is beletartozik – a társadalom befolyásolása, önreflexióra sarkallva annak tagjait. Azok a diszciplínák, amelyek elzárkóznak a szélesebb társadalmi diskurzustól, és nem adnak választ az őket fenntartó társadalom kérdéseire, a finanszírozási és intézményi rendben könnyen elsorvadhatnak, vagy más tudományágak veszik át egyes témáikat. Hasonló ehhez a magyar őstörténet-kutatás élharcos státusának elmozdulása a néprajz és a nyelvészet, majd a történettudomány, később a régészet, jelenleg pedig talán a genetika felé (vö. Bálint 2006, 1485–1487).

A régészet etnicitásolvasataival kapcsolatos probléma részben tudománytörténetében és tudományági pozíciójában gyökerezik; bár a társadalom- és bölcsészettudományok elhatárolása sok szempontból problematikus a sokrétű belső differenciálódás és átfedések miatt, de az európai felosztás szerint általában a régészettudományt nem a társadalom-, hanem a bölcsészettudományok közé, azon belül is a történelem- vagy történeti tudományokhoz sorolják (Siklósi 2006, 73). A társadalomtudományi kutatási területnek számító etnicitáskutatás, illetve a közösségtanulmányok eredményeinek felhasználása, beemelése a régészettudományba korántsem könnyű feladat: az etnikai interpretáció lehetőségeivel és korlátaival kapcsolatban fel-fellángoló tudományos



vitákban erre gyakran felhívják a figyelmet (például Jones 1996, 1997, Pohl 1998, Sindbæk 1999, Gillett 2002, Brather 2004). Az etnicitással kapcsolatos tudományközi diskurzushoz kívánok írásommal kapcsolódni – néprajzusként és antropológusként.

A tudományágak besorolási vitái nem mai keletűek. A kulturális és szociálintropológia – ha mindenképp be akarnánk sorolni – köztes helyzete ellenére inkább társadalomtudomány lenne (Lévi-Strauss 2001a, 264, 274–275), az utóbbi diszciplína mindenképpen. A tudományterületek felosztásáról szóló hazai szabályozás a MAB 2008/8/II.2. határozata a korábbi 169/2000. (IX. 29.) kormányrendelettel egyezően a kulturális antropológiát mégis a bölcsészettudományok közé sorolja (ráadásul a néprajz kategóriájával egységben). A néprajz – bár ahogyan azt tudománytörténete, útkeresései is mutatják, ez sem egyértelmű – szintén köztes helyet foglal el a társadalom- és bölcsészettudományok között, hazánkban máig sokkal inkább az utóbbi körbe illeszkedve. A hazai néprajztudományban azonban a kultúra-központúság és a történeti irányultság, eredetkérdések jelenléte mellett jóval az antropológia intézményesülése előtt megjelent a társadalmnéprajz, és a társadalmi beágyazottság iránt fogékony „antropológiai látásmód” is (például Fél Edit, Hofer Tamás, Bodrogi Tibor, Boglár Lajos, Andrásfalvy Bertalan, Sárkány Mihály, Vargyas Gábor, Niedermüller Péter, Fejős Zoltán és megannyi más jelentős néprajzszakos, etnológusunk munkáiban). A hazánkban megszokott elnevezés (kulturális antropológia) az amerikai szóhasználatra utal, ami – még Franz Boas és tanítványai eltérő útkeresése és kulturális relativizmusa ellenére is – inkább a német kultúratudományokkal (sőt a természettudományokkal) mutatott párhuzamot. A brit szociálintropológia a francia (és bizonyos tekintetben a német) szociológiával hozható elméletileg összefüggésbe (állítható párhuzamba), de ez az elnevezés kevésbé került be a hazai tudományos szóhasználatba, aminek tudománytörténeti okai vannak: az antropológia intézményesülésében aktív részt vállaló hazai néprajztudományunk inkább a német történeti és kultúratudományokkal mutatott szorosabb kapcsolatot. A szovjet néprajzi gondolkodást is a kultúra-központúság jellemezte, amin az *ethnoszelmélet* kidolgozása sem sokat változtatott. A hatvanas és a hetvenes évektől azonban Németországban és nyomában például Magyarországon is komoly tudományos átalakulás zajlik: például az „európai etnológia” már létrejöttével is reflektál az antropológia módszereire és kérdésfelvetéseire – európai (hazai) terepeken. Magyarországon a néprajz és az antropológia szoros kapcsolatát nemcsak személyi átfedések, hanem intézményi összefonódások is jelzik. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának (BTK) keretében a Néprajztudományi Intézetben kaptak külön osztályt a kulturális



antropológia művelői, és a Pécsi Tudományegyetemen például e két tudományág oktatása összeforrt a Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéken, ahol a néprajzot antropológiai nézőpontból oktatják (a Társadalmi Kapcsolatok Intézetének keretében). A tudományterületek közötti kölcsönhatás és átfedés az etnicitás vizsgálatának nemzetközi diskurzusaiba való bekapcsolódásban is megfigyelhető (Stewart 1994, Prónai 2008, Feischmidt 2010, Brubaker et al. 2011). A hazai néprajz és a kulturális antropológia tehát mintegy hidat képez a kultúra és történeti tudományok, illetve a társadalomtudományok között.

Másik irányból az antropológiát a szociológiával kell összevetnünk. A szociológia vitán felül a társadalomtudományok közé tartozik. Miben más az antropológia, mint az óriási adatmennyiséggel dolgozó szociológia? Míg a szociológia – legalábbis főszabályszerűen – nagy, átfogó modellekkel, statisztikákkal és az ezekből levont társadalmi vagy csoportszintű változásokkal, tendenciákkal szeret dolgozni – az antropológia esettanulmányai tartós részt vevő megfigyelés segítségével szerzett adatokra épülnek. A kutatás jobban körülhatárolható (általában jóval kisebb) területen történik, és a kutató személyes megfigyelései, tapasztalatai segítik az értelmezést. A szociológia, ha nem csupán kérdőívvel és felmérésekkel kapcsolódik a társadalomhoz, hanem tartósan kimerészkedik a terepre, és szociográfiát készít, akkor terepmunkamódszerét szintén az antropológiától kölcsönzi, vagy legalábbis azzal mutat rokonságot (vö. Ambrus 2000). (A viszony kölcsönös: az antropológiában a kvantitatív vizsgálatok szerepének erősödését a közgazdaságtan mellett a szociológia is inspirálta.)

A régészettel összehasonlítva a társadalomszemléleti és kutatásmódszertani kontraszt még inkább egyértelmű: erre a paradoxonra hívtam fel a figyelmet a címben is, jelezve a közös terep – látszólagos – értelmetlenségét. A „föld alatt” számomra minden, ami „holt anyag”: tárgy, csont, épületmaradvány – vagyis régészeti lelet és objektum. Régi fájdalom régész barátainknak, hogy nem tudják kifaggatni a csontokat, főleg nem tudnak „részt vevő megfigyelést” végezni körülükben. Még akkor sem, ha a „régészeti néprajznak” Posta Béla iskolateremtő munkássága óta – elsősorban László Gyula révén – máig tartó hatása van. Az előkerülő tárgyak „szóra bírása” lehetetlen, olvasataink óhatatlanul az adott (utó)kor interpretációi. Ezt a hiányt az antropológus sem pótolhatja, nem képes a tárgyak saját „megfejtését” adni. A lelőhelyeken nemhogy az egykori életvilágok megkövült lenyomatát, de még elszórt morzsáit is alig láthatjuk, az ezek mögötti gondolatokat, értékeket, viszonyokat a ma irányából „megtölteni” lehetséges tartalommal vakmerő vállalkozás. Clifford Geertz még a recens vizsgálatok esetében is roppant nehézségekről beszél egy adott mozdulat, esemény,



jelenség antropológus kutató általi értelmezésének, majd az aspektusok és jelentések hálójának, nézőpontjainak bemutatásáról, „sűrű leírásáról” szólva (Geertz 2001, 223–224).

A régészettel szembeni társadalmi elvárás – hogy tudniillik adjon adatoknak etnikai olvasatot és társadalomtörténeti interpretációt – nehezen tagadható. Tárgyakat, technológiákat és (elképzelt) rítusokat tipológiákba, absztrakt rendszerekbe foglalni fontos feladat lehet a régészeti kutatás számára, de eredményei nehezen értelmezhetők a szakmán túli olvasóknak, sőt még a társtudományok művelői számára is. A régészek körében az etnikai olvasatok lehetőségéről és korlátairól fel-fellángoló vita (például a *Korall* folyóirat 2006-os, 24–25. száma) arról tanúskodik, hogy ez az értelmezési nehézség kölcsönös. Jelen írásomban ehhez a problémához kívánok hozzászólni: felvázolok néhány szempontot, amik perspektívát nyithatnak az intenzívebb közös diskurzusra az etnicitáskutatás terén. Siklói Zsuzsanna 2006-os cikkében megfogalmazott gondolataihoz (Siklói 2006, 84–86) kapcsolódom – immár az antropológus szemszögéből. Előbb Søren Michael Sindbæk konkrét társadalomtörténeti modellkísérletét vizsgálom, majd az etnicitáskutatás néhány fontos aspektusával kívánom bemutatni: hogyan viszonyul egymáshoz az *ethnosz* és az etnicitás; használható-e párhuzamosan a két fogalom?

Az MTA BTK Őstörténeti Témacsoportjának 2013-as, több tudományterületet érintő konferenciáján az előadók közül állításait többben az úgynevezett. „szovjet *ethnosz*elmélet” (Filippov [Филиппов] 2010, 151) alapján fogalmazták meg, mások pedig éppen az *ethnosz* fogalom keretein kívántak túllépni. Az *ethnosz* fogalmát a szovjet néprajzból kiindulva sok tudományterület képviselői – például történészek, turkológusok, néprajzkutatók, régészek és nyelvészek – használják, és mára szinte elhomályosult a fogalom kialakulásának története. Az *ethnosz* hazánkban is alkalmazott elméleti kerete és fogalmi elemei jól feltárható tudománytörténeti háttérrel bírnak, lényegileg a szovjet *ethnosz*elméletből erednek (vö. Mutschler 2011, 6–7).

Az *ethnosz* fogalom (fogalmak) bonyolult elméleti és történeti háttérének tisztázásához Vaszilij Filippov 2010-es, *Az ethnosz szovjet elmélete* című monográfiája nyújt jelentős fogódzót a további kutatás számára, de Anatolij Kuznyecov [Kuznetsov] 2008-as és Helene Mutschler 2011-es munkája is jó áttekintést ad. Bemutatják szerteágazó tudományterületi hátterét annak a jól ismert ténynek, hogy a viszonylag fiatalon, 45 évesen a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Osztályának élére kerülő Julian Bromlej milyen tudományos előzmények után dolgozta ki azt az új programot és elméleti keretet, ami magának a szovjet néprajztudománynak is megváltoztatta kutatási irányultságát: a néprajz

feladatává az *ethnoszok* kutatását tette. Az *ethnoszok*at önálló fenoménként, endogám csoportként és rendszerként értelmezte, amelyeket fogalmilag megpróbált elhatárolni a nyelvi csoportoktól és nemzetektől (Bromlej 1969). Az elmélet másfél évtized alatt csiszolódott és differenciálódott, amely újabb és újabb művek megjelenésében öltött testet (Bromlej [Бромлей] 1970, 1973, 1983). *Ethnoszon* Bromlej olyan történetileg kialakult emberi közösséget értett, amelynek szerinte viszonylag állandó közös kulturális (és ezen belül nyelvi), illetve pszichikai jegyei vannak, relatíve egységes, területileg körülhatárolható, még diaszpórák és enklávék esetén is közös rendszert alkot, és legfőképp: tudatában van más hasonló közösségektől való különbözőségének („mi-ők” elkülönülés). (vö. például Bromlej 1973; 1983, 58) Ezeket az *ethnoszok*at mint objektív társadalmi tényeket fogalmi meghatározásuk, elkülönítésük után morfológiai, funkcionális és történeti elemzésnek vethetjük alá a bromleji úgynevezett „szociológiai” *ethnosz*modell alapján (Filippov 2010, 153–155). Bromlej szerint az *ethnoszok* specifikus tulajdonságai, a rájuk jellemző jelenségek vizsgálata – például az *ethnosz* „hitvilága”, „mondakincse”, „szokásai” kutatása – a néprajz igazi feladata. Bromlej az etnicitás ontologizálásával dolgozta ki az *ethnosz* fogalmát, és arra buzdított, hogy a tudomány által felismert *ethnoszok* történetét, jellemzőit keressük. Bár a történeti folyamatokban kibomló és változó jellegét Bromlej maga is hangsúlyozta (időben és térben – például etnikai szigetek, diaszpórák esetében – is), az *ethnoszt* mégis majdnem annyira homogénnek tekintette, amennyire az úgynevezett *esszencialista* elméleti megközelítések (jellemző, egyedi tulajdonságokat, karaktert vagy lényegi jelenségeket keresve). Bromlej és munkatársai kutatták az *ethnoszok*, etnoszociális rendszerek tipológiáját, történetét is, ebben a körben élesen elhatárolták az etnogenezist a népességtörténettől. Az *etnonimek*, a csoport belső elnevezései mögött pedig egy rendszert alkotó csoport közös tudati viszonyulását tételezték fel az eredethez, kultúrához stb., amelyet elhatároltak más – külső, politikai stb. – elnevezéstípusoktól. Az *ethnosz*ba mint már eleve létező, objektív kategóriába az egyén mintegy beleszületik – ahogyan azt a *primordialistának* nevezett elméleti megközelítések is vélik (akik szerint nem az egyéni interakciók és döntések során termelődik újra az etnicitás, hanem eleve adott). Valójában nem az etnicitás jelensége érdekelte tehát Julian Bromlejt és követőit, hanem egy feltételezett objektív kategóriát tettek a kutatás tárgyává: az *ethnoszt*. Bromlej majdnem negyed évszázadon át vezette a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Osztályát (1966-tól 1989-ig), ami nem kis mértékben segítette elő elmélete elfogadottságát, és azt, hogy az *ethnosz*elmélet átkerült más országok tudományos diskurzusaiba is (főleg a szocialista blokk államaiban). Az elmélet hazai recepci-



ójával kapcsolatban emblematikus alakként Fodor István régészt, Szűcs Jenő történészt és Veres Péter néprajzkutatót említhetjük. A korábbi népközpontú kultúrakutatásoknak (vö. *Volkskunde*, *Volksleben*) csak látszólag alkotott új fogalmi keretet az *ethnoszelmélet*: valójában fából vaskarika volt, a korábbi pozitivistá bölcészettudomány szemléletmódjához hasonlóan objektív etnikai kereteket tételezett fel, melynek jellemző jegyeire, kultúrájára és történetére volt kíváncsi.

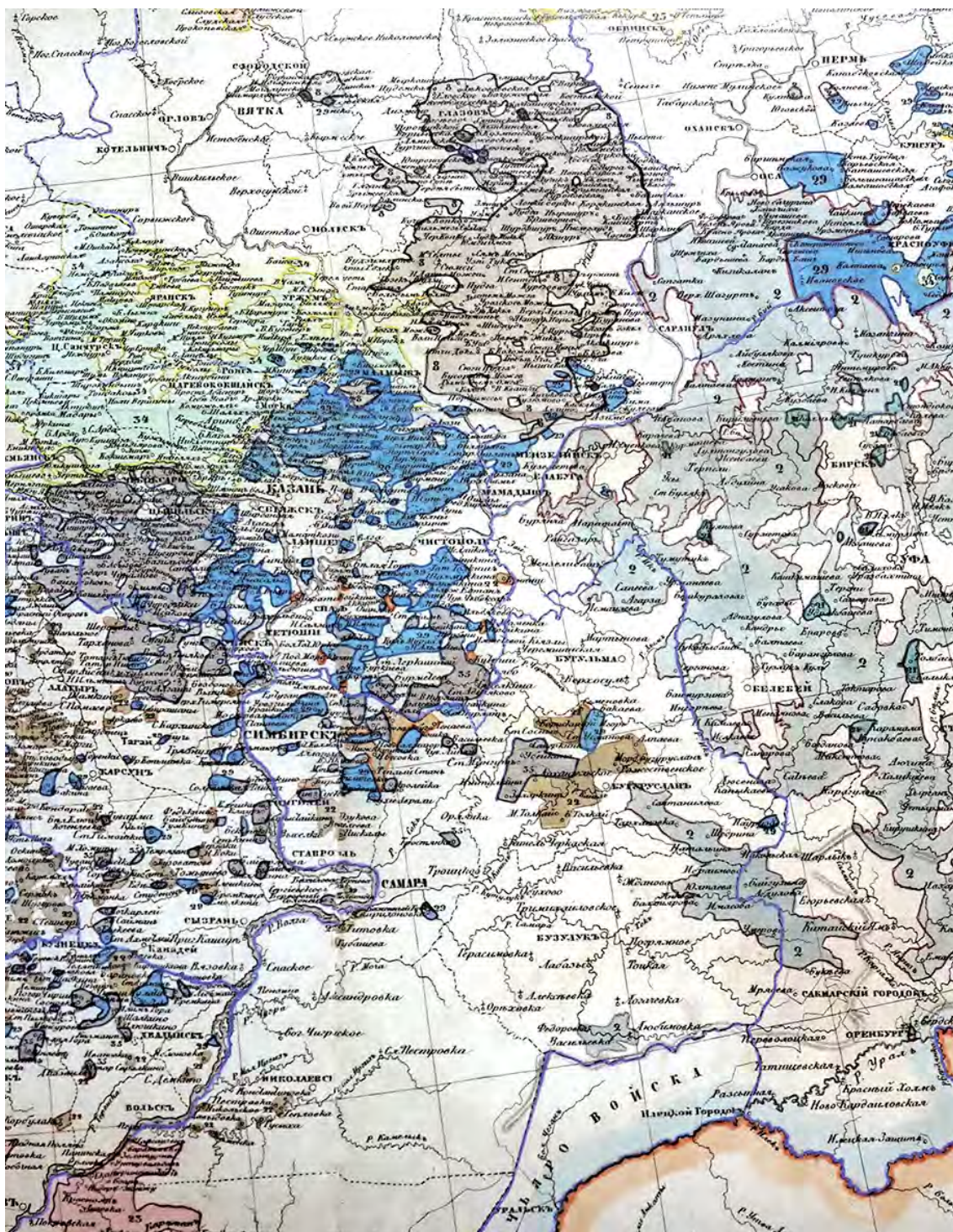
Az *ethnoszt* mint fogalmat nem Bromlej találta ki, a tudományos szóhasználat már évtizedekkel korábban ismerte, de iskolateremtő jelleggel mégis az ő nevéhez kötjük a hozzá kapcsolódó modern fogalomkör kidolgozását. Vele párhuzamosan az *ethnosz* fogalmának eltérő elméleti keretét dolgozta ki Lev Gumiljov is (Gumiljov [Гумилёв] 1970, 1990). Bromlejhez hasonlóan ő is visszanyúlt Szergej Sirokogorov több évtizeddel korábbi, de a tilalmas nézetek listáján szereplő munkájához (Sirokogorov [Широкогоров] 1923), amelyet Bromlej hivatkozásai „rehabilitáltak” (Kuznyecov 2008, 39). Gumiljov elmélete, az úgynevezett „bioszociális” *ethnoszelmélet* azonban csak később és kisebb mértékben hatott a tudományos diskurzusra (vö. Kuznyecov 2008, 39–41; Filippov 2010, 194–209; Mutschler 2011, 221–233), tudományon kívüli adaptációja azonban jelentős és máig érezhető. Elmélete akár a *New Age*-nek a „keleti blokk tudományosságában” felbukkanó párhuzamként is értelmezhető.

Az *ethnoszelmélet* elenyésző tereptapasztalaton és nem konkrét vizsgálatok sokaságán kidolgozott tudományos folyamat eredménye volt: erősen teoretikus, mondhatni, didaktikus kidolgozottsága révén élesen szembeállítható az antropológia etnicitáskutatásának témafelvetéseivel, módszereivel és eredményeivel. Az elmúlt fél évszázadban Nyugat-Európában és Skandináviában az etnicitáskutatás más utakat járt, más kérdésekre keresett választ. Néhány fogalom, mint például az etnogenezis és az *etnonim*, egy időre bekerült ugyan a szovjet blokkon kívüli történettudományos, régészeti, nyelvészeti és más diskurzusba is, a szociálanropológia etnicitáskutatása azonban nagyon eltérő eredményeket hozott. Az etnicitáskutatás nem az etnikai csoportok tulajdonságaira, hanem a csoport tagjainak belső és külső viszonyulásaira, életvilágaira és eseményeire összpontosított, sőt, relativizálta magát a csoportjellegét is. A szociálanropológia ráadásul nem egységes jelenségként tekint az etnicitásra, hanem feltárja annak sokféleségét, így nem ad a történelmen átívelő vagy akár csak a kortárs társadalmakra általánosan alkalmazható „modellt” az etnicitás(ok) elemzéséhez. Felhívja a figyelmet egyes jelenségekre, amelyek olykor megfigyelhetők, más esetekben pedig nem, illetve cáfol néhány korábbi sztereotípiát (mint amilyen például az *ethnoszelmélet* objektív endogám rendszerjellegé-

nek feltételezése vagy az etnogenezis cezúraszerű elképzelése). Míg az *ethnoszelmélet*(ek) egy-egy szerző elméleti rendszerei (mely elméleteket a szerző tekintélye legitimizálta), addig az etnicitáskutatás máig tartó tudományos diskurzus, könyvtárnyi szakirodalommal, és korántsem valami egységes „iskola”. Ezek a különbségek adnak magyarázatot arra is, hogy írásomban miért az etnicitáskutatás tanulságai felől közlök az etnikai olvasatokkal kapcsolatos tudományközi párbeszédhez, és miért nem az *ethnoszelmélet* felől.

Az *ethnosz* és az etnicitás kérdésében az utóbbi bő másfél évtizedben nemzetközileg is újjáéledő vita folyik a régészek körében, amelyben érdemes kiemelni Siân Jones (1997), Sebastian Brather (2002, 2004, 2008, Brather–Kratzke 2005), Florin Curta (2001) és Andrew Gillett (2002) személyét. Ennek során – bár nem kívánok régészeti szakkérdésekbe bocsátkozni – fokozatosan marginalizálódik az *ethnoszelmélet* a régészek körében is, és az útkeresés nem csak a magyar régészetet érinti (vö. Vida 2005, Siklósi 2006). Hazánkban Bálint Csanád 2006-os, a *Századok* hasábjain megjelent cikke (Bálint 2006) érzékelteti: a régészet nem tud önmagában választ adni az etnicitás és a hajdani társadalmi folyamatok összefüggéseire, és végleges válaszokat, megoldásokat hiábavaló is keresni. Bálint iránymutató írása elméleti vizsgálatokat szorgalmaz, az elméleti/módszertani újragondolás szükségességét is felveti. Az árnyaltabb olvasatok reményében és a korábbi etnikai interpretációkhoz képest a továbblépéshez Jones (1997), Sindbæk (1999) és Siklósi (2006) is az antropológia és a szociológia eredményei felé fordult.

Bár a népkarakterológia – és az *ethnoszelmélet* – követői korábban sokáig próbálkoztak valamiféle etnikus jelenségek, jellegzetességek (etnospecifikumok) megragadásával, a kulturális és főleg a szociál-antropológia etnicitáskutatásai felhívják a figyelmet arra, hogy az etnicitás csak bizonyos helyzetekben aktivizálódik, és nem valami objektív, velünk született tény. Az egyének általában élnek a sokszor más etnikai csoportok tagjaihoz hasonló életüket – szeretnek és gyűlölnék, küzdenek és gazdálkodnak, érdekeiket érvényesítik anélkül, hogy ebben az etnicitásnak komoly szerepe lenne, életviláguk akár megtévesztésig hasonló lehet más etnikumú szomszédjaikhoz. Néha azonban a mindennapokban is drámaian jelentkeznek, és az élmények, események egyénenként más-más mintázatot adhatnak ki (Brubaker et al. 2011). Bizonyos helyzetekben és diskurzusokban az etnicitás hangsúlyosan jelenik meg; nemcsak mint felülről irányított politikai etnicitás vagy akár nemzetideológia, hanem mint egyéni, hétköznapi élmény. A primordialiszmus és esszencializmus túl- és félredimenzionált etnicitás-látásmódjával szemben az etnicitás jelenségének és jelentőségének bagatellizálása sem megfelelő attitűd. Ezért is vált a hatva-





A Volga-Ural-térség etnikai megoszlása az 1840-es években. Részlet Pjotr Ivanovics Köppennek az 1840-es években végzett statisztikai felmérésére alapozott és 1851-ben kiadott etnikai térképéből. A színek mellett számokkal is jelölve, a következő megoszlásban ábrázolja a felméréssel érintett csoportokat (saját szóhasználatára szerint): 1. örmény, 2. baskír, 3. böszörmény, 4. bulgár, 5. vogul, 6. vót, 7. vlah, 8. votják, 9. görög, 10. zsidó, 11. zürjén, 12. kalmük, 13. karait, 14. karél, 15. kvén, 16. kirgiz, 17. lett, 18. lív, 19. litván, 20. lapp, 21. miser, 22. mordvin, 23. német, 24. osztják, 25. permják, 26. lengyel, 27. szamojéd, 28. szerb, 29. tatár, 30. finn (szentpétervári), 31. finn, 32. finn-svéd, 33. cigány, 34. cseremis, 35. csuvas, 36. csúd, 37. svéd, 38. ész.



nas évektől az antropológia egyik kiemelt témájává az etnicitáskutatás. A kutatások a szociológia részéről is megindultak, és a két tudományterület jó ideje örvedetesen közelít egymás tárgyához, módszereihez; ezt a konferenciákon történő együttes részvételek számának növekedésén is lemérhetjük.

Az *ethnoszelmélet* hatására az elmúlt évtizedekben világszerte néhány fogalomnak – mint például az etnogenezis – komoly szakirodalma keletkezett, amit az is illusztrál, hogy Gillett külön kötetet szerkesztett 2002-ben ezen elméletek cáfolatára. A „nyugati” etnicitáskutatás már a „kezdetektől”, a Fredrik Barth által szerkesztett 1969-es *Ethnic Groups and Boundaries* kötet óta kérdésfelvetéseiben is eltért a szovjet modelltől. A hetvenes évek óta ráadásul az *ethnic groups* megközelítésen kívüli új témák és irányzatok is megerősödtek (Vermeulen–Govers 1994, Brubaker 2004, Feischmidt 2010). A korábbi szovjet *ethnoszelmélet* – annak szociológiai és bioszociális elmélete egyaránt – immár az eredeti tudományos diskurzusterében, az orosz nyelvű szakirodalomban is visszaszorul (vö. Filippov 2010, Moszin–Jablonszkij [Мосин–Яблонский] 2013). A megváltozott néprajzi és szociálandropológiai diskurzusokon kívül is heves vitákat vált ki az *ethnoszelmélet* újragondolása és alkalmazhatósága (Gillett 2002, Bálint 2006, Fodor 2006, a *Korall* folyóirat 24–25. száma). Az *ethnoszmodell* valóban szigorú elméleti alapot, fogódzókat adott – és az interpretációk elméleti, módszertani keret nélkül az esetlegességbe fulladhatnak. Ezért szükség van új elméleti megközelítésekre és módszerekre, még ha nem is feltétlenül olyan egységes, iskolateremtő és szigorú módon, amint azt az *ethnoszelmélet* tette. Ne higgyük azonban, hogy csak a szovjet néprajz dolgozott ki elméleti modellt társadalomszemléletében.

Az etnicitással rokon nyelvi, rokonsági, történeti, társadalmi ábrázolásra sokféle modell ismert: a nyelvészet által kidolgozott családfa is modell (legyen az az uráli, urál-altáji vagy akár hasonló logikai alapon kidolgozott nosztratikus vagy eurázsiai nyelvcsalád fejlődésmodellje). A Bromlej- (1969) és a más elméleti keretet teremtő Gumiljov-féle *ethnoszelmélet* (1970) is jól megérthető, határozott modell (természetesen egyik sem előzmények nélküli). A régészeti kultúrák kapcsolatait sokszor ábrázolják keretek (határok) és nyilak modellábráival, mintha csupán jól körülhatárolható társadalmi csoportok interakcióiból és vándorlásából állnának a társadalmi változások. Ennek egy leképzése a népvándorlás „biliárdgolyókként” történő elképzése is, amely a népek vagy *ethnoszok* mozgását hermetikusan elkülönülő entitások útjaként ábrázolja. Modellekben gondolkodik a populációgenetika, amikor haplocsoportok és haplotípusok elterjedését, sőt „vándorlását” vizsgálja, és ebből populációk mozgására következtet. Modellek és elméleti

keretek nélkül a tudományos eredmények értelmezési kerete is eltűnhet, parttalanná válhatnak a viták. A következőkben Sindbæk régészeti modelljét mutatom be és elemzem mint egy konkrét kísérletet a régészettudomány részéről arra, hogy a szociológia és az antropológia eredményeit hasznosítsák saját régészeti kutatásaikban.

Sindbæk cikke 1999-ben a dániai *Acta Archaeologica* hasábjain jelent meg (1999, 149–164). Az etnicitás és a társadalom felépítése kérdésében olyan öröndetes tudományközi modell kialakítására tett kísérlet, amikor egy régész – kollégája, Jones elméleti kezdeményezése (1996, 1997) alapján – a társadalomelmélet (jelesül a szociológia) segítségével próbál a régészeti és történeti adatoknak árnyaltabb képet adni. Ezt ráadásul a magyar honfoglalás időszakáról és az azt megelőző folyamatokkal kapcsolatban teszi, ami számunkra különösen érdekessé teszi álláspontját.

Tanulmánya első felében a szerző részletesen bemutatja, majd pedig tételesen cáfolja Fodor István – Sindbæk által „a szakaszos vándorlás modelljének” (*Serial Migrations Model*) nevezett – történeti vázlatát. Ehhez mind a régészet, mind a történettudomány adatait felhasználja. Azonban újszerű elméleti alap számára az Anthony Giddens szociológiai társadalommodelljéből készített sajátos elméleti keret. Ez az elképzelés olyan társadalmi mezőket különböztet meg, amik a javak és a hatalom társadalmi elosztása során nem feltétlenül eredményeznek különálló szociokulturális egységeket. Ennek vizsgálata során Sindbæk a környezetnek, a kapcsolódó társadalmi struktúráknak – és Giddens nyomán a társadalom dualitásának – tulajdonít komoly szerepet. Ezért is nevezi például a korai magyar társadalmakat „fél-társadalmaknak” (*semi societies*) a Kazár Kaganátus sokrétű társadalmának periferiáján (Sindbæk 1999, 161, 7. ábra), hiszen – az *ethnoszelmélettel* kimondatlanul is vitatkozva – nem tekinti önálló etnoszociális rendszernek a korabeli magyar népeiséget.

A modell kérdésében a szerző eltér a Jones által javasolt elvi kerettől, Pierre Bourdieu társadalomelméletétől – nem a különböző társadalmi mezők elvont, például kulturális, társadalmi és gazdasági tőke szempontú hozzáféréseire koncentrál. Sindbæk ezt azzal indokolja, hogy szerinte Bourdieu megközelítése túlságosan a kortárs társadalom kritikai elemzésére épül (i. m., 159). Történeti modelljében ezért inkább Giddens elméleti alapját gondolja tovább (az elosztott és a hatalmi/intézményes javak inerciájában), és alkotja meg saját vázlatát a magyar honfoglalást megelőző évszázadokról (i. m., 160–161). Az intézmények esetében a rokonsági rendszerek átfogó szintjét, a városi központok vonzáskörzetét és szerepét, illetve a termelés során előálló, egyenlőtlenül elosztott javak bonyolult rendszerét tartja a társadalom – az egyének szerepét is befolyásoló – többrétegű keretének. Ha Jürgen Habermas szóhaszná-



latával szeretnék élni: mintegy „diskurzustereket” rétegez egymásra, különböző hozzáférési szintekben. A VIII–IX. századi magyarsággal kapcsolatban egyfajta központ/periféria modellt képzel el, amelyben a társadalmi szerveződéssel és a kulturális átalakulással kapcsolatban Sindbæk a Kazár Kaganátusnak tulajdonít döntő szerepet. Akkor, amikor Giddens társadalomszemléletét mutatja be, aki megkísérelte az egyéni döntések (aktorok) és a társadalmi intézmények (struktúrák) dialektikáját (paradoxonját) összhangba hozni a „struktúra dualitásának” tételével – általános érvénnyel (Giddens 1984). A szociálintropológust éppen ez a rendkívül absztrakt és omnipotens megfogalmazás zavarja Giddens elméletében, és sokkal közelebb érzi magához például Sandra Wallman társadalmi hálózatok egymásra rétegződésének konkrét terepmunkán alapuló modelljét, amely a különböző variánsok sokaságát képes láttatni (Wallman 1986), a London környéki kisvárosokban élő etnikai csoportok tagjai közötti gazdasági és egyéb kapcsolatok, diskurzusterek átfedéseinek vagy elkülönüléseinek sokrétű modellezésével.

Sindbæk kezdeményezése, mint az egyik első gyakorlati alkalmazásra tett kísérlet, szükségképpen magába foglalja az útkeresés bizonytalanságát. A megvalósításhoz a szociológiában és a szociálintropológiában is otthonosabban kellene mozognia. Megértően kell azonban fogadnunk, hogy módszertanilag elég elnagyolt érvelése és a saját modell bemutatása „vázlatos” (Sindbæk 1999, 159–161), hiszen végre előállt valaki, aki a régészettudományon kívüli eredményeket a gyakorlatban, a régészeti diskurzusban is alkalmazni kívánta. Nem csupán felvetette újszerű elméleti keret szükségességét, hanem ki is alakított egy lehetséges módszert. Érvelése sokszor elnagyoltnak tűnik, gyakran esetleges, hogy a társadalmi szintek, terek Giddens-től átvett modelljét konkrétan hogyan alkalmazza a régészeti interpretációi során. Emiatt inkább a „levegőben lóg” ez az új modell – nem teljesen meggyőző, hogyan függ össze elméleti alapja következtetéseivel. Nem mutatja be kellő részletességgel, hogyan „alkalmazza” a modellt a gyakorlatban; következtetéseinek megértéséhez nem feltétlenül szükséges az általa alkalmazott modell ismerete. Modellje emellett komolyan leegyszerűsíti Giddens eredeti elképzelését, ami egy sokdimenziós, nagyon sok paraméterrel dolgozó komplex társadalomelméleti modell (Giddens 1984, 110–142, 281–298).

Emellett Sindbæk éppen Giddens elméletével szemben a nomád társadalmat kevésbé tartja differenciáltnak (i. m., 160), látszólag visszatérve Owen Lattimore szállóigévé vált elképzeléshez, miszerint „*the only pure nomad is a poor nomad*”, amit egyébként már Giddens is tarthatatlannak tekint történelmi kitekintései során még az újabb munkáiban is (például Giddens 2008, 46–48). Az az érve tehát, hogy nyilvánvalóan

egy komplex társadalom, jelesül a Kazár Kaganátus politikai és kulturális erőterében formálódott néppé a magyarság, e szociológiai modellel vagy a komplexitással önmagában nem igazolható. Nagyon sok esetben léteznek tartósan pásztortársadalmak letelepedett népekkel közös területen vagy akár erős politikai hatalmat kiépítő államok keretében is, a nomád vezetés alatt szerveződő birodalmak pedig szintén rácsafolnak e megközelítésre. Más, konkrét adatot pedig Sindbæk erre az állítására nem hoz. Ennek ellenére a szociológiai modell igénybevétele úttörő és előremutató vállalkozás.

Sindbæk ráadásul Giddens történeti kitekintését és érzékenységét hozza fel érvnek akkor, amikor Bourdieu helyett a brit szociológus elméleti alapként való hasznosítása mellett dönt. Ebben is lehetne vele vitatkozni: egyrészt Bourdieu történetisége mellett komolyan lehetne érvelni. Giddens a neoevolucionista szociálintropológia látásmódját fogadja el (Giddens 1984, 228), más antropológus szerzőt – strukturalisták és a funkcionalisták tudománytörténeti említésén túl – gyakorlatilag még bibliográfiájában sem említ. Pedig az újabb irányzatok és témák legalább ilyen érdekesek lehetnének a szociológia számára: az interpretatív és a szimbolikus antropológia, a kognitív vagy a posztmodern antropológia – és természetesen mint „iskolákon átívelő” terület az etnicitáskutatás. Ezek az irányok fájóan hiányoznak Giddens bibliográfiáiból, még a számára hazai pályának számító London School of Economics intézményen belüli tanárkollégái, Mary Douglas és Victor Turner munkái is. Giddens tehát már a nyolcvanas években sem a kortárs diskurzusba kapcsolódik be; a neves szociológus történeti adatai még a közelmúltra nézve is olyan bizonytalanok, hogy *Szociológia* című tankönyvének 1995-ös magyar kiadásban maga a szerkesztő kénytelen helyesbíteni például a 339. oldalon a Közép-Európára vonatkozó tarthatatlan állításait. Sokkal kézenfekvőbb lenne Jürgen Habermas (Habermas 2001) diskurzusetikáját felhasználni a giddensi modell helyett akkor, amikor diskurzusterek és közegek egymásra épülését mutatja be, és a kommunikatív etikához közelítő gondolatokat fejt ki a szerző (Sindbæk 1999, 159, 6. ábra) a társadalmi változások, átstrukturálódás vizsgálata során. Hasonlóan előremutató lehetne Anthony Cohen társadalommodelljének történeti alkalmazása is (Cohen 1985). Ezeknek az elméleti kérdéseknek a kifejtése azonban túlmutatna jelen írásom keretein.

Nem Sindbæk hibája, hogy az etnicitás, az identitás és a társadalmi modellek tekintetében nem a legmegfelelőbb tudományterület eredményeit alkalmazta. Még az antropológiához sokkal közelebb álló szociológia kutatója sem mozog általában otthonosan az egészen más kérdésekkel és módszerekkel dolgozó szociál- és kulturális antropológiában, az



antropológia etnicitáskutatásában. Más kérdésekre és máshogy keresi a választ. (Jó példa erre a markáns látásmódbeli különbségre, és arra, hogy más diskurzusok folynak a szociológiában az etnicitás kérdéséről: Vitányi 1981, 118; Kapitány–Kapitány 1999, 7–8 vagy Giddens 1984, 13, 228; 1995, 338–339 – második, átdolgozott kiadása: 2008, 376–410.)

Az antropológia – néhány máig sokat hivatkozott történettudományi és szociológiai művel ellentétben – ma már nem átfogó, „nagy modellben” gondolkodik, hanem konkrét terepmunka-tapasztalatok alapján a sokszínűség bemutatására törekszik. Az ezek közötti összefüggéseket, hasonlóságokat és különbségeket tárja fel. Az antropológia hús-vér emberekkel foglalkozik, konkrét terepmunka eredményezi a lehetséges összefüggések felfedezését, társadalom- és kultúraolvasatokat. Az egyének nem adatok vagy részecskék, nem is csoporttrendek, hanem – ideális esetben – az antropológus által megismert egyének, a szó tudományos értelmében is „aktorok”, akik viszonyulásait, cselekvéseit, diskurzusokban kibomló szerepvállalásukat vizsgáljuk, értelmezzük, a kutatás első szintje tehát empirikus, bár már a terepmunka során is valamely elméleti, módszertani keret orientálja. Az etnicitáskutatás az antropológiából indult ki és egyik fő területe maradt – eredményeinek ismerete nélkül nemigen képzelhető el sem meggyőző nacionalizmuselmélet, sem etnikai kérdésben megszólaló hiteles társadalomtörténet-írás vagy szociológiai modell. Ezért érzik sokan a posztmodern történettudomány attitűdjét az antropológia etnicitásértelmezéséhez közel állónak (vö. Gyáni 2011). Az etnicitáskutatás azonban nem számít posztmodern irányzatnak, nagyon sokféle megközelítés vállal részt e tudományos diskurzusban.

Az etnicitáskutatásban az elmúlt negyed évszázadban nagy lemaradást kellett pótolnia a hazai tudományos életnek. A kulturális és szociálanropológia hazai intézményesülésének lemaradása miatt ezt a kutatási területet a szociológia, a néprajz és a politikatudományok kezdték meghódítani, de az utóbbi húsz évben a hazai antropológia is felzárkózott és intézményesen is bekapcsolódott a nemzetközi tudományos diskurzusba, például a kisebbségkutatás terén. Az etnicitás kérdésében a közös diskurzus lehetősége tehát nem csak a régészek számára adott. Az a tudomány, amely a legtöbbet merítette az antropológiából: talán a szociológia, de a viszony természetesen kölcsönös.

Az egyének és különféle csoportjai értékei, attitűdjei néha hasonlóak, máskor egészen eltérők még egyetlen etnikai egységen vagy bármely csoporton belül is. Rokonsági, gazdasági és hatalmi elköteleződéseik egyénenként is viszonylag eltérő irányba mutathatnak, irányaiuk mégsem esetlegesek. Ezek az egyéni irányultságok és viszonyok társadalomelméletileg „vektorokként” is értékelhetők. Az egyén nem egyetlen

hálózat tagja, hanem – amennyiben hálózatiságát kívánjuk megragadni – különböző hálózatokat aktivizál és tevékenykedik ezek részeseként. Ezek gyakran átfedésben vannak. Az egyéni és közösségi sokszínűség elbizonytalaníthat minket abban, hogy lehetnek-e egyáltalán magának a „közösségnek” saját értékei és az egyénektől elvonatkoztatható sajátosságai (Leach 1964, Primiano 1995), vagy ez valamiféle kommunikációs folyamatban kibomló absztrakció (Habermas 2001). A tagok egyéni viszonyulásai bizonyos kérdésekben mutathatnak többé-kevésbé hasonló irányba, erősségük is különféle lehet, de szinte sohasem egybevágók (Csáji 2012). Még bonyolultabb a helyzet, ha e viszonylagos heterogenitás ismeretében kisebb csoportokat egymással próbálunk összevetni. Tartós antropológiai terepmunkával akár egyénekre lebontva is érzékelhetjük azt a sokszínűséget, ami a közösség tagjait és általuk magát a közösséget jellemzi az értékek és viszonyaik terén. Az első pillantásra ilyennek vagy olyannak tűnő csoport belső sokszínűsége a tartós terepmunka során egyének színes halmazává esik szét, de az a feladatunk, hogy a csoport saját fogalmainak, illetve a tudományos kategóriáknak olyan értelmezési keretet adjunk, amelynek során egymástól roppant különböző csoportok, jelenségek és társadalmak mégis összevethetők. (Az előbbi okfejtéssel tehát nem az intézmények vagy a struktúrák létét kívántam tagadni.) Ez is egyfajta modellezés, de nem az univerzálék, általános törvényszerűségek keresésével.

Az etnicitáskutatás mai diskurzusai a kommunikációelmélet, a szociológia, a politológia, a történettudomány és az antropológia területén nem alkotnak egységes diszkurzív teret, a kérdésfelvetések és megközelítések nagyon eltérőek, mégis sok olyan téma és tanulság van, amelyet érdemes kiemelni akkor, amikor árnyaltabban kívánunk az etnicitás kérdéséhez közelíteni – akár a régészeti adatok összefüggéseinek és társadalmi olvasatainak érdekében. Az ebben rejlő lehetőségeket Sindbæk nem merítette ki. Rá kell jönnünk: nem lehet – vagy inkább: nem érdemes – azonnal a megvalósítással kezdeni, és egy „átemelt” elméletet alkalmazni: a neves régész útkeresése ebből a szempontból is tanulságos. Először azt kell vizsgálni, hogy mit kellene további szempontként egy árnyaltabb modellben láttatni, például a vizualitás eszközével, és konkrét esetekben tesztelni a tudományközi diskurzus lehetőségét, a fogalomhasználat és a módszerek összeegyeztethetőségét.

Az etnikai egységek és a csoporttudat társadalmi jelentőségét már az ókorban felismerték, ez nem csupán tudományos kategória. A modern etnicitáskutatás egyik előzményeként Claude Lévi-Strauss már 1952-ben felhívta a figyelmet arra, hogy van az emberekben valamiféle eredendő *eticitás*, sőt, *etnocentrikusság* (Lévi-Strauss 2001b, 265–266). Fogékonyság arra, hogy a világ strukturálása és elrendezése, ezáltal



ismerőssé tétele és így az otthonosság érzésének felkeltése körében embereket ne csupán nemük, foglalkozásuk, vagyonuk, státusuk stb. alapján csoportosítsunk, hanem olyan szimbolikus rokonsági csoportok szerint is, amelyek „mi-ők” dichotómiáját és jelentőségét egy közösség tagjai legalább annyira számon tartják. (Fontos hangsúlyozni azonban, hogy bár az etnicitással is rokonítható jelenség, a modernitás *nacionalista* ideológiáit ettől a kérdéstől meg kell tudnunk különböztetni.) Tehát az etnicitás nem valami új, de nem is valami elavult, régi jelenség. Érdeemes arra is utalni, hogy etnikai problémák miatt sokan az életüket áldozták – ma is és régen is. (Néhányan tudatosan vállalva ezt, mások csak áldozatként.) Az etnicitás jelensége tehát az egyik igazán jelentős, sokszor húsba vágóan drámai társadalmi tény. Hogy az etnicitás hogyan érvényesül a gyakorlatban – nos, ezt a Lévi-Strauss fenti kijelentése óta eltelt bő hatvan évben és a Fredrik Barth által szerkesztett 1969-es kötet óta nagyon sok szempontból vizsgálták. Az alábbi aspektusok nem alkotnak egységes „irányzatot” vagy etnicitásértelmezést, csupán rávilágítanak arra: sokféle etnicitás és etnikai keret létezhet. Ezek vizsgálatához tekintsünk át néhányat a fontosabb szempontok közül!

1. Az etnicitás nem kizárólagos csoportképző elv: az egymásra épülő identitási struktúrák és szintek csupán egyik, a kívülállók (például a tudomány) által (*étikus*) és általában az adott közösség által (*émikus*) is kiemelt szintje (Eriksen 2006, 341). Sindbæk elemzett cikkének egyik komoly eredménye, hogy szakít azzal a korábbi elképzeléssel, hogy mindenáron kész és egész „rendszereket” mozgasson térben és időben, mint ahogyan például az általa kritizált Fodor Istvánnál „a szakaszos vándorlás modellje” implicit módon feltételezte. Az etnicitáson kívül a csoportképző elvek sokaságát sorolhatnánk fel a politikai/szövetségi rendtől a gazdasági kapcsolatokig és a vallásig, most mégis a lokalitást fellazító eredettudatot mutatom be. Ezzel kapcsolatban a „tatárok” szerteágazó kérdéskörének egyik példáját szemléltetem. A tatárok csoportjai Szibériától a Krímig, a Káma-vidéktől a Volgáig stb. számos kisebb-nagyobb lokális ágra tagolódnak. Egységesülő önelnevezésükben és a korábbi csoportelnevezések háttérbe szorulásában az elmúlt két évszázad „egymásra találásának” (politikai közösségvállalásnak mint konstrukciónak) is komoly szerepe van. Jómagam az uráli és szibériai tatárok között folytattam terepmunkát, ahol nagyon tanulságos volt a lokalitáshoz és a távoli „ősökhöz” való viszony kettőssége: van olyan körzet, Kunasaki járás, ahol a baskírokkal vállalnak közösséget a szibériai tatárok, és etnikai identitásuk összefonódik – talán a Baskíriától keletre lévő, orosz többségű Cseljabinszki körzet „kisebbségi sorsközössége” miatt is. Kunasaktól nem messze nyugatra, az Urál hegységben, Araszlanovo tatár falu lakosai a baskír többségű terület szélén élnek,

így etnikai identitásuk éppen a többségi „baskírokkal” kontrasztban fogalmazódik meg általában. A pár száz évvel korábbi falualapító atyákhoz, a Volga-vidéki kazanyi tatárokhoz kötődnek, akikkel azonban kommunikációs kapcsolatot nehezen tartanak. Eredettudatukban alig jelenik meg a tőlük karnyújtásnyira élő szibériai tatárokkal való kapcsolat; az összetartó faluközösség alapítási mondája és a távoli kazanyi tatársághoz kötődő kognitív emlék a domináns, és nem a „pántatárság”. Szabantuj ünnepeiken és házassági kapcsolataikban ez a látszólagos ellentmondás jól érződik. Más tatár csoportok viszonylatában is élesen kirajzolódik e sokszínűség. További eseteket is felhozhatunk e tétel alátámasztására, például a kazakok kis, középső és nagy hordájának egymás közötti viszonyában megjelenő pszeudoetnikus csoportok létét vagy a belgák belső nyelvi, politikai tagolódását. Az etnicitás mint rendezőelv sokféle módon kialakulhat, lényegi eltéréseket eredményezve, vagy akár összekapcsolódva más strukturálódási folyamatokkal.

2. Az etnicitás nem homogén: egyrészt az egyes vallási, technológiai és néprajzi jelenségek földrajzi határai szinte sohasem fedik az etnikai egységét. Másrészt a többrétegűség miatt a közösségkonstrukciókban még a külső és belső csoportnevek szintjén is többféleség alakulhat ki, a csoportokban gyakran vannak kettős vagy többes identitásúak. Elméleti szinten nem a csoport közös eredete vagy közös szimbólumai, hanem legfeljebb az ezek iránti „igény” vagy ennek ideológiája merülhet fel. Már a harmincas években felfigyelt hazai néprajztudományunk is arra, hogy a néprajzi jelenségek határai nem esnek egybe az etnikai határokkal (és egymással sem). A „nemzeti jellemzők” kutatása mára gyakorlatilag kikerült a néprajztudomány feladatai közül. A lokális, az etnikai és néprajzi csoportok kutatása azonban fontos terület maradt, mára kiegészülve a globalizáció/lokalizáció és a „glokális” fogalmával. Ezúttal nem a hagyományosan eszünkbe jutó „népművészeti” példával szeretnék élni. A társadalomban a lokális és kognitív szervezőelvek és heterogenitás körében a magyarországi kunok, jászok „eticitását” szeretném felvetni. A kunok és jászok relatív kettős identitását eredetmagyarázatokkal megerősített jogi státusuk és kiváltságaik alapozták meg (például Jász-Nagykun Hármaskör a XVIII. században). A népességtörténeti változások, be- és visszatelepülési folyamatok ellenére ez egyfajta kognitív eredettudattá alakult át a XIX. század közepétől, felváltva a jogi státusból fakadó elkülönülést – bár a mai kunok és jászok csak elenyésző részben vezethetnék vissza családfájukat a Magyar Királyságba az Árpád-korban befogadott jászokra és kunokra (Langó 2006). Viszonylagos elkülönülésük – nyelvi és kulturális asszimilációjuk ellenére – mára merőben más jellegű csoportképző elv szerint érvényesül, mint például a XVIII. században. A néprajzi jelenségekben való önmeghatározás iránti



vágyat, a különállóság hangsúlyozását az etnicitáshoz hasonló kognitív erő is éltetheti, ennek egyik formája az ilyen „etnikai buborékok” fennmaradása, beépülése nagyobb struktúrákba. Ennek eszmei alapja más volt a XIV. században, más a XVIII. században és más korunkban, tehát az átívelő „belső *etnonim*” égisze alatt nagyon is sokféle belső folyamat húzódhat meg – akár egyszerre is. A kettős identitásra és ennek változásaira a Kárpát-medencében számos további példát sorolhatunk még, a horvát és magyar közös történelmi hőöktől a szlovákok és magyarok számára is példaértékű Bél Mátyásig, de a hazánkban élő svábok magyarságtudatának vizsgálata is jó példákat hozhat erre. Az etnikai vagy etnikai alapúnak vélt eredet mellett néprajzi csoportok jöhetnek létre például a kívülállók megbélyegzése, a munkamegosztásban betöltött szerep, sajátos foglalkozási közösség, lokális gazdasági érdekek, de akár jogi státuskülönbség alapján is.

3. Az etnicitás nem feltétlenül területi alapon szerveződik: a politikai/hatalmi közegetől függetlenül is létezhet, de a politikai hatalom maga is etnicitásképző tényező lehet. Utóbbi a pillanatnyi szövetségi viszonyokra és rokonsági viszonyokra is épülhet, ezért gyakran változékony és időleges. Tagadhatatlan, hogy a lokalitás szerepe a társadalmi szerveződésben gyakran erős, de nem feltétlenül érvényesül. Területileg jól elkülönülő „körzetet” csak ritkán képez az etnikai egység, ennek definitív igényét a nemzetállami ideológiák tették kizárólagossá. Most egy kevésbé kézenfekvő példát mutatok be: a XIX. század harmincas éveitől Reguly Antal kortársa, Pjotr Köppen (1793–1864) hatalmas munkával és adminisztrációs segítséggel, „német precizitással” készítette el a cári Oroszország etnikai térképét, amelyet 1851-ben pontosított. Ez az első ilyen, viszonylag pontos felmérés. E felmérésből a Volga–Urál-térséget választottam ki mint olyan területet, amely – östörténeti vonatkozásai miatt – Magyarországon sokszor a figyelem középpontjába került. Az itt közölt térképen érdemes odafigyelni az etnikai „határok” kaleidoszkópszerű összefüggéseire, etnikai csoportok diaszpóráira: különösen szembetűnő ez a jóval a Volgán túlra került mordvin csoportok esetében, az uráli átjáró mari tömbjeinél, a miscser tatárok szétszórott megtelepedésekor. A helyzet még bonyolultabb volt: mivel Köppen a többségi etnikumokat tudta csak egyrétegű (kétdimenziós) térképén ábrázolni, ezért „eltűntek” például a XVIII. század óta az Urálban megtelepedett német csoportok vagy a baskírok között élő tatárok, marik, udmurtok jó része is. A térkép az orosz „alapnépességet” sem ábrázolja. Hat évtizeddel Köppen után, Teleki Pál úgynevezett vörös térképe többdimenziós, árnyaltabb képet adott a Kárpát-medencéről, hiszen településenként a belső mintázatot is arányosítva közli (nem akarok most az etnikai „azonosítás” – ki és milyen szempontok alapján határozza

ezt meg – nehézségeiről beszélni). Ennek ellenére Köppen térképéről is jól láthatjuk, hogy a cári birodalom közép-ázsiai benyomulása, majd a Szovjetunió nagy etnikai kavarodása előtt sem lehet homogén tömböket feltételezni egyes etnikai egységek tekintetében, sokszor rendkívül nagy távolságokra lévő foltokban éltek (főleg a füves és erdős sztyeppe zónájában), máskor pedig nagyobb, amorf tömböket alkotnak. Ez az iparosítás hajnalán készült etnikai pillanatkép nagyon tanulságos. Nem figyelhető meg éles cezúra az etnikai csoportok elhelyezkedése között. Felmerül a kérdés: miből gondoljuk azt, hogy ezt megelőzően volt olyan időszak, amikor az etnikai egységek egymástól elkülönülő régiókban laktak – vagy ez egy olyan nemzetállami idea, amelyet más okból szeretnénk visszavetíteni a múltba? Ez a téma a magyar „őshazakutatásban” sem közömbös újragondolásra készíthet: miért kellene mindenáron egy országszerű Magna Hungariát vagy – valamilyen időszakra vonatkoztatott – tömbszerű őshazát lokalizálni?

4. Többirányú erők és elkülönült erőterek létezhetnek az etnikai egységben, így annak rendszerjellege megkérdőjelezhető, de legalábbis viszonylagos. Az etnikai körön belüli nyelvek, munkamegosztás, szövetségi rendszerek, és például a távolsági kereskedelem összekuszálhatja még a területi/lokális határokon belüli egységesülés tendenciáit is. Jól illusztrálná ezt a pamíri szarakolok, wakhik és tádzsikok viszonya, e tézis alátámasztására azonban hadd éljek ismét saját tapasztalatom példájával: az észak-pakisztáni hunzakutok és nazarok bajosan lennének etnikai egységnek tekinthetők, bár nyelvük azonos és kultúrájukban a kívülálló alig talál különbséget. Sok száz éve különálló királyságokban élnek. Mindkét államban más nyelvű népek is élnek, főleg Hunza büszkélkedhet a néhány tízezres lakossága körében többek közt nagyszámú wakhi, sina és bericsó nyelvű lakossággal is. A déli területeken domináns, máshol diaszpórákat alkotó sina népesség „hunzakuts” tudata egyértelmű: emellett azonban a Hunza folyó völgyétől délre eső Gilgit körzetének sina nyelvű lakosságával és más sina közösségekkel is kognitív közösségtudatot ápolnak. Az északi wakhik a tádzsik nyelv dialektusának is tekinthető nyelvet beszélnek, és a róluk elnevezett Wakhan-korridor területén Afganisztánban is élnek. A bericsók Hunza központjában egy néhány száz fős nyelvi szigetet alkotnak (foglalkozási egységet is képeznek), máshol nem tudunk nyelvük előfordulásukról (Csáji 2011, 162). Hunza keleti területein tibeti nyelvű muzulmánok is élnek. Nagy bajban lennék, ha az etnicitás csoportképző erői közül a történeti vagy politikai határokat, a nyelvi határokat, a vallási és kulturális összefüggéseket vagy akár a csoportok kognitív viszonyulásait kellene kiemelni, és kizárólagos vagy akár domináns etnicitást képző erőként meghatároznom. Az etnicitás valószínűleg bizonyos szempont-



ból bármelyik szálon felfűzhető lenne, de egyik sem adná ki a helyzet sokszínűségét, bár hagyományosan a többnyelvű „hunzakuts” tudatot szokás kiemelni, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk az erősödő – a „hunzakuts” tudattal kontrasztban álló – „pakisztániságot” sem.

5. Hálózatiságában is megközelíthető, de így is heterogén: aktív és passzív rokonsági, gazdasági, hatalmi, kereskedelmi stb. kapcsolatok akár más-más hálózatot alkothatnak. Az etnicitás olvasata egyénenként, de akár nyelvi, rokonsági vagy foglalkozási csoportonként is más lehet – főleg egy többségi társadalomban élő etnikai egység tagjainak szembevető a hálózatisága. A területi elvvel szembeni szerveződésre is említhetjük az örmények, a zsidóság, az antik szogdok vagy épp a cigányság példáját. Binder Mátyás egyik írása (Binder 2009) a romakutatás egyik fontos vetületére irányítja a figyelmet. Arra, hogy a konstrukciós folyamat során a különböző nyelvű, különböző endogám csoportokat képező és egymástól sokszor élesen elkülönülő roma csoportok identitását hogyan árnyalja tovább például a muzsikus cigányokhoz való viszony (és az egymáshoz való viszonyuk), a közös zászló 1971-es elfogadása, az eredethez és a zenéhez való viszony, a házassági és a nyelvi kapcsolatok és elkülönülések, a többségi társadalom kontextusa és sok szempontból csoportképző ereje. Hazánkban az elmúlt három évtizedben megerősödő, „terepkutatásra” épülő romakutatás sok elgondolkodtató példát adhat az etnicitáskutatás tágabb aspektusához is (lásd például Prónai 2008). Az esettanulmányok is tanulságos példákkal szolgálhatnak: egy esettanulmány szerint egy erdélyi falu gábor cigány közösségének az adventista vallásra történő megtérése és új vallási önképe a stigmatizációval szembeni túlélési stratégiaként is felfogható, hatása azonban bonyolult, hiszen a roma csoportokon belüli új csoportképző elvet is jelent (Lőrinczi 2013). Jelentős tanulmányok sora született a foglalkozási csoportokon belüli rétegződésről és a roma nyelvek, foglalkozási vagy rokoni csoportok közötti viszonyról, de a többnyelvűségről is. (Nem csupán a többségi nép nyelvének elsajátítására vagy a különböző roma nyelvekre gondolok, hanem a vegyes házasságokra, a szimbólumok heterogenitására és közös szimbólumok kialakítására, a többségi társadalomba való integráció során az úgynevezett romungro jelenségre [Stewart 1994] és a politika heterogén ideológiájának szerepére is.)

6. Az etnicitás kognitív, és nem objektív jellegű: nemcsak a csoport szempontjából, hanem a csoport tagjai, az egyének szempontjából is heterogén; általában mégis nagyon is felismert, tudatosított és a szocializáció során fenntartott kategória. Emellett folyamatosan változó tartalom is, értékek, viszonyulások, kapcsolatok és élmények (érzések) rendszere. A közösnek vélt (tartott) értékek és szimbólumok igénye és

folyamatos újraalkotása jellemzi. A fentebb már említett tatár diaszpórákon kívül érdemes megemlíteni a számik (lappok) területileg is viszonylag jól elkülöníthető nyelvi dialektusait, ami alapján néha már külön nyelveknek tekintik például a luleit, az inarit, a norvég és kola lappot, mégis a „számiság” (Számiföld/Sápmi) a hálózati és akár életmódbeli különbségek ellenére összekötődik, a skandináviai országhatárokon is átívelve (Tamás 2007, 29–35). Az Arktikus Tanácsban mint nemzetközi szervezetben a számi identitás és önreprezentáció iránymutató az oroszországi északi sarkvidék és Távols-Kelet 24 oroszországi, kis lélekszámú népe számára is, amelyek az Oroszországi Északi Őslakos Népek Szervezetében (RAIPON) közösen lépnek fel. Az egymásra találást és az érdekérvényesítési stratégiáikat jól példázza Lennard Sillanpää és munkatársai hatalmas terepmunkával elkészült kötete (Sillanpää 2008) – a folklórhoz és a hagyományhoz való újszerű viszonyt, a *revival*, a kognitív és konstruktív folyamatok szerepét egyaránt bemutatva. Egy kortárs példa a kazahsztáni Torgaj-vidék *madjar* csoportjának viszonyulása újabban a magyarsághoz (Benkő 2003, Bálint 2009, Baski 2009), aminek kognitív tényét nehéz cáfolni, ugyanakkor e viszonyulások befolyásolhatóságára is rámutathat, hasonlóan ahhoz, ahogy addig különböző, helyi elnevezéseket használó és heterogén kelet-turkesztáni letelepedett törökségi csoportok 1923-tól politikai döntésükkel elevenítették fel és alkalmazták a hajdani „ujgur” *etnonimet* önmagukra – elképzelt és felvállalt kötődésként egy hajdani kora középkori államalakulathoz.

7. Az etnicitás szituációfüggő és változhat: adott térhez, időhöz – de főleg: konkrét helyzethez – kötött. Különböző közegben és helyzetekben „hívódik elő”. A társadalom különböző szintjein más-más etnikai viszonyulás aktivizálódik a diskurzusok során. Sőt ez meg is változhat: az aktuális kötődés és csoportszolidaritás az alcsoportok és egyének részéről eltérő folyamatokat alkothat. A másik jól ismert jelenség, hogy az etnicitás ténye általában a konfliktusoknál vagy a csoportok „határain” – a másság felismerésekor – élénkül fel (Barth 1969). A már részben bemutatott példámot tovább elemezve: amikor egy hunzai találkozik egy hunzai sinával, az előbbi hunzakutnak, az utóbbi sinának vallja magát, de a szomszédos – sina nyelvű – Gilgitben mindkettőt a néhai Hunza királyság alattvalójaként, ma a Hunza közigazgatási egység lakójaként hunzainak tartották. Oroszországban az etnicitásra jellemző tartalommal is jellemezhető kettőség figyelhető meg a közös nyelvet beszélő erza és moksa mordvinok körében. Ellenkező előjellel erre a szétválási folyamatra egy másik jól ismert példát hadd említsék: a manysik gyakran a hantik is manysinak, míg a hantik a manysikat is hantinak tekintik, össze is házasodnak; gyakran a népelnevezés helyett az élőhelyhez, a folyók nevéhez kapcsolódó megjelöléseket találunk



(Ruttkay-Miklián 2012). Elkülönítésük nyelvészeti alapon történt, de történelmük, társadalomszerkezetük és folklóruk kapcsolódási pontjai, összefüggései bonyolultabb sajátosságokra irányítják a figyelmet: többek között a rokonsági struktúrák átfedéseire, a lokalitás szerepére, a környező népekkel való kölcsönhatásra és az orosz hódítás hatásaira is (Nagy 2007).

8. A struktúrához idomulás: mielőtt az előbbi jellemzők hallatán azt hinnénk, hogy az etnikai egység széteső és a végletekig sokféle, „fluid”, szólnunk kell a hozzászervesülés jelenségéről. Eszerint mintha egy gravitációs tér segítené egyes közösségek kohézióját és bizonyos struktúrák megtartását: valamiféle értékorientáció, közös diskurzusokban kibomló szimbólumok. Az etnikai kapcsolódásokat és a beérkező csoportokat egyaránt vonzásába veszi ez az etnikai diskurzustér. Ez a szabályszerűség áll legközelebb az *ethnosz* hagyományos fogalmához, és valójában az átkötés is a kétféle definíciós tér között. Az egyén szinte mindig tudatában van etnikai kötődésének és más etnikai egységekhez való viszonyulásának: tehát létező kognitív kategória. A betago-lódás/asszimiláció kérdése azonban nem egyértelmű cezúrákkal tagolt. Néhány régészeti problémát szeretnék példaként felhozni. A honfoglalás kori magyarokba olvadó kabarokat „keresve” Fodor István régész azzal a nehézséggel szembesült, hogy a régészeti leletanyag alapján megragadni vagy akár elkülöníteni ilyen etnikai csoportot nem tudunk (Fodor 1986). Hasonló a helyzet az úzok, besenyők társadalmi integrációjával, annak ellenére, hogy besenyő etnikai egységek az Árpád-korban még jól ismertek. A hozzászervesülésre példa a mongol „olvasztótégely” is, ami a XIII. századtól számos, korábban akár más nyelvű és más gazdálkodású, más szövetségi rendet kereső népet egyesített a mongolság új, nagyon tág etnikai elnevezése alatt. Ettől még a sokszínűség máig nehéz helyzetbe hoz minket, ha a burjátok, ojrátok stb. és a mongolok viszonyára gondolunk. A mongolok által meghódított sztyepei területeken a késő középkori és kora újkori kultúrában nagyfokú átszíneződés megy végbe. A hasonlóságok és különbségek kibogozása a buddhista, a samanisztikus, a nesztoriánus keresztény és a muzulmán rítusok átfedései miatt a szokásosnál is nehezebb. Azonban amikor az ojrátok közül kiváló kalmük mongolok egy része a XVIII. században új területre vándorol, azonnal elkülöníthetővé válik ottani környezetétől elütő kultúrája, vallása (buddhizmus) és nyelve miatt. A Déli-Urálban csoportjaik feloldódtak főleg a baskírokban, de a Volga mellett ma is saját köztársaságuk van (Európa egyetlen buddhista állama), temetkezési szokásaik miatt pedig az Urálban őket régészetileg megragadni gyakorlatilag lehetetlen, annak ellenére, hogy a környező népességben is érződik ez az újkori kölcsönhatás.

9. Az etnicitás diskurzusjellegű: a hozzászervesülés törvénye miatt az etnikai tudat *viszonylag* egységes erőteret, *gravitációs fókuszpontot* jelent az újonnan bekerülő és a meglévő etnikai állomány felé. Maga a szocializáció is egyfajta diszkurzív folyamat. Ettől még az egyének és a kisebb-nagyobb csoportok kötődései nem egybevágók. A diskurzusok közegei és témái töltik meg aktuális tartalommal (értékek, adatok, viszonyulások) a konkrét etnikai egységet, amelyben dialektusok és határon átnyúló folklórjelenségek és kapcsolatok sora található. A régészek számára jól ismert jelenség a IX–X. és a XI–XII. századi Kárpát-medencei leletanyag jelentős átalakulása. Egy antropológiai példa szerint a partvidéki számi stigmatizált csoport volt Norvégiában a II. világháború után, főleg az ötvenes és a hatvanas években; zömük úgy védekezett a domináns társadalmi csoporttal, a norvéggel szemben, hogy magukat norvégnak mondták, és túlhangsúlyozták saját „norvég-ságukat” megjelenésükben. A színpalak mögött, otthon és a rokonság körében azonban továbbra is számiul beszéltek (Eidheim 1971), és amikor a stigmatizációt a politikai érdekérvényesítés hatására az egymásra találás váltotta fel, a helybeli norvégek legnagyobb megdöbbenésére megannyi számi „lépett elő” a láthatatlanságból (Eriksen 2006, 334). Ide kapcsolódik a buborékeffektus jelensége is: az etnikai egységbe újonnan bekerülő idegen csoport gyakran bizonyos ideig (akár nagyon hosszú ideig!) megtartja etnikai tudatát, viszonylagosan akár arculatát is, relatív különállóságát, és „zárványokat” alkot. Egy etnikai egységen belül az életmódban megfigyelhető sokszínűség nemcsak a sokféle természeti környezethez való alkalmazkodás, hanem a társadalmi környezetben való munkamegosztás vagy zárvány-, illetve fülkeképződés eredménye is lehet. A „buborékok”, etnikai zárványok beépülésének vagy asszimilációjának különböző változatai lehetnek. Gyakran egy-egy kulturális jelenség vagy elem évszázadokig megőrződik, és akár emblematikussá válhat, vagy átveheti azt a többségi társadalom bizonyos része is (vö. kun süveg, örmény kabát Magyarországon). A hálózatelmélet adhat segítséget azoknak a folyamat típusoknak a tisztázásában, hogy ha van anyaközössége a „buborékként” integrálódó csoportnak, akkor velük hirtelen vagy fokozatosan szűnik-e meg az információs, akár az affinális rokoni kapcsolatháló, kereskedelmi szálak és érdekközösség (illetve hogy ez mikor, milyen körülmények közt újulhat fel) stb.

10. A mindennapi életben nem folyton jelen lévő (állandó) tény, hanem egyéni változatokban megjelenő aspektus, és az interakciók során aktivizálódik (Eriksen 2006, 329–330). Az etnikai közeg tehát nem feltétlenül csoportként képzelhető el, határai sokszor válnak diffúzzá, „szitaszerűvé”. Durva leegyszerűsítés az elit által diktált hatásnak tulajdonítani – a mindennapokban, az egyéneknél kell keresni



– azt a dimenziót, ahol az etnicitás kibomlik (vö. 1990). Különböző központjai és tagjai ráadásul nem feltétlenül képviselik ugyanazt az etnikai elvet vagy kört, főleg mindennapi tapasztalataik lehetnek nagyon eltérők. Ezt a csoportléten túli, *egyéni eseményekben, élményekben kibomló* aspektusskálát hangsúlyozza (a történeti, politikai, gazdasági szempontok mellett) Rogers Brubaker, a Fredrik Barth nevével fémjelzett „csoportirányultságának” túlhaladásáról írt programadó könyvében (Brubaker 2004), majd pedig a szerzőtársaival hétéves kolozsvári terepmunkájukról írt művében (Brubaker et al. 2011). Brubaker tömör megfogalmazása szerint az etnicitások „nem dolgok a világban, hanem perspektívák a világra” (Brubaker 2004, 17). Ezért is kíván kötetével a barthi modellen túllépni, a mindennapi élet eseményeit vizsgálva.

Sok más, alapvető jelenséget emelhetnék ki az etnicitáskutatás eredményei közül. Látnunk kell azonban, hogy ezek más megközelítések, mint amik a korábbi „*ethnoszelmélet*” használata során a tudományos kommunikációt meghatározták. Aki a nagyon sokféle térbeli, időbeli vagy társadalmi formációbeli példával kapcsolatban emelne kifogást, annak azt tudom mondani, hogy ugyanolyan súlyos hibának tartom, ha a „múltbeli társadalmakat” a mai vagy későbbi viszonyokból teljességgel megfejthetőnek tartják, mint amikor ezt abszolút kizárják. A hajdani korok társadalmi nem „teljesen mások” és nem is „teljesen hasonlók”, mint a későbbiek. A mai kor népei és más etnikai egységei sem egyező „szabályok” szerint élnek. Sokfélék, de nem teljesen mások. Az etnicitáskutatás motorjaként a kulturális antropológia hivatott a különbségek és hasonlóságok felmérésére. Az eddigi *ethnosz* fogalmat, -elméleteket alkalmazhatatlannak tartom a hajdani (akár vaskori, középkori, kora újkori) népességtörténeti folyamatokban – és ma is. Ugyanis rendkívül homogenizáló, valójában az újkori nacionalizmuselméletek retrospektív, mintegy evolucionista kivetítéseinek tűnnek (pedig céljuk talán éppen az eltérő jelleg vizsgálata volt).

Meggyőződésem, hogy a régészetnek elsődlegesen nem a szociológiától kell segítséget várnia etnicitásinterpretációinak elméleti újragondolásához, hanem a szociálanropológiától. A klasszikus kulturális antropológia rokonságcsoport-kutatásai és a társadalomnéprajz eredményei is hasznosíthatók, azonban a szociálanropológia egyik központi témája az etnicitáskutatás, amit ráadásul konkrét terepmunka-tapasztalatokból levont következtetésekre alapoz. Emellett természetesen fontosak lehetnek például a szociolingvisztika, a kognitív szemantika vagy a szociológia megállapításai is. A tudományterületek összeérnek, kontaktónákat alakítanak ki, és a szociológia nagy ívű rálátását sem kívánom lebecsülni – azonban az esetek és az elmélet viszonya a régészet és az antropológia között sokkal hasonlóbb. A jól ismert, Clifford Geertzről



eredő, de Godfrey Lienhardt és Thomas Hylland Eriksen által is hivatkozott metafora szerint olyan ez, mintha egy nyúlból és egy elefántból készítenénk ragut. Egynyúlnyi elmélet és egyelefántnyi terepmunka (adat, etnográfiai „sűrű leírás”) kell hozzá – a művészet mégis az, ha a főztünkben a nyúl íze dominál. (A művészet szót nem véletlenül használom.)

Az elméleti kérdések mellett a történetiség hátterét nyilvánvalóan viszonylag jól dokumentált adatokból is meríthetnénk, ahogyan azt a történettudomány teszi. Az olvasatokat, értelmezéseket azonban nekik is össze kell vetniük a kortárs terepmunka-tapasztalatokkal (többek közt ez is elmaradt az *ethnoszelmélet* kidolgozásakor). Történelmi forrásokból is jól ismert például a tohár, de inkább a bolgár, tatár, mongol vagy akár a kazak etnikai egység, illetve állam keletkezése. Ezek behatóbb tanulmányozása és az antropológia etnicitáskutatásának eredményeivel való összevetése révén juthatunk olyan olvasatokhoz, amelyek a kortárs diskurzusba illeszthetők. Fontos lenne tehát a konkrét történeti és etnográfiai példák behatóbb tanulmányozása a filológiai, történettudományi és régészeti adatok interdiszciplináris feldolgozásakor is. Amikor magyar, germán, szláv, viking, mordvin, tatár, baskír, kazak vagy akár mongol etnokulturális és társadalmi, hatalmi folyamatokról volt szó, akkor eddig az elkülönítésekre, a rájuk jellemző *különleges, egyedi* jegy(ek)re figyeltek (például eredettudat, nyelv, terület, név, szokások, gazdálkodás, fegyverzet, ruházkodás, technológia). Gyakran elhanyagolták a más népekkel fennálló hasonlóságokat, de a belső más-ságot is; a heterogenitást és az egyéb, az etnicitás elemzésekor általam már bemutatott új aspektusokat. Ezek komplexitásának megismerésére kell azonban törekednünk.

A régmúlt történeti időszakokban az etnikai közösségek kialakulása és léte nem tekinthető egyirányú folyamatnak (ahogy a maiaké sem): egyszerre lehettek meg benne a széttartó, feloldódási és egységesülési folyamatok. A „buborékeffektusba” és a „hozzászervesülésre” jellemző fázisok sem külön-külön periódusban jelentkeznek, és „sziták” nyílhattak szomszédos vagy nagyobb egységek felé, a határok fellazulásával, diffúzzá válásával. E határokon keresztül zajló interakciók, a társadalmi és természeti környezet szerepe néha szintén meghatározóvá válhatott. Egy általunk népnek tekintett csoport „kialakulása”, „etnogenezise” nem választható el „alakulásától”, „történelmétől”, a cezúrának vélt időpont előtt és után is folyamatosan újra- és újrakonstruálódik, néha az etnikai egység mint kognitív tény és érték a többségnél erősebb, máskor inkább gyengébb vagy súlytalanná válik, tartalmilag átalakul. Ez utóbbira példa lehet a nagyobb nomád birodalmakba történő betagozódás, majd szétesése után a törzsi vagy inkább a nemzet-



ségi, ágazati keretektől történő újjástrukturálódás. Az *etnonimek* és más jellegű elnevezések változatossága többek között ennek is betudható. Ha szakítunk a lineáris modellel, el kell fogadnunk a többszöri – vagy párhuzamos – dekonstrukció lehetőségét is. (Felmerül azonban, hogy mihez képest tekintjük például a sztyeppei nomád birodalmakból északra kiszoruló társadalmi csoportok életmódváltását és társadalmuk átalakulását dekonstrukciónak.) Az *etnikai egység* és az *etnikai tudat* számára nem jó analógia az *emberi lény és főleg nem annak életszakszai* (ez volt az *ethnoszelmélet* egyik metaforája).

Úgy tűnik, hogy sokkal inkább kognitív folyamatokat és a mindennapi életet, az egyének és kisebb csoportok úgynevezett „életvilágait” kellene vizsgálni, mielőtt akár a kortárs, akár korábbi korok etnikai viszonyait, csoportjait összehasonlító vizsgálat alá vetjük. Ráadásul fel kell hívni a figyelmet arra, hogy korántsem egysíkú, egy sémára visszavezethető „modellekkel” kell számolnunk. Éppen a sokféleség feltárása, a hasonlóságok és különbségek bemutatása lenne a cél azt megelőzően, hogy adatok és olvasatok etnikai interpretációjába bocsátkoznánk. Ezért ma nem az új *megoldások*, hanem az új *kérdésfelvetések* lennének időszerűek. Az idej, az Orosz Tudományos Akadémia és a Dél-uráli Állami Egyetem által szervezett Magyarok az eurázsiai sztyepén című konferencia tanulsága sem az, hogy a több adat megerősítene vagy cáfolná az eddigi álláspontokat, hanem az, hogy újszerű kérdések merültek fel, és ezekre új módszertani és elméleti alapok kidolgozása után lehet csak megfelelő „válaszokat” adni. Felmerül azonban a kérdés, hogy a meglévő különböző utak helyett/mellett kell-e új, egységes módszertani alapot kidolgozni, ez-e a helyes cél. A tudománytörténet tanulságai nem valamiféle újfajta mozgalmi attitűddel felvértezett új általános elv kialakítására sarkallnak.

Az antropológia tudománytörténete megtaníthat minket arra, hogy le kell mondanunk arról, hogy az igazságot végleg megtaláljuk, és hátrahagyjuk a tudós karosszékében. (Ez a magatartás magának a tudománynak mint kommunikációnak a nyugdíjazását is jelentené.) Megtaníthat arra is, hogy az iskolák és irányzatok sokasága nyomán belássuk: nem lehetséges véglegesen modellezni a világot. A világ és az életvilágok – de a múlt képei, olvasatai is – változnak és változatosak, sokszínűségük bámulatos. Azonban minden olvasat után váratlanul újabb értelmezések sokasága bukkan fel a horizont mögül. Ezért az antropológus kételkedve fogadja mind a történettudomány, mind a szociológia felől érkező nagy ívű, átfogó és időtlenségre törekvő megoldásokat. A sorozatos önreflexió igénye, az olvasatok „olvasatjellegének” elismerése, a kutatás „visszahatása a terepre”, maguknak a kérdéseknek az újabb és újabb felülvizsgálata, viszonylagossága, a nézőpontok változtatása

riasztó lehet a kész modelleket és végleges válaszokat kutató generációk számára. Fantasztikusan izgalmas és inspiráló azonban mindazoknak, akik úgy hiszik: ha lenne is isteni igazság és törvények, ezek végleges megfejtése, felkutatása nem a társadalom- és humán tudományok feladata, főleg nem dogmává vagy akár interpretációs szemponttá tételük. A tudomány diszkurzív: a régészet etnicitással kapcsolatos diskurzustereinek kiterjesztése, árnyaltabbá tétele álláspontom szerint nem oldható meg az antropológiai vagy a szociológiai szakirodalom egyes eredményeinek, modelljeinek átemelésével. Interferenciát, közös diskurzust kell kialakítanunk mindazon kérdésekben, ahol úgy tűnik, hogy ennek értelme lehet. A magam részéről elsősorban a szociálandropológia etnicitáskutatását és ennek eredményeit tartom e téren fontosnak a régészet számára. Ezzel kerülhetjük el az *ethnoszelmélet* unalomig ismétléséhez, megmerevedéséhez hasonló flaskókat, amikor egy, az „anyatudományából” már a tudománytörténetbe száműzött modell valamely más tudományterületen még akár inkvizíciós erővel védi sáncait, állításait. Közös diskurzustéren – már ahol a tudományközi párbeszédet szükségesnek érezzük, és ki kívánunk lépni saját diszciplínánk keretei közül – közös tudományos kommunikációs folyamatot értek: a közösnek tekintett témákban nem segéd-, hanem társtudományként történő megjelenést.

Irodalom

- Ambrus Péter 2000: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Szeged, Lazi.
- Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok*, 140., 2006/2., 277–346.
- Bálint Csanád 2009: Magyar néptörödek Kazakisztánban? *Századok*, 143., 2009/6., 1484–1490.
- Balog Iván 2004: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Baski Imre 2009: Madjar: Magyar eredetű néptörödek a kazakoknál? *Csodaszarvas*, 3., 189–208.
- Barth, Fredrik 1969: Introduction. Pathan identity and its maintenance. In uő (szerk.): *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. Bergen, Universitetsforlaget [a hivatkozások alapja a londoni kiadás [Allen & Unwin, 1969]: 9–38, 117–134].
- Barth, Fredrik 1996: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7., 1996/1., 3–25.
- Brather, Sebastian 2002: Ethnic identities as constructions of archaeology: the case of the „Alamanni”. In Gillett, Andrew (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical*



- Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Turnhout, University of York – Brepols. 149–175.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen.* Reallexikon der germanischen Altertumskunde 42. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Brather, Sebastian 2008: *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa.* Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Brather, Sebastian – Kratzke, Christine 2005: *Auf dem Weg zum Germania-Slavica-Konzept. Perspektiven von Geschichtswissenschaft, Archäologie, Onomastik und Kunstgeschichte seit dem 19. Jahrhundert.* GWZO-Arbeitshilfen 3. Lipsce, Leipziger Universitäts Verlag.
- Benkő Mihály 2003: *A torgaji madiarok. Keleti magyar néptörédékek Kazakisztánban.* Budapest, Timp.
- Binder Mátyás 2009: Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, 18., 2009/2. (http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2009_02/cikk.php?id=1711, utolsó letöltés: 2014. október 10.)
- Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice.* Cambridge, Polity Press.
- Бромлей [Bromlej], Юлиан В. 1969: Этнос и эндогамия. *Советская этнография* [Moszkva], 1969/6., 84–91.
- Бромлей [Bromlej], Юлиан В. 1970: Этнос и этносоциальный организм. *Вестник Академии Наук [СССР]*, 1970/8., 48–54. (Magyarul: Bromlej, Julian V. 1971: Etnosz és etnoszociális szervezet [Gunda Béla, Bodrogi Tibor és Tálasi István hozzászólásával]. In: *Népi kultúra – népi társadalom* 5–6. Budapest, Akadémiai. 470–492.)
- Бромлей [Bromlej], Юлиан В. 1973: *Этнос и этнография.* Moszkva, Сов. Акад. Наук. (Magyarul: Bromlej, Julian Vlagyimirovics 1976: *Etnosz és néprajz* (ford. F. Nagy Géza). Budapest, Gondolat.)
- Бромлей [Bromlej], Юлиан В. 1983: *Очерки теории этноса.* Moszkva, Сов. Акад. Наук.
- Brubaker, Rogers 2004: *Ethnicity without groups.* Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana 2011: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* (ford. Berényi Gábor, Boris János, Károlyi Júlia). Budapest, L'Harmattan.
- Cohen, Anthony 1985: *The Symbolic Construction of Community.* London, Routledge.
- Curta, Florin 2001: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700.* Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series 52. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Csáji, László Koppány 2011: Flying with the Vanishing Fairies: Typology of the Shamanistic Traditions of the Hunza. *Anthropology of Consciousness. Journal of the American Anthropological Association*, 22., 2011/2., 159–187.
- Csáji László Koppány 2012: Az egyéni és közösségi sokszínűség megragadásának valóságantropológiai nehézségei. In Hubbes László (szerk.): *Etno-pogányok. Retorikai fogások a hálón innen és túl.* Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, Szemeisztosz Web-szemiotikai és Online Kommunikációs Kutatócsoport – Sapientia Magyar Egyetem. 17–66.



- Eidheim, Harald 1971: *Aspects of the Lappish Minority Situation*. Oslo, Universitetsforlaget (Scandinavian University Press).
- Eriksen, Thomas Hylland 2006: *Kis helyek – nagy témák* (ford. Karádi Éva, Varró Zsuzsa et al.). Budapest, Gondolat.
- Eriksen, Thomas Hylland 2008: *Etnicitás és nacionalizmus* (ford. Becze Szabolcs et al.). Budapest, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Feischmidt Margit (szerk.) 2010: *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Филиппов [Filiprov], Василий Р. 2010: „Советская теория этноса”. Учреждение Российской академии наук. Moszkva, РАН.
- Fodor István 1975: A finnugor régészet fő kérdései. In Hajdú Péter (szerk.): *Uráli népek*. Budapest, Corvina. 47–75.
- Fodor István 1986: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In Németh Péter (szerk.): *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Folklor és Etnográfia 24. Debrecen, KLTE. 99–114.
- Fodor István 2006: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. *Archaeologiai Értesítő*, 131., 89–112.
- Fodor István 2010: Történelmünk kezdetei. I. Néppé válás és néptörténet. *Vasi Szemle*, 64., 2010/1., 3–30.
- Geertz, Clifford 2001: *Az értelmezés hatalma* (ford. Andor Eszter et al.). Budapest, Osiris.
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, Anthony 1995: *Szociológia* (ford. Babarczy Eszter et al.). Budapest, Osiris. (2., átdolgozott kiadás: 2008.)
- Gillett, Andrew (szerk.) 2002: *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Studies in the Early Middle Ages 4. Turnhout, University of York – Brepols.
- Гумилёв [Gumil'jov], Лев Н. 1970: Этногенез и этносфера. *Природа*, 1970/1., 46–55., 1970/2., 43–50.
- Гумилёв [Gumil'jov], Лев Н. 1990: *Этногенез и биосфера Земли*. Moszkva, Прогресс.
- Gyáni Gábor 2011: Sorskérdések és az önmegértés diskurzusa a globalizáció korában. In Sándor Iván (szerk.): *Mi a magyar most?* Pozsony, Kalligram. 21–46.
- Habermas, Jürgen 2001: *A kommunikatív etika* (ford. Felkai Gábor). Budapest, Új Mandátum.
- Hobsbawm, Eric J. 1990: *Nations and Nationalism Since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric J. 1993: Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 34., 1993/4., 19–28.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jones, Siân 1996: Discourses of identity in the interpretation of the past. In Graves-Brown, Paul – Jones, Siân – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*. London, Routledge. 62–80.
- Jones, Siân 1997: *Archaeology of ethnicity. Constructing identities in the Past and Present*. London – New York, Routledge.



- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1999: *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklor Intézet.
- Kuznetsov [Kuznyecov], Anatolij M. 2008: Russian Anthropology: Old Traditions and New Tendencies. In Bošković, Aleksandar (szerk.): *Other People's Anthropologies. Ethnographic Practice on the Margins*. New York – Oxford, Berghahn. 20–43.
- Langó Péter 2006: Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 15., 77–97.
- Sillanpää, Lennard 2008: *Awakening Siberia*. Acta Politica 33. Helsinki, Department of Political Science, University of Helsinki.
- Lévi-Strauss, Claude 2001a [1954]: Az antropológia helye a társadalomtudományokban és az oktatásával fölvetődő kérdések. In uő: *Strukturális antropológia I.* (ford. Saly Noémi, Szántó Diana) Budapest, Osiris. 264–290.
- Lévi-Strauss, Claude 2001b [1952]: Faj és történelem. In uő: *Strukturális antropológia II.* (ford. Saly Noémi, Szántó Diana) Budapest, Osiris. 261–290.
- Lőrinczi Tünde 2013: Egy adventista gábor cigány közösség önmegjelenítő stratégiái. Az átalakult önkép reprezentációs gyakorlatai. In Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kolozsvártól Pécsig – A yaoitól a juhászig. Néprajzi – kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából*. Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- Мосин [Moszin], Владим С. – Яблонский [Jablonszkij], Лев Т. (szerk.) 2013: *Этничность в археологии или археология этничности?* Cseljabinszk, ЦИКР Рифей.
- Mutschler, Helene 2011: *Julian Bromlejs „Theorie des Ethnos” und die Sowjetische Ethnographie 1966–1989. Traditionslinien und Transformationen, Grundbegriffe und politische Implikationen eines sowjetischen Ethnizitätskonzepts*. Bonn, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.
- Nagy Zoltán 2007: *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál*. Budapest, L'Harmattan.
- Pohl, Walter 1998: Telling the difference: signs of ethnic identity. In uő – Reimitz, Helmut (szerk.): *Strategies of Distinction. The Construction of the Ethnic Communities, 300–800*. Leiden – Boston (MA) – Köln, Brill. 17–69.
- Primiano, Leonard Norman 1995: Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife. *Western Folklore*, 54., 1995/1., 37–56.
- Prónai Csaba 2008: A kulturális antropológiai cigánykutatások történetének összefoglaló vázlata. In Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története (1951–1987)*. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 483–502.
- Ruttkay-Miklián Eszter 2012: *Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai*. Budapest, L'Harmattan.
- Siklósi Zsuzsanna 2006: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall*, 7., 24–25., 73–88.
- Sindbæk, Søren Michael 1999: A Magyar occurrence. Process, Practice and Ethnicity between Europe and the Steppes. *Acta Archaeologica*, [Institute of Archaeology and Ethnography, Koppenhága, Munksgaard], 70., 1999/1., 149–164.
- Широкогоров [Sirokogorov], Сергей М. 1923: *Этнос. Исследование основных принципов Изучения этнических явлений*. Sanghaj, Royal Asiatic Society.



- Stewart, Michael Sinclair 1994: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon* (ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor). Budapest, T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Szűcs Jenő 1974: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat.
- Szűcs Jenő 1981: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24., 1981/3., 313–359.
- Szűcs Jenő 1985: Történelmi eredetkérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 28., 1985/3., 31–49.
- Szűcs Jenő 1992: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Magyar Őstörténelmi Könyvtár 3. Szeged–Budapest, JATE.
- Tamás Ildikó 2007: *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Budapest, Napkút.
- Veres Péter 1977: A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. In *Népi kultúra – népi társadalom 10*. Budapest, Akadémiai. 253–277.
- Veres Péter 1980: A szovjet etnogenetikai kutatás és a magyar őstörténet. *Magyar Tudomány*, 25. (87.), 1980/5., 377–380.
- Vermeulen, Hans – Govers, Cora (szerk.) 1994: *The Anthropology of Ethnicity. Beyond Ethnic Groups and Boundaries*. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Vida Tivadar 2005: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall*, 7., 24–25., 203–215.
- Vitányi Iván 1981: *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest, Kossuth.
- Wallman, Sandra 1986: Ethnicity and the Boundary Process in Context. In Mason, David – Rex, John (szerk.): *Theories of Race and Ethnic Relations*. London, Macmillan. 227–245.



A dévényi vár látképe egy dunai hajóról 1919-ben. © FortePAN

Langó Péter

Szobortörténetek

Nyitrai séta

a Nyitrán, a katolikus püspökség reprezentatív épületei övezte Pribina téren a várba igyekvő látogatók megcsodálhatják a magyar nevű nyitrai szobrász, Bártfay Tibor művét a tér névadójáról, az egykori „hercegről” – amint arról a felirat „*knieza*” jelzője is tanúskodik –, a kalandos sorsú vezérről, aki életének későbbi szakaszát a mai Zalavár határában fekvő Mosaburgban töltötte. Az 1989-ben leleplezett alkotás az egyik utolsó mementója a szocialista Csehszlovákiának, amit azért is készíthetett az emlékműveiről elhíresült realista művészt, mert az akkori politikai kurzus (is) nagyban támogatta. A Gottwald-díjas szobrász (Klement Gottwaldról készített szobra ma a Barsi Múzeumban porosodik) az egykori *duxot* a szovjet és más szocialista emlékműveken megfigyelhető hősiés pózban ábrázolta, mint aki szélfúttá ruhában, a kezében egy kardot markolászva, keményen néz előre. Ha közelebbről szemügyre vesszük a fegyvert, akkor láthatjuk, hogy markolatának geometrikus díszítése és stiláris ábrázolásai egyedi jellegűvé teszik a tárgyat. Figyelmesen járva Nyitra belvárosában máshol is belébotlunk „Pribina kardjába”. A sétálóutcán, amelyik egy „talpig férfiről” kapta a nevét, aki „a megfelelő időben a megfelelő helyen” volt (Lipták 2000, 81–94), a földből (jelen esetben az utca kövezetéből) áll ki egy hasonló szálfegyver, mint a mondabeli Excalibur. A bronzszobor markolata pontosan egyezik a Pribina által szorongatott karddal; s mindkettő forrása egy Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött műtárgy volt.

A fegyver eredetileg Révay Ferenc birtokán, a Turóc megyei Szklabinya várából származott, s 1876-ban onnan került a Magyar Nemzeti



Múzeum gyűjteményébe, hogy aztán 1880-ban több hasonló emlékekkel kiegészülve – amiket az akkori főigazgató, Pulszky Ferenc kért el Révay bárótól – mint „blatnicai lelet” vonuljon be a magyar és a szláv archeológiai (és ezen túlmenően történeti) kutatásba.

A blatnicai leletek előkerüléséről és annak körülményeiről sajnos nincsenek további adatok. Korábban tévesen a XVIII. század végére teljesen leromlott blatnicai várhoz tartozónak írták le (Undset 1890, 164), míg a leletek eredeti őrzési helye, a Blatnicától mintegy 17 kilométerre fekvő, „Révay uraságok” várának egyik kamrája volt. Ma már azonban a szklabiniai várból sem kerülhetnek elő hasonló leletek, mivel ez az erősség is hasonló sorsra jutott, mint a blatnicai, csak itt nem az idő enyészete, hanem a német hadsereg okozta a vár végét, amikor a helyi partizánokkal hadakozva 1944-ben felgyújtotta azt. A leletek azonban ettől függetlenül a szlovák nemzeti emlékezet kultikus ikonjává váltak.

A blatnicai lelet és az „egy bizonyos Priwina, akit a morvák fejedelme, Moimar elűzött, s a Dunán át Ratpodhoz jött” (*...quidam Priwina exulatus a Moimaro duce Maravorum supra Danubium venit ad Ratbodum*) – amint arról a Morvák és karantánok megtérése című középkori elbeszélés szól – közötti tényleges összefüggés nem vonható. A szobron látható fegyver az egykori „dux” kezében inkább csak művészi szemléltetés, ami a korai szláv államiság megtestesülését van hivatva kifejezni. Kapcsolatukat pedig az ilyen módon artikulálni kívánt üzenet hozhatja összefüggésbe: a Turóc megyében talált kard viselője is olyan „szláv törzsfő” lehetett (Bóna 1984, 365), mint amilyennek Pribinát képzelet a szélesebb közvélemény. E művi kapcsolat háttérét erősítette az is, hogy a fentebb említett fegyver a IX. század első felére keltezhető emlék, ami korszakát tekintve egybeesik a 830-as években biztosan politikai vezetőként tevékenykedő Pribina életének egy szakaszával. Így tehát azt is mondhatnánk, hogy bár ez a fegyver nem lehetett Pribináé, de a frank hűséget választó szláv vezető is rendelkezhetett hasonlóval, mint az a Turóc megyében eltemetett előkelőség, aki egykoron az ezüstveretes kardot birtokolta. Azt azonban, hogy valójában volt-e ilyen jelvénye Pribinának, nem tudjuk; mindösszesen azt, hogy a frankokhoz menekülő szláv vezetőt a morva fejedelem üzte el korábbi szálláshelyéről, majd később – a kortárs híradások szerint – a halálát is a morvák okozták.

Pribina kapcsolata Nyitrával és a morvakkal azonban több mint kérdéses, ennek ellenére kitüntetett figyelmet szentelt személyének a modern szlovák kutatás, mert a nemzet ősiségének alátámasztását biztosító történelmi narratíva alapzatának számít. A vele kapcsolatos nemzeti kutatásokban fellelhető a XIX–XX. századi hőskultusz motívuma, mivel feltételezett nyitrai regnálása egyben komoly érvként szerepelt

arra vonatkozóan, hogy a szlovák/morva-szláv korai nemzeti egység (és államiság) már a IX. században (vagy még azelőtt) létezett, ezért Nyitra kapcsán mint egyfajta „alapító atya” került előtérbe. Szlávsága, amint arra Szőke Béla Miklós újabb kutatásai rámutatnak, azonban korántsem biztos, de ami ennél is valószínűbb, hogy nem volt nyitrai (Szőke 2013, 163–164)... Amint arra a jeles magyar kutató ugyanis rámutatott, a Pribináról szóló, fentebb már említett latin forrásban az egykori *dux* és Nyitra kapcsolatát alátámasztani látszó mondatrész utólag került bele a szövegbe, és az ott elbeszéltekkel nem is áll összefüggésben. Ez a kései betoldás nemcsak stílusát tekintve lóg ki szövegkörnyezetéből, de tartalmilag sem vonható le az a következtetés, hogy Pribina székhelye eredetileg Nyitrán (Nitrava) lett volna, ennek elfogadása esetén ugyanis számos feloldhatatlan ellentét keletkezik, amiket nem lehet megmagyarázni, ha ugyanezen forrás későbbi eseményekről szóló híradásait is figyelembe vesszük.

Mindezek kapcsán még érdekesebb az a folyamat, ahogy a szlovák államiság egyik szimbólumává vált a morvakkal ellenséges *dux*. A morva–szlovák kontinuitást valló hivatalos szlovák vélemény azonban a nehézségek ellenére a nemzeti panteonba emelte a rejtélyes vezért. Ennek fő oka nyilvánvalóan az ősiség kérdésében és az e fogalomhoz kapcsolódó – szinte vallásos jellegű – tiszteletben (amit jogosan nevezett el egy neves kutató a „társágunkban oly közkedvelt, sokfordulós Ki volt itt előbb? című játékos vetélkedő”-nek) rejlett (Fodor 1994, 48). Pribina kései felemelkedésében a legfontosabb ok mindenképpen az lehetett, hogy amíg a XIX–XX. század fordulóján, ugyan úgy mint Csehszlovákia létrejöttékor ismert morva centrumok, és a korszak akkortájt ismert lelőhelyei jórészt Csehország területére estek (így az Uherské Hradiště és Velehrad melletti Staré Město, Těmice, Břeclav, Brno stb.), addig Nyitra már ekkor is a szlovák nemzeti tudat egyik kiemelt terepuma volt. Amikor pedig a szlovák nemzeti mozgalom egyes vezetői csatlódtak az egységes Csehszlovákiában, és nem a nemzeti egységet, hanem az államon belüli paritásos viszonyt és a mind szélesebb szlovák autonómiát tartották fontosnak, még jobban felértékelődött a „nyitrai vezér” jelentősége. Mindezen érdekekkel szemben a csehszlovák kormány próbálta szimbolikusan is kiemelni a morva nemzeti múlt szlovák helyeit, s így az 1929-es Vencel-évforduló után (Vencel halálának ideje kapcsán ugyanis a korábbi, 1929-es keltezés, s nem a későbbi, 1935-ös évet támogatták), 1933-ban nagyszabású egyházi és világi eseményekkel összekötött ünneppsorozatot rendeztek Nyitrán Pribina emlékére (Albrecht 2003, 66–68). Annak ellenére azonban, hogy kizárták Andrej Hlinkát, a Szlovák Néppárt elszakadáspárti vezetőjét a hivatalos eseményekről, a dilemma (mit kezdjen egymással a két nemzet?) és az ahhoz



kapcsolódó eltérő válaszok továbbra is fennálltak, egészen a XX. század végén bekövetkező – jelenleg utolsó – felvonásig (Lipták 2000, 186–194). A különböző megoldási kísérletek az „együtt vagy külön?” kérdésre a szlovák államiság sorsfordulóihoz vezettek. Mind a két oldal egységes volt abban, hogy Pribina szerepe és szimbolikus kapcsolata a szláv államisággal vitathatatlan.

Az egykori *dux* újkori karrierjét azonban nemcsak szobrok és más műalkotások jelzik, hanem az is, hogy arcképe egy ideig a nemzeti fizetőeszközön szerepelt, s többek közt névadója lett egy nemzeti érdemrendnek is. A mostoha sorsú IX. századi vezér így máig a szlovák műltszemlélet egyik sarokpontja. E folyamat egyben azt is jelzi, hogy a művészetek segítségével (is) az egyes műtárgyak és történeti emlékek miként váltak a modern nemzeti múlt letéteményeseivé, hogyan és miért épült rájuk egy modern nemzetállam múltképe, s váltak formálójává mindazon ismereteknek, amiket egy nemzet polgárai múltjukról tudni sejtenek.

A szobrok metamorfózisa

Mindaddig, amíg Ovidius híres költeményének egyik hőse, Pygmalion életre kelt alkotása szűzies szerelemmel jutalmazta a vétkes szeretők-től elzárkózó alkotót. Az újkori szobrok azonban sokszor már nem a szépségükkel vagy más, hasonló jellegű bűverejükkel vonták magukra csodálók figyelmét, hanem azzal az ideológiával, amit hirdetni volt hivatásuk. A szűziességüket így elvesztő alkotások – még ha olyan helyen állították is fel őket, melyeknek az egykoron ott élők hite szerint köze volt a szűzekhez – azután, hogy az őket megalkotó szellemiség időszerűtlenné vagy ellenségessé vált, megbecstelenítve hulltak alá. Így járt ezzel – Szlovákiában maradván – Fadrusz János Pozsonyban egykor felállított Mária Terézia-szobra, vagy az ezeréves magyar államiságot hirdetni akaró dévényi emlékmű (mely helynevet az etimológia a szláv *deva* főnévvel kapcsolt össze). Utóbbi története jól demonstrálja azt a folyamatot, amint a nemzetek eszméi és félelmei összecsaptak, és az események kárvallottjai, a gondolatok megtestesítőinek tartott a szobrok váltak tényleges áldozattá.

Dévényt joggal nevezte Gabriela Kiliánová elemző munkájában a Pierre Nora által vizsgált emlékezettörténeti megközelítés alapján a *lieu de mémoire* egyik reprezentatív közép-európai példájának (Kiliánová 2006). A Morva és a Duna torkolatánál fekvő – stratégiaileg is jól védhető – kiszögellés tetején lévő erődítés már az őskortól kiemelt fon-

tosságú volt. A kelta boiusok területéhez tartozó vidéken megjelenő rómaiak a túlparton fekvő Hainburggal együtt Carnuntum vonzásköréhez kapcsolták ezt a területet is. Dévényben talált késő római kori épületmaradványok, köztük az ókeresztény *cella memoriae* típusú épület a Duna túlpartjához kötötte e régiót. A közeli Oroszvár határában fekvő katonai tábor (akkori nevén Gerulata) romjai – valamint az úthálózat – is a római kultúra hatását jelzik, a pozsonyhidegkúti germán környezetbe épített III. századi római fürdő és tárgyi emlékek pedig az itt található kultúrák békés kapcsolatának az emlékei. A Duna két partjának erősségei a népvándorlás korától kezdve azonban már nem összekötötték a folyópart mellett élőket, hanem a különállás, az elhatárolódás szimbólumaivá váltak. A Duna jobb partján fekvő Hainburg a középkorban a Babenbergekek, majd a Habsburgok birtokába került, s korai történetét ekkoriban a Nibelung-ének eseményeihez kötötték (ezt a helyet tartották a hun uralkodó, Attila és Krimhilda házasságkötési helyszínének). A túlparton lévő Dévény vára a Morva Fejedelemség egyik erőssége, majd pedig a Magyar Királyság határvára volt, s mint ilyen – ellentétben Hainburggal – nemcsak a különböző mítoszok őrzője, hanem újak helyszíne is lett.

A IX. században ez a morva erősség a *Fuldai évkönyvek*ben Dowin formában szerepelt; míg az itt talált V–VII. századi germán és avar leletek a népvándorlás korábbi hullámaint jelezték (Plachá–Hlavicová 1996; Štefanovi ová 2000). A morva időszakban kiemelt határerődítmény volt, amit az ásatási eredményeken kívül azok a történeti vélemények is alátámasztani látszanak, melyek szerint itt sáncolta el magát a második Mojmirida-uralkodó, Raszisztzláv a keleti frank császár, Német Lajos ellen vívott háborúja alkalmával (Szőke 1994, 467).

Az erősség a magyar honfoglalást követően az új népcsoport kezére került, s erről tanúskodik az itt talált, X. században nyitott és a XII. századig használt temető is. A helység ezután határvár volt, később pedig – mint megannyi, a Magyar Királyság szélén elhelyezkedő erősség – többször cserélt gazdát, míg végül Napóleon katonái 1809-ben végleg el nem pusztították (Engel–Feld 1994; Kiliánová 2002).

Az újkorban itt megtelepültek kevésbé éltek együtt a vár néha zajos, de a XVIII. századra már inkább lecsendesült múltjával. Az osztrák oldalról érkező és itt otthont találó német családok (ők még nem sejtették, hogy jelenlétük, amely ekkoriban újra összekötötte a folyó két oldalát, később okot ad majd egy diktátornak hogy rájuk hivatkozva csatolja saját birodalmához a települést) serény lakói voltak a folyamatosan fejlődő településnek. Dévény ekkori prosperitása összefüggött azzal, hogy egyaránt közel esett a két központnak számító városhoz: Pozsonyhoz és Bécshez, valamint azzal is, hogy miután újra összekötötte a folyó



két oldalát, fellendült a kereskedelem. A XIX. század végén az itt lakó négy nemzet közül (a horvátokat kivéve) három a magáénak vallotta a település múltját is. Miközben a szlovákok Ján Kollár és Ján Hollý nyomán a szlovák nemzeti tudat egyik pilléreként tekintettek az erősségre, és így került be a romantikus szlovák nemzeti identitásképbé, addig a magyarok számára e hely továbbra is az országuk határát jelképezte, a németeknek a település és a vár kapcsán a törökök megfutamítása, a helyiek híressége, a ribizlibor és a máig fennmaradó sörfözde áldásai juthattak az eszükbe.

Ján Kollárnak *A szlávok leányában* úgy szerepel ez a hely, mint a szláv erő és egyenletlenség színhelye. Ján Hollý már a morva idők emlékeként írt a nagy nemzeti eposzában, ahol ez az események központi helyszíne: itt válik Szvatopluk a morvák uralkodójává, mikor átáll a frankok oldaláról népe mellé (Danczi 1942; 1943). A szlovák nemzeti zarándoklatok is a romantika idején, az 1830-as években indulnak e helyre: amikor is „Sláva ifjú harcosai” a romok közt élik meg összetartozásuk felemelő voltát (annak ellenére, is; hogy az első kirándulás kis híján kocsmái verekedéssel záródott) (Kiliánová 2006, 357–358). A kortárs magyar emlékezetben kisebb jelentőséggel bírt a hely, úgy tekintettek rá, mint Magyarország nyugati kapujára (*porta Hungarica*), és egyre inkább a magyar közgondolkodás elemévé vált, amit talán legjobban Ady híres sorai pecsételtek meg. Utóbbi gondolat volt az alapja annak is, hogy a millenniumi ünnepek jegyében 1896 novemberében itt helyezték el Jankovits Gyula szobrát, a vár egyik tornyának a helyén. A gazdag díszítésű, 21 méter magas korinthuszi oszlopon Ausztria irányába néző hadfi egykorú értelmezését jól illusztrálják a millenniumi emlékünnepek és a hét országos emlékmű felállításával megbízott kurucos szellemű Thaly Kálmán sorai:

„Tudniillik az Árpád-kori vitéz a bal kezét egy pajzsra támasztja, amely pajzson Magyarország címere van ábrázolva, hogy így a Dévényhez gőzhajón érkező idegen utas mindjárt lássa Bécsből jövet e feltűnő helyen álló szoborról, hogy itt a határ, ez már »Hongrie«, nem »Autriche«; mert fájdalom, a kettőt nagyon összetévesztik még a külföldön és többnyire csak emezt ismerik, mint államot. A vitéz jobb kezébe (Ausztria felé fordulva) én a leeresztett görbe magyar kardot azért javaslám, hogy e kard a leeresztve tartással jelképezze az ország meghódításának a befejezését. Fölemelt, vágó kardot, úgymint például a Jellasics szobrát Zágrábban, mely Magyarország felé vág, azért nem javasoltam, mert kerülni akarám Ausztriának ezzel mintegy provokálását. Ugyanis ha a dévényi magyar vitéz kardja arra, Bécs felé suhintana: oda-által mindjárt jajgattak volna az

osztrákok, hogy ez az emlék reájok nézve bántó, kihívó jellegű stb. A leeresztett kard ellenben azt jelenti: Itt a határ, a honfoglalás itt volt befejezve; azonban egyúttal jelzi azt is, hogy: Eddig német, és ne tovább, mert én ezt a kardot akármikor fölemelhetem, s akkor majd föl is emelem hazám védelmére! Tiszteld a magyar állam területi épségét!" (Thaly 1898, 20–21.)

Az avatást követően „Árpád vitézének szobrából” „Árpád szobra” lett; s ezzel megkezdődött az addig a magyar nemzeti tudatban csak periférián számon tartott emlékhely felemelkedése. Az emlékmű azonban nemcsak a harsány kurucos fenyegetőzéssel viszonylag hamar megbékélő osztrákokat zavarta, hanem a szlovákoknak is sérelmes volt. Utóbbi nemzet romantikusai korábbi nemzeti zarándoklatuk színhelyének és ezáltal a morva–szlovák kontinuitás megcsúfolásának tartották a szobrot: a legyőzött morva romok felett magasodó magyar felsőbbrendűség alteregójaként tekintve a kardos vitézre. A szlovák értelmezés maga után vonta azokat az eseményeket, melyek a csehszlovák állam létrejöttét követően történtek. Az új állam megalakulását követően sok helyen lerombolták azokat az emlékeket, melyek a korábbi időszak „háromszáz éves rabságára” emlékeztették (Lipták 2000, 254) a szlávokat. Érdekes, hogy a dévényi emlékmű először mégis „csak” feledésbe merült; elpusztítására később került sor. A szobor először a „hatalmas bronzkardját vesztette el, aminek azonban egészen apolitikus oka volt: a fémhulladékot már abban az időben is gyűjtötték” – és már akkor sem csak a hulladékot tekintették a gyűjtők „hulladéknak” (i. m., 256–257). Az emlékmű megsemmisülésére csak a területi változásokat szentesítő békeszerződést követően került sor, közvetlenül azután, hogy Budapesten az akkori Szabadság téren hatalmas felvonulással egybekötve leleplezték az elszakított országrészek szobormásolataiból álló kiállítást. Minden bizonnyal ezt sokan provokációnak tekintették „Slovenskóban”, így napokra rá először „csak két suhanc” próbálta meg felrobbantani a dévényi emlékművet – ekkor még sikertelenül, majd a rá következő nap a rombolás már sikerrel járt, a szobor égbe magasodó tartóoszlopa széttört, az egykoron Bécset fenyegető harcos darabjai pedig a Morva partjára zuhantak, megsértve az emlékmű talapzatául szolgáló bástyát. A német nyelvű liberális pozsonyi napilap szerint a rombolást a hadsereg végezte, az állítás ellen azonban a helyi gyalogoshadosztály parancsnoka tiltakozott – mert egy ilyen tette, évekkel a forradalmak és a politikai átrendeződés után, a *gentleman* szokásrend alapján álló (vagy azt a morált látszólag fenntartó) korban nem igazán volt miért büszkének lenni (Johnson 2007, 26).



A rombolás körüli vihar csak lassan ült el, az eseményekről beszámoló magyar és német nyelvű újságok egyaránt elítélték azt, s hosszú időn keresztül úgy jelentek meg a várról készített magyarországi képeslapok, hogy jelölték az egykori emlékmű helyét. A pusztítást a korabeli rendőrségi jelentés szerint a helyi szlovákság „megelégedéssel fogadta”, míg a magyar és a német nyelvű polgárság, valamint a szomszédos országok fórumai egyaránt tiltakoztak. Az egymásnak feszülő indulatok közepette azonban feltűnt egy-egy józan hang is, így például Ján Hofmané, aki a műemlékvédelem oldaláról már ekkor elítélte a szoborrombolásokat.

A szobrok a XIX. században tényleg metamorfózison estek át. A korábbi korokban az isteni felsőbbrendűséget és az olyan magaslatos eszményeket hirdették, mint a szépség, a szerelem, és az emberi létről, a világról alkotott felfogást voltak hivatva visszatükrözni. Ezen ősi szobrok általános jelképei (még ha idővel elpusztultak vagy porba hullottak is – de újra felfedezve későbbi korokban) a művészet erejével kötötték össze a különböző közösségeket. A modernitás felé haladva az újabb szobrok egy része azonban átváltozott, és már nem a pygmalioni szépség kelt új életre általuk, hanem egy gondolat, a különbözőség és a nemzeti nagyság gondolata, ami gyakran magában hordozta az adott nép egyediségét, és a kapitalizmus versenyszemléletéhez alkalmazkodva versenyre kelt a többi nemzettel, saját elsőbbségét hirdetve. Ezen mementók egyben a különállás harcok szimbólumai is lettek, gyakran győztesekre és legyőzöttekre osztva adott közösségeket; s így már nem összekötöttek, hanem a szembefordulás, az egymás iránti ellenérzések jelképeivé formálódtak. Megosztó szerepüket azonban nemcsak felállításuk, hanem pusztulásuk során is tovább örökítették: mivel romlásukat egyesek győzelemként ünnepelték, mások pedig „a szívükben nem csituló haragtól megsebzetten” kísérték nyomon.

Kivételt inkább csak olyan emlékek jelentettek, mint a pozsonyi régi városháza udvarára költöztetett Rómer Flóris-szobor, Stróbl Alajos műve. Rómer Flóris, a város neves szülőtte a honfoglaló magyarság és a Kárpát-medencében előkerült korai szláv emlékek megmentését hasonló egyszerűséggel pártfogolta, tevékenyen segítve az akkoriban megalakuló régészeti egyesületek működését. A historikus (az egykori katolikus főpap mellszobrán a pogány ősi műltra utaló lókoponyákkal díszített talapzat, valamint a *tabula ansatába* foglalt név egyaránt utal a pozsonyi születésű tudós széles körű munkásságára) kompozíció máig megjeleníti azt a gazdag és páratlan történelmi múltat, ami máig fontos kötelékként az itt élő népeket összetartotta az évezredek folyamán.

Szvatopluk pajzsa

Pozsony egyik, felállítása óta sokat vitatott emlékműve az egykori barokk várudvaron lévő Szvatopluk-szobor. A szlovák szocialista realizmus emblematisz szobrászművészenek alkotása a kortárs politika viharaihoz vezet. A 7,8 méter magas bronzszobor felállítása, majd tervezett elköltöztetése körül évekig huzakodtak a szlovák közélet szereplői. A szobor, ugyanúgy, mint alkotójának személye, továbbra is vitatott maradt. A mű végül – bizonyos változtatások után – a helyén maradt, kirántott karddal köszöntve az oda látogatókat vagy éppen az ott dolgozókat. A bronzöntvény talán legtöbbet bíralt részlete a morva király pajzsán lévő kettős kereszt ábrázolása volt. Ján Kulich (figyelmetlenségéből vagy konkrét céllal?) ugyanis olyan keresztet formázott meg, mint amilyen a Hlinka-gárda alakulatainak címerében volt. Addig, amíg Jozef Tiso hívei, a kettős kereszttel a kortárs szélsőséges nemzeti ideológiák eszmerendszeréhez kapcsolódóan kívántak egy „sajátosan szlovák” jelképet fabrikálni (ugyanúgy, mint a nyilaskereszttel magyarországi eszmetársaik), addig Kulich minden bizonnyal inkább a szlovákság keresztény kötődését szerette volna szimbolizálni. Mindezt megerősítve láthatta a szobor avatásával egy időben kiadott kortárs történelmi munka alapján is, amelyben Szvatopluk olyan európai szintű keresztény uralkodóként jelenik meg, aki sűrűn levelezett a római pápával (Kučera 2010, 159).

Mielőtt azonban a morvák kereszténységére kitérnénk, érdemes röviden azt is összefoglalni, hogy ki is volt Szvatopluk, s mit tudunk személyéről, kereszténységéről.

Szvatopluk, vagy ahogy a források hívják, Zuentibald, Mojmiridahercegként tűnt fel a morva történelemben, a frank évkönyvek kiemelik, hogy 869-ben a frank uralkodó Rasztiszláv unokaöccsét (*nepos Rastizi*) segítette nagybátyja ellenében. A morva fejedelemjelölt, aki felépését megelőzően Rasztiszláv korábbi városában székelte (*urbs antiqua Rastizi*), s amint azt a Metód által az egyháztartományába magával vitt és legendában idézett pápai bulla is jelzi, már a királyi cím elnyerése előtt fontos pozíciót töltött be Moráviában. Zuentibald kalandos úton vált egyeduralkodóvá, ami megihlette a romantikus Ján Hollýt is: 12 énekből álló, hexameterekbe szedett eposza hőseként szerepeltetve megteremtette a morva uralkodó újkori kultuszát. Szvatopluk az eposz kiadását követően a szlovák függetlenség jelképe lett. Igaz, a történelmi kép nem annyira letisztult és idealizált, mint a XIX. századi történelmi tabló. Az azonban tény, hogy Rasztiszláv – aki meg akarta gyilkoltatni unokaöccsét – elfogásában segítséget nyújt Zuentibald is, így nagybátyja száműzetése (és későbbi megvakíttatása) nyomán már nem veszélyez-



tette semmi az uralmát. Karlmann, majd Arnulf kelti franki uralkodók főségét elismerve majd negyedszázadig uralkodott a morvák felett. Kormányzása alatt a morva állam elérte virágkorát és legnagyobb kiterjedését: a cseh területek és a Visztula környéki lengyel vidék egy részét is uralma alá hajtotta. Zuentibald és a frankok kapcsolata azonban nem maradt örökké békés, Morávia korábbi frank kormányzóinak utódai Arnulf támogatásával ellene fordultak, s ez újabb harcokhoz vezetett. A morva fejedelem célja – elődeihez hasonlóan – a függetlenség elérése volt, ezért is támogatta – nagybátyjához hasonlóan – a keresztény miszsiók munkáját. A frank forrásokban – hasonlóan a Metód életrajzában leírtakhoz – nem különösebben tartották jó kereszténynek Zuentibaldot és udvarát, azonban uralkodása alatt már nemcsak a morva előkelők (*principes*), hanem a köznép jelentős része is keresztény lett. Az állami függetlenség azonban ekkoriban összekapcsolódott az egyházi függetlenséggel is, s ez a gyakorlati ok, ami miatt a morva uralkodók támogatták Metód misziós tevékenységét (Váczi 1938, 233). E tekintetben a pajzson lévő keresztábrázolás érthető, habár a fentebb említett szlovák történeti vélemény továbbra is elfogult és túlzóan egyoldalú – de miért éppen kettős kereszt van azon a pajzson?

A kettős kereszt egyaránt megtalálható a magyar és a szlovák címerben, szimbolikáját tekintve egy hosszú jelképes hadakozásnak az ütközőpontja a két nemzet között. A szlovák elképzelések az 1848-as eseményekre mentek vissza, akkor a Szlovák Nemzeti Tanács az ezüstszínű kettős keresztet használta címerként (Krekovičová 2002), majd pedig az 1860-as években erősödtek meg, amikor is az újraéledő nemzeti mozgalom tagjai a szlovák nemzeti memorandum megfogalmazásakor, a császár kibocsátotta októberi diploma kapcsán a kilátásba helyezett széles körű autonómiában reménykedtek (Albrecht 2003, 29). Az ekkor szerveződő nemzeti egyesület a *Matica slovenská* az 1848-as előzmények ürügyén is a kettős keresztet választotta címeréül. Utóbbi választásban a kezdeményező Štefan Moyzes besztercebányai püspök által propagált szláv apostolok kultuszán túl az is közrejátszhatott, hogy így a magyar közjogi gondolkodáshoz is kapcsolódtak. Utóbbit azért érezheték szükségesnek az egyesület alapítói, mert így az esetleges (szeparatizmussal érvelő) magyar politikai vádakkal szemben is védhető jelkép az összetartozást is szimbolizálhatta. A kettős kereszt magyarátára a szlovák „nemzetébresztő” történetírók részéről ezt követően viszonylag hamar megszületett a jelkép nemzeti olvasata, ami idővel, számos újabb érveléssel kiegészülve, egyfajta Moráviától a korabeli szlávokig meglévő folytonosságot hirdetett. A történeti alapot a *Matica* titkáraként tevékenykedő kapucinus szerzetes, František Vít'azoslav Sasinek munkája, majd pedig Peter Kellner-Hostinský 1867-ben megjelent érteke-

zése nyújtotta (Kumorovitz 1941). Munkáik révén meggyökeresedett az elképzelés, miszerint ez a szimbólum Cirill és Metód térítése nyomán a Morva Fejedelemség időszakától a szlovákok nemzeti szimbóluma. Az elképzelés kiterjedt a címer alatt elhelyezkedő hármass halomra is, azt a Tátra, Fáttra, Mátra hegységek hármassával magyarázva. Utóbb pedig általánosan elterjedt az a nézet is, hogy a magyar címer valójában a morváktól „örökölte” meg a hármass halmot és a kettős keresztet is, összekapcsolva azt a morva „utódállamiság” (és egyfajta szlovák államiság) meglétének bizonyítékával, amit az Árpád-kori dukátus, majd Csák Máté uralma örökölt át a későbbi századokra. A XIX. századi nemzeti törekvések múltba vetítésével érvelő szlovák szemléletet a magyar és a cseh történetírás is részletesen tárgyalta, „jámbor vágyak” közé sorolva a fentebbi magyarázatokat (Ivánfi 1869, Kumorovitz 1941). A kettős kereszt morva meglétét igazoló, adatolható ikonográfiai bizonyíték máig nem ismert. Hasonlóan a morvákhoz, az Árpád-kor korai időszakában a magyaroknál sem adatolható a kettős kereszt használata. Szent István és utódai érméin egyaránt a latin kereszt figyelhető meg (Huszár 1979, 31–38; Kovács László 1997). A latin kereszt ábrázolása látható az első magyar királyi pár reprezentatív ajándékán, a Szent István és Gizella által keleti selyemből készítettett liturgikus ruhán, a fehérvári Boldogasszony-bazilika harang alakú *casuláján* is (Szilárdfy 1996, Tóth 2000). Latin kereszt a ma Bajorországban őrzött – a magyar királyi udvar megrendelésére csinált – úgynevezett Gizella-kereszt is, ami az első magyar királyné anyjának, burgundi Gizellának regensburgi sírjához készítettett (Kovács Éva 1998, Trogmayer–Visy 2000). A felsorolt példák mind azt mutatják, hogy a magyar királyi szimbolikában ekkor még nem volt jelen a kettős kereszt szimbóluma. A bizánci hátterű kettőskereszt-relikviák azonban már ekkor sem lehetnek ismeretlenek a Kárpát-medencében. Erre utalnak azok a források, melyek egy II. Bazileosz császár által adományozott keresztrelikviáról tesznek említést, amire a későbbi Árpád-házi uralkodók is tisztelettel tekintettek (Szilárdfy 1996, 67–68), a legkorábbi kettős keresztet azonban csak a XII. századból ismertek a Magyar Királyságból (Kovács Éva 1978, 44, 46).

A szimbólum a IX–X. században a bizánci területeken volt általános, ahol a talapzatra állított kettős kereszt a Szent Ilona (Helena) által megtalált jeruzsálemi Szent Kereszt-ereklyét (Crux Vera) jelképezte, amelynek a felső keresztszára a felirattáblát jelképezte. Megjelenése Nyugat-Európában (VII. Benedek ezüstdénárán vagy Ludolf magdeburgi érsek pénzén) azonban azt is jelezte, hogy a szimbólum nem volt ismeretlen a X–XII. században a nyugati területeken sem. A bizánci hatalom feletti isteni áldást jelképező szimbólum csak a Komnénoszok udvarában nevelkedő későbbi magyar uralkodó, III. Béla hazatérését és ura-



lomra jutását követően került át a magyar uralmi szimbolikába, és vált a XII. századtól egyre általánosabb jelképpé (Székely 1989).

A korai Magyar Királyságban tehát a Szent Kereszt kultusza kevésbé volt szervezült része a magyar uralkodók hatalmi reprezentációjának (a székesfehérvári *casulán* is az egyes alakok kezében tartott *globus*okon vagy pixisen jelenik meg a latin kereszt). Amint arra Gerics József és Ladányi Erzsébet, majd Kovács László és Marosi Ernő kutatásai is utaltak, az István kezében feltűnő lándzsajelvény, amely a korabeli közép-európai királyságok akkoriban általános uralmi jelvénye volt, fejezhette ki a király uralkodásának isteni megerősítését. A kereszttel ellentétben ez a jelkép megjelent a korai pénzekben is (Gerics–Ladányi 1991, Kovács László 1997, 57), aminek szimbolikája nemcsak a Magyarországon, hanem a III. Ottó idejében készült, Aachenben őrzött *Liuthar-evangelium* egyik képén is fennmaradt (Fried 2001), használatának hátterében pedig az Ottó-kori *Renovatio Imperii* gondolat húzódott meg. Azonban, mivel az ereklye lándzsa jelképét az Ottókat követő Száldinasztia időszakában egyre inkább a császári kegyből kapott investitúrával (ezáltal pedig az adományozott vazallusi függésével) hozták kapcsolatba, e jelkép kikerült az uralmi szimbolikából (Marosi 2002, 28). Visszatérve a kettőskereszt-ábrázolásokhoz, látható, hogy olyan jellegű folyamatossága, mint amit a romantikus szlovák kutatás elképzelt, sem a morva, sem a magyar emléktárgyak alapján nem adatolható.

A hármashalom magyarázatát szintén Kumorovitz L. Bernát fejtette ki legrészletesebben a magyar kutatásban. Véleménye szerint e szimbólum korai formája a kettős keresztet kapcsolódik, a keresztet ugyanis gyakran egy talapzathoz kötve ábrázolták. Talapzatként a magyar heraldikában először a koronát használták, majd feltűntek a geometrikus és a félkörívű talapzatok is. Maga a hármashalmos ív (vagy lóhereív ~ *Kleblattbogen*, ahogy a heraldikában gyakran nevezték) a gótikus mérnökök gyakori eleme, s mint ilyen a XIII. századi heraldikában számos helyen feltűnt (a Magyar Királyságban először II. András érmein), majd az alakzat megjelenése a sírköveken (helyenként talán az egykori Golgotára is utalva) már ekkor Európa-szerte elterjedt. A hármashalmos e gótikus „divat” hozományaként végül az Anjou-időszakban vált általánossá a magyar uralkodói címerhasználatban. Az alakzatnak azonban ekkoriban még nem volt széles értelemben vett általános szimbolikus tartalma, amit jól jelképez az is, hogy a késő középkori munkák is mint „hármashalmos” vagy mint „zöld halmot” említik, minden azonosítás nélkül. Először egy portugál jezsuita szerzetes, António Macedo azonosította a három halmot a Tátrával, Fátrával és a Mátrával; később Koller József, Timon Sámuel, majd pedig a szélesebb kortárs heraldikai irodalom általánosan elfogadta ezt az értelmezést, s ezt a feltétele-

zést vette alapul a későbbi szlovák nemzeti magyarázat is (Kumorovitz 1934; Bertényi 1983, 78–80).

A fentebbi hosszas fejtegetések talán jól bizonyítják, hogy a magyar címer egyes elemei nem hirtelen, egyik pillanatról a másikra alakultak ki, jelentek meg a magyar állami szimbolikában, hanem lassan, évszázadok során formálódtak azzá, ahogy ma ismerjük őket. Mindebből adódóan nem támasztható alá az sem, hogy a Morva Fejedelemség idején e szimbólumok bármelyike meglett volna ezen állam szimbólumrendszerében. A morvák pénzt nem vertek, címerek, hatalmi jelvények nem maradtak fenn egy morva uralkodótól sem, így ottani meglétüket nem lehet kimutatni. Az a feltételezés sem állja meg a helyét, hogy (egy vélt folyamatosságra hivatkozva) ezek az elemek az Árpád-házi szimbólumok alapján visszavezethetők lennének egy korábbi időszakra; az Árpádok használta szimbólumok és uralmi jelvények jól dokumentálhatók, azokról számos és sokrétű forrás maradt fenn, s így jól látható ezen elemek viszonylag kései, XII–XIII. századi első feltűnése, majd fejlődése. Ján Kulich lovas szobráról azonban (részben a kormányzat számára kényelmetlen Szlovák Testvériség által rendezett felvonulások miatt) időlegesen eltűnt a kettős kereszt, s azt egy „pajzsdudor” takarja el, így téve „interaktívva” az alkotást.

Ciril és Metód ajándékai

„Elküldtük hát hozzád azt, akinek az Úr megjelentette a mondott betűket, e tiszteletre méltó, igazhívő és nagyon tudós Filozófust. Ím fogadd el e minden aranyból és ezüstből, drágakőből és mulandó javaknál becsesebb ajándékot.” (F. Kováts 1978, 62.) Konstantin *Pannóniai legendájában* e szavakkal ajánlotta III. Mihály császár Rasztyiszláv morva uralkodó figyelmébe a misszió idején 36 éves Konstantint. A thesszalonikéi szerzetes testvéreivel érkezett Bizáncból a morvákhoz, hogy segítse a fiatal állam vezetőjének azon törekvését, hogy önálló egyház kialakításával megerősítve szuverenitását szakítson a frankoktól való függéssel.

Bizánc „ajándéka” 863-ban érkezett meg Rasztyiszláv udvarába, minden bizonnyal egy nagyobb küldöttség tagjaként. A testvérpár moráviai tevékenysége alapvetően változtatta meg a szláv kultúrát, elég csak az általuk megalkotott új írásrendszert említeni, amit később glagolitának neveztek, s az egyházi szláv liturgia kialakításával megteremtették a szláv vallásosság alapjait. Munkásságuk kulturális jelentősége vitathatatlan (H. Tóth 2003),



Az utolsó szobor a szláv apostolok moráviai megérkezését ábrázolja. E szobor első életnagyságú példánya, Ludmila Cvenegrošová alkotása, ma a nyitrai vár előtt található. A műalkotás ma a város egyik jelképe. Később epoxigyantából való másolatát felállították Pozsonyban, a moráviai misszió 1150. évfordulóján rendezett állami ünnepség alkalmával, nagyméretű párját homokból is megalkották (ez utóbbit a cseh Radovan Zivny készítette) a város központjában, míg a szerzetesek zalavári látogatásának emlékéül Magyarország egyik leggazdagabb és legjelentősebb IX. századi lelőhelyén formálódó emlékparkban is elkészült a bronzszobor nyitraiánál kisebb másolata (ami szintén Cvenegrošová műhelyéből származik). A szobrász alkotásai a kortárs szlovák képzőművészet kiemelkedő, sok helyen felismerhető reprezentánsai (Szlovák Nemzeti Bank előtti alkotása, Alexander Dubček büsztje vagy Rasztisláv szobra Dévényben), de kisplasztikai, kerámiai, medalionjai is a művésznő sokrétűségét mutatják (Kolník–Kolníková–Vladár 2010).

Az említett szobor, eltérően a barokkos vagy minimalista Cirill–Metód-emlékművektől, historizáló formában az egykori történelmi hitelesség felélesztésére törekszik. Az alkotás minden bizonnyal azt a jelenetet ábrázolja, amikor a szlávok apostolai megjelentek a morva udvarban. A fiatalabb testvér, Konstantin – vagy amint a legendák nevezik, a Filozófus – áll az előtérben, jobb kezével áldást oszt, baljában pedig egy korpusszal díszített könyvet tart, mögötte több mint tíz évvel idősebb bátyja, Metód, aki pedig egy elefántcsont pixist tart a bal kezében.

A könyv minden bizonnyal egy *Biblia*, ami egyszerre utal a szláv apostolok írásalkotói és fordítói tevékenységére, míg a pixis küldetésük eredőjére, Bizánra. A könyvön lévő korpusz és az elefántcsont doboz konkrét tárgyi emlékekre vezethető vissza, melyek mégis érdekes kapcsolatokra világhíthatnak rá.

A szobron a könyv fedőlapján, a korabeli *Szentírások* hagyományát követve, díszítés látható: egy Krisztus-ábrázolás. A Megváltó kerek arcán szakáll, testét *colobium* fedi, aminek a szélén a ferde rovátkolás az egykori ruha szegélyét jelzi. A jelenet egyértelműen nem Krisztus imáját, hanem keresztre feszítését jelzi, erre utal a széttárt tenyereken jelzett szögek nyoma is. Az ábrázolás ötlete azonban egy konkrét tárgyról származik. A ma Csehország területén fekvő Miklučice az egykori Morávia központjainak egyike (Schulze-Dörrlamm 1995; Poláček 1996), és – több mértékadó szakember véleménye szerint – ez lehetett a Mojmiridák uralmi központja is. E lelőhelyen ástak ki az erődítésen belül a feltárások során egy ezüst mellkeresztet, melynek előoldalán a fent említett szoborrészlet előképe látható. A 4,1 centiméteres kereszt a lelőhely bazilikájától délre, egy konkrét objektumhoz nem köthető feltárási rétegből került elő. A kutatók feltételezték, hogy eredetileg

egy sírhoz tartozhatott, amit megbolygattak (Klanica 1995, 212; Poláček 2000). A kereszt kapcsán az emléket részletesen elemző munkák több esetben is hangsúlyozták ugyan, hogy az ábrázolás számos eleme (a *colobium* kialakítása és mintája, a korpusz ábrázolásmódja) keleti-bizánci hatásokkal is kapcsolatba hozható, azonban Krisztus fejének maszk-szerű ábrázolása és arcvonásai az ír-skót lelkiségből táplálkozó angol-szász térítés kulturális hatásaként értékelhetők. Ezek a vizsgálatok végül egyértelműen a tárgy nyugati jellegzetességeit helyezték előtérbe, mivel a bizánci vonatkozások lényegesen általánosabbak, és a kortárs nyugati emlékeken is megjelentek (Schulze-Dörrlamm 2003). A nyugati kapcsolat mellett szól az is, hogy a Mikulčicén talált kereszt legközelebbi formai párhuzama a mainzi klarissza kolostorból ismert (Poulik 1975, 124; Klanica 1995, 214; Poláček 2000). Ha a kereszt nyugati típusú, akkor viszont kérdés, hogy miért ez került fel a Konstantin-szoborra? A művész talán azt a történeti álláspontot akarta ezzel jelezni, hogy Konstantin és Metód moráviai missziójuk során a helyi latin rítusú hagyományt is felhasználta a térítés és a tanítás során (H. Tóth 2003, 100–101)? Vagy a szobrász a későbbi pápai döntésre akart utalni, amikor II. Adorján engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát (Grünbart 2013, 355)?

Összefoglalás

Talán e pár példa is jól mutatja azt a gyakorlatot, ami tágabb korszakunk és tágabb régióknk történeti szobrászatának markáns irányvonalaát jellemzi. A kiemelt példák egy szűkebb területről valók ugyan, de természetesen továbbiak is említhetők lennének Bulgárián keresztül Oroszországon át, akár a mai Magyarorszáig. Mindegyik államnak megvannak a maga „Svatoplukjai, Pribinái” és hasonló emlékművei.

Nem egy helyi jellegzetességről, hanem egy tágabb és jóval szélesebb körű, értelmezési nehézségekkel terhelt kérdésről van tehát szó. Hiszen a múlt romantikus olvasatai némely esetben olyan művészi gondolatársításokkal találkoznak, amelyek torzítanak a valós történeti képen. Így e műalkotások sugallta egykori múlt és a tényleges történeti valóság eltávolodik egymástól, s eltérő világokat hoz létre. Az előbbi jelenségből pedig olyan történelmi mítoszok kapnak újabb megerősítést, melyekhez képest a valóság teljesen másként fest. E mítoszok így, kimondva, kimondatlanul, „létező” narratívákként kerülnek át a „köztudatba”, s eközben elfelejtődik mítosz voltuk, mialatt több esetben (is) politikai érvként szerepelnek a kortárs történelemcsinálók eszköztárában. Ily módon fognak össze egyes politikusok az egyfajta



történelemszemléletet képviselő művészettel, hogy adott esetben alternatív múltat adjanak koroknak és eszméknek. Ezen összefogás során a művészek gyakran a „művészet szabadságára” hivatkozva ragaszkodnak elképzeléseikhez, miközben a megrendelők éppen a „valóságos”, „meg nem írt történelem” így kimondott formájára utalnak, hogy miért is van szükség ezekre az alkotásokra. Nem szabad azonban elfelejtkezni arról sem, hogy ezek az így megálmodott mítoszok sokszor az „apróságokon” lepleződnek le, hiszen e múltteremtés nagyvonalú, nem fordít gondot olyan kérdésekre, melyek részleteire például éppen az ábrázolt régi tárgyak ismerete nyújt(hat) magyarázatot. E jelenség azonban már nem csak a kortárs gyakorlatnak volt része, így történt ez egy évszázaddal korábban is, amikor is Jóna András nyíregyházi főorvos és régész írt szellemes kritikát Munkácsy Mihály festményéről, a *Honfoglalásról*:

„Ha akkor, midőn ezt a képet festette, tudomása lett volna azon honfoglalási leletekről, biztosan nem adott volna Árpádnak talpa alá olyan XV-ik századbeli koppantó tálczához hasonló kengyelt, mint a milyent Marokkóban ma is használnak, – nem függesztett volna oldalára olyan kardot, a milyeneket 1847-ben a jurátusok viseltek, nem adott volna az üdvözlő tömegnek markába bütykös fokú török szablyákat, nem hordoztatta volna a lófarkkal díszített lándzsákat, alkalmazta volna azon számtalan ruhát díszítő ékszereket is, melyek közül a mi kis szerény muzeumunk is őriz.” (Jóna 1900, 2.)

Ezen alkotásokkal mindaddig nincs baj, amíg szemléltői észben tartják, hogy amit ábrázolnak, azok mítoszok, és nem akarják bennük az egykori valóságot látni. Ellenkező esetben szembesülhetünk Tamási Áron sokszor és sokat idézett figyelmeztetésével: „Aki nem ismeri múltját, nem értheti a jelent, amely a jövőnek hordozója.”

Irodalom

- Albrecht, Stefan 2003: *Geschichte der Großmähren Forschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Prága, Slovanský ústav AV ČR.
- Bertényi Iván 1983: *Kis magyar címertan*. Budapest, Gondolat.
- Bóna István 1984: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig 1*. Budapest, Akadémiai.
- Danczi, Villebald 1942: A pánszlávizmus első költői megjelenése. Kollár János Slávy dcerája. *Pannonhalmi Szemle*, 17., 1942/2., 115–128.
- Danczi, Villebald 1943: Hollý János Swatoplukja. *Pannonhalmi Szemle*, 18., 345–352.

- Engel Pál – Feld István 1994: Dévény. In Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, Akadémiai. 167–168.
- Fodor István 1994: Leletek Magna Hungariától Etelkőzig. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest, Balassi. 47–65.
- Fried, Johannes 2001: *Otto III und Boleslaw Chrobry*. Stuttgart, Steiner.
- Gerics József – Ladányi Erzsébet 1991: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv*. Budapest–Eger, MTA Történettudományi Intézet – Heves Megyei Levéltár. 7–14.
- Grünbart, Michael 2013: Missionen in Byzanz. In Stiegemann, Christoph – Kroker, Martin – Walter, Wolfgang (szerk.): *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter*. Paderborn, Museum in der Kaiserpfalz und Städtische Galerie Am Abdinghof. 350–357.
- Huszár, Lajos 1979: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest–München, Corvina–Battenberg.
- Ivánfi Ede 1869: *A Magyar Birodalom vagy Magyarország részeinek címerei*. Pest, Rudnyánszky (reprint: uő 1989: *Magyarország címerei*. Budapest, Maecenas).
- Johnson, Paul 2007: *A modern kor. A huszadik század igazi arca*. Budapest, XX. Század Intézet.
- Jósa András 1900: Csevegés muzeumunk érdekében. *Nyírvidék*, 21., 1900/8.
- Kiliánová, Gabriela 2002: Mýtus hranice: Devín v kolektívnej pamäti Slovákov, Maďarov a Nemcov. *Historický časopis*, 50., 2002/4., 633–650.
- Kiliánová, Gabriela 2006: A határmítosz: Dévény vára. 2000, 18., 2006/12., 64–73.
- Klanica, Zdenek 1995: Křížky z 8.–9. století v Mikulčicích. *Pravěk*, 3. (1993), 211–215.
- Kolník, Titus – Kolníková, Eva – Vladár, Joze Ludmila 2010: *Cvengrošová a dávne Slovensko (medaily, reliéfy, sochy)*. Eperjes, Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Kovács Éva 1978: *Árpád-kori ötvösség*. Budapest, Corvina.
- Kovács László 1997: A kora Árpád-kori pénzverésről. *Varia archaeologica Hungarica*, 7.
- Kovács Éva 1998: *Species Modus Ordo*. Budapest, Szent István Társulat.
- F. Kovács Piroska (ford.): *Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa.
- Krekovičová, Eva 2002: Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku. Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia. *Slovenký národopis*, 50., 2002/2., 147–170.
- Kučera, Matúš 2010: *Kráľ Svätopluk*. Martin, Matica slovenská.
- Kumorovitz L. Bernát 1934: A magyar címer hármashalma. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 4., 74–92.
- Kumorovitz L. Bernát 1941: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul*, 55., 45–62.
- Lipták, L'ubomir 2000: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Pozsony, Kalligram.
- Marosi Ernő 2002: Művészettörténeti megjegyzések Szent István lándzsa-attribútumához. In Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária – Veszprémy László (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria*. 4. „Kard és koszorú”. *Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*. Budapest, Hadtörténeti Múzeum. 27–32.
- Plachá, Veronika – Hlavicová, Jana 1996: Devín v 9. storočí. In Marsina, Richard – Ruttikay, Alexander (szerk.): *Svätopluk 894–1994*. Nyitra, Archeologický ústav SAV. 167–174.
- Poláček, Lumír 1996: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice. In Staňa, Cenek – Poláček, Lumír (szerk.): *Frühmittelalterliche Machtzentren in*



- Mitteleuropa: mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung.* Brno, Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno. 213–260.
- Poláček, Lumír 2000: Brustkreuz mit Christusdarstellung. In Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (szerk.): *Europas Mitte um 1000 III.* Stuttgart, Theiss.
- Poulik, Josef 1975: *Mikulčice: sídlo a pevnost knížat velkomoravských.* Prága, Academia.
- Schulze-Dörrlamm, Mechthild 1995: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 40. (1993), 557–620.
- Schulze-Dörrlamm, Mechthild 2003: Der rekonstruierte Beinkasten von Essen-Werden. Reliquiar und mutmaßlicher Tragaltar des hl. Liudger aus dem späten 8. Jahrhundert. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 49. (2002), 281–363.
- Štefanovičová, Tatiana 2000: Devín und Pressburg (Bratislava) – zwei bedeutende Burgen des Frühmittelalters an der mittleren Donau. In Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (szerk.): *Europas Mitte um 1000 I.* Stuttgart, Theiss. 327–329.
- Székely György 1989: A kettős kereszt útja Bizáncból a latin Európába. In Ivánfi Ede: *Magyarország címerei.* Budapest, Maecenas (reprint). 107–128.
- Szilárdfy Zoltán 1996: A kettős kereszt. Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között. In Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Budapest, Balassi. 67–76.
- Szőke Béla Miklós 1994: morvák. In Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai. 467–468.
- Szőke Béla Miklós 2013: *Pannónia a Karoling-korban.* Budapest (nagydoktori értekezés kézirat), <http://real-d.mtak.hu/id/eprint/541>, utolsó letöltés: 2014. október 15.
- Thaly Kálmán 1898: *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.* Pozsony, Wigand.
- Tóth Endre 2000: *A koronázási jogar és palást.* Szeged, Agapé.
- Undset, Ingwald 1890: Egy turóczi megyei leletről. *Archaeologiai Értesítő*, 10., 1890/2., 164–167.
- Trogmayer Ottó – Visy Lilla 2000: *Gizella-kereszt.* Szeged, Agapé.
- H. Tóth Imre 2003: *Cirill-Konstantin és Metód élete és működése.* Szeged, Bába.
- Váczai Péter 1938: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I.* Budapest, MTA. 215–265.

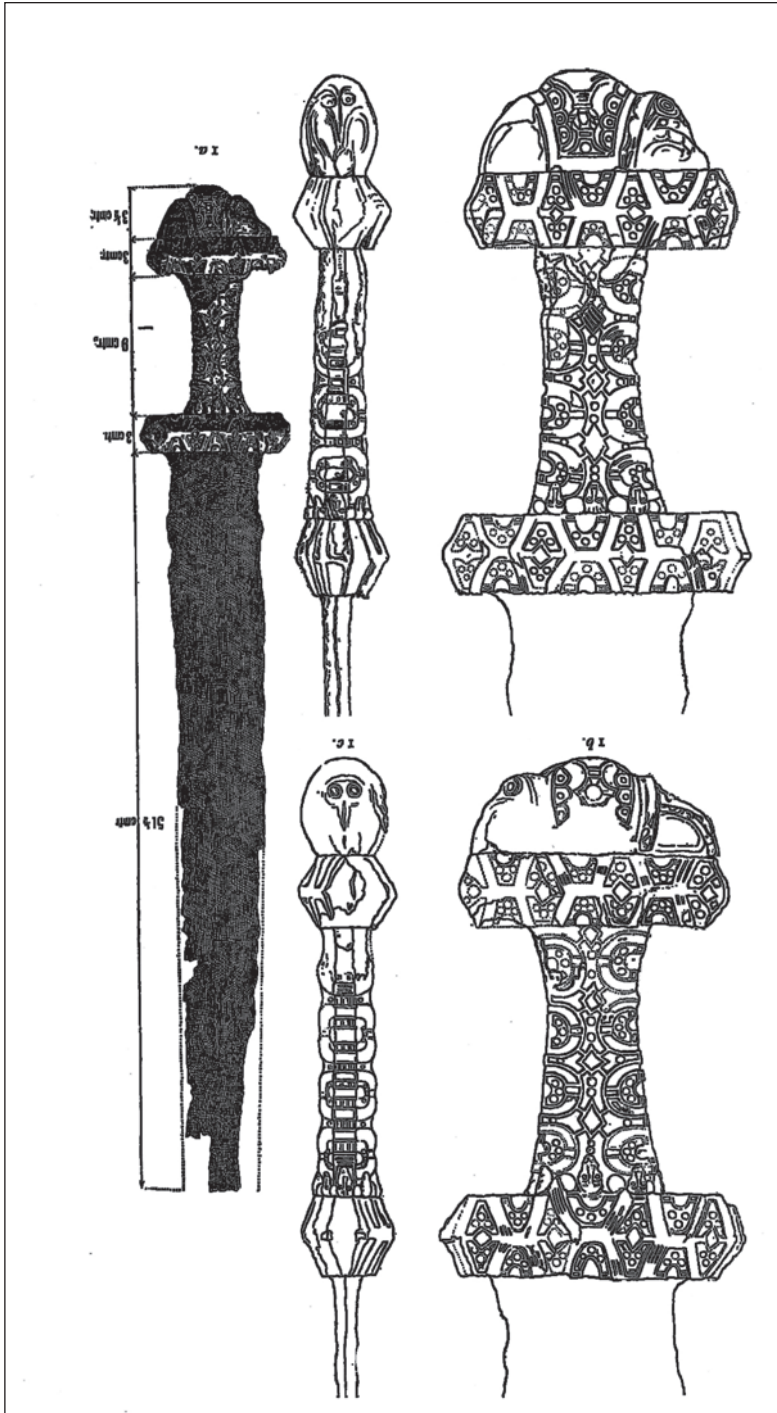


Pribina szobra Nyitrán, kezében a karddal



A blatnicai kardot mintázó
bronzszobor Nyitra
belvárosában





A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött blatnicai kard rajza



Egykorú kép a millennium idején felállított dévényi emlékműről



A dévényi várrom napjainkban



A pozsonyi Szvatopluk-szobor az eredeti kettős kereszt címerrel díszített pajzsral



A Szvatopluk-szobor a kettős kereszt címerű pajzs átalakítása után



Cirill és Metód szobra a nyitrai várban



A Mikulčice lelőhelyről származó ezüst mellkereszt



Az Állami Biztosító a Kálvin téren, Budapesten 1976-ban ©Fortepean/Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

Szabados György

A korai magyar államiság és időszerűsége

Az állam mint közösség-szervező erő

Állam. Elterjedt fogalom az országok intézményes szervezettségét megjelenítendő. Szerepét jelzi, hogy akár bel-, akár külpolitikai vonatkozásban beszélünk róla, a szóalkotásban is helyet kér. Az „államcímer”, „államérdek”, „államfő”, „állami gondozott”, „államkassza”, „államosítás”, „kettős állampolgárság”, „Magyar Állami Operaház” stb. szóösszetételek és kifejezések különböző értéket hordoznak, s némelykor ellentétes érzelmi reakciót váltanak ki, de vitathatatlanul átszövik mindennapjainkat. Az államközi szerződések, államszövetségek témakörén belül pedig az a felemás helyzet készlet elgondolkodásra, hogyha egy állam saját akaratából lemond szuverenitása egy részéről, mert nálánál nagyobb politikai közösségbe integrálódik, akkor az önrendelkezés önkéntes korlátozása mennyire áll összhangban magával az önrendelkezéssel.

Az előbb soroltak alapvető kérdéseket vetnek föl. Mennyire „abszolút” érték az állami önrendelkezés csorbíthatatlansága? Mióta érték egyáltalán maga az állam? Miért jött létre, és mik a megnyilvánulási formái? Ezek az alapvető kérdések nemcsak a térben egymás mellett létező államképletek változatosságát, hanem időbeli megjelenésüket is firtatják, s ezzel az állam történelembe ágyazottságát érintik.

„Az állam, ez a köznyelvben is sokat használt absztrakció, a fogalmak azon kellemetlen fajtájába tartozik, mely a szaktudományok képviselőit szüntelen újraelemzésre és újraértelmezésre ingerli. Így aztán elég sokan érezzük magunkat arra hivatva, hogy e téma könyvtári irodalmát még egy-két tanulmánnyal vagy kötettel megtold-



juk. Hogy ez nem pusztán a kutatók szubjektív belső kényszere, hanem objektíve is szükségszerű, annak az az oka, hogy az állam olyan történelmi kategória, melynek leírni kívánt és remélt tárgya, az állam mint intézmény folyamatosan változik.” (Paczolay 1994, 9.)

Paczolay Péter gondolatainál nehéz lenne találójában szemléltetni az „állam” kérdéskörének általános fogalmi és történelmi problematikáját.

Fogalmi szinten mindenekelőtt arra kell ügyelni, hogy az állam mint szó, mint jelölő, későbbi keletkezésű, mint az általa jelölt képződmény. Például az ógörög *politeia* vagy a latin *res publica* mai, élőnyelvi értelmezése ezért szükségképpen nyelvészeti művelet is. A „status” a klasszikus korban nem az önálló politikai szervezetre mutató elvont kifejezés, hanem a *res publica* (egy nép szervezetének eszméje) állapotára utalt. Később jelzőként népnevekhez, (*status Romanus*), végül egyes szerzőknél a kormányzat jelentéséhez került közel. Kevésbé tudott, hogy a *status* már a XIII. századtól elterjedt a teológia és a filozófia nyelvzeténél szélesebb körben, Aquinói Szent Tamás és más Arisztotelész-kommentátor révén, az alábbi értelemmel: 1. 'alkotmány', 'uralmi forma' (*Status species politiae*), 2. 'uralomgyakorlás' (*republica, politia, status*), ami nem létezhet *regimen* (kormányzás) és *potentia* (hatalom) nélkül. Az itáliai városköztársaságokban a XIV. századtól kezdve bonthatkozott ki a *stato* szó 'politikai hatalom' és 'területi uralom' jelentése, vagyis nem Niccolò Machiavelli XVI. század eleji munkássága révén (Paczolay 1998, 114–123; vö. Meyer 1950, Mager 1968, Weinacht 1968).

A latin *status* szó a felvilágosodás és a reformkor időszakában érett meg arra, hogy politikai használat céljából magyar változata is szükséges. Az új szóalak megszilárdulása időbe tellett. Először Barczafalvi Szabó Dávidnál tűnt fel 1786-ban még mint *álladalom*; Fogarasi János 1836-ban használja elsőként az *állam* változatot. Széchenyi István azonban *közálladalom*, *álladalom* tárgyában ír (1843); Vasvári Pálnál már viszont az *állam*, *államférfi* (1848), Petőfi Sándornál is az *állam* alak adatható (1848) (TESz.¹ I, 137). Érdekesség, hogy ezt a kétféle formát Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára némiképp eltérő jelentésekkel hozza:

Az „állam” „Szabatosan szólva am. [annyi mint] bizonyos fejedelem, illetőleg erkölcsi felség és törvények alatt élő, s külön polgárvizti tetteket képező emberek sokasága, saját kormányzattal bíró ország. Ez érteményben az állam jogi és politikai állapotra vonatkozik, s

¹ A hivatkozások rövidítésének feloldását lásd: Irodalom.

különbözik tőle az állodalom, mely jelent bizonyos felsőség alatt levő országterületet." Tehát ez utóbbi „azon tartományok, országok öszves földterülete, melyek bizonyos fejedelemséget, illetőleg köz-társaságot képeznek. (Etat territoriale.)" (Czuczor–Fogarasi 1862, 265–266, 276.)

Ebből is látszik, hogy az „állam” szó mennyivel fiatalabb, mint az általa megjelenített múltbeli képződmények. Emiatt azonban nem indokolt aggályokat táplálnunk az alkalmazás helyessége iránt, hiszen az emberi nyelvhasználat egyik sajátja, hogy utólagosan alkotott szavakkal fejez ki korábbi tudattartalmakat. Könnyű belátni, hogy középkori ember például nem tartotta magát középkorinak, mégis eligazodott a maga idejében. A magyarok Kárpát-medencébe jövetelüket sem a „honfoglalás”, és 970-ig tartó hadjárataikat sem a „kalandozás” kitételrel látták el; kevésbé ismert tény, hogy az Árpád-ház tagjai nem Árpádról nevezték el nemzetségüket, ugyanis az „Árpád-ház” és az „Árpád-kor” fogalma a XVIII. század végén indult hódító útjára mint praktikus történelmi szak kifejezés (Bartoniek 1924, Szabados 2006, 215–218).

Igazán az a lényeges kérdés, hogy az „állam” szóval jelölt jelenség létezett-e a múltban, ilyenformán van-e olyan, időtől független állandó, amelynek révén a régi és újabb politikai szerveződések közös nevezőre lehet hozni. Ha igen, akkor a történelmi távlatokra való alkalmazásnak van létjogosultsága. A neves középkortörténész Kristó Gyula megfontolandó gondolatmenetet közölt erről.

„Mi teszi lehetővé, hogy erősen, alkalmasint gyökeresen eltérő jelenségeket, intézményeket azonos névvel illessenek? Úgy gondolom, az a körülmény, amelyet a meghatározás (definiálás) klasszikus szabálya ír elő. Eszerint ugyanis meg kell keresni a meghatározandó fogalom azon legközelebbi nem-fogalmát (*genus proximum*), amelybe az teljes terjedelmében beleilleszthető, majd fel kell sorolni sajátos ismertetőjegyeit (*differentia specifica*). Az állam esetében ez a társadalomszervezési produktum, hatalmi berendezkedés, uralmi rendszer, hatalomgyakorlási forma (ami az állam lényegének minimuma).” (Kristó 1997, 9–11.)

A „közös nevező” vagy a „lényegi minimum” megléte az állam fogalmi problémájától a tartalmi jegyekhez, azon keresztül a történelmi létjogosultsághoz vezet. Esetünkben van ilyen, mert tetten érhető olyan „közös nevező” vagy „lényegi minimum”, amely időtől függetlenül állandó, ezért a történelem bármelyik korszakában alkalmazható. Legtömörebben a jogtudós Georg Jellinek fogalmazta meg. „Az állam a



földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező és általa egységgé összefogott emberi sokaság.” (Jellinek 1994, 60.) Matematikai szikárságú képlete is előállítható akár: állam = hatalom + terület + lakosság. Ezek a szerkezeti elemek teszik az államot állammá, hogy aztán az elvont fogalom egyedi megtestesüléseit a különböző tudományágak a maguk tehetsége és eszköztára szerint határozhassák meg.

A jogtudomány becsületére szól, hogy nemcsak a XX. század elején alkotó Jellinek hangsúlyozza az állam dinamikus természetét (i. m., 47), hanem több más kutató is számol az időbeliséggel. Paczolay leszögezi: az államelmélet akkor felel meg feladatának, ha felismeri az állam valóságos mozgását, változásait. „Az abszolutizált és statikus államfogalom sem tudományos, sem gyakorlati szempontból nem kielégítő.” Ebből következően az állam fogalmát viszonylagosan és dinamikusan kell fel fogni, és „a dinamikus elvet a történeti látásmód viszi be a társadalomelméletbe” (Paczolay 1994, 10–11).

Ennek jegyében az államról való gondolkodás történelmi dinamikáját is illik e helyütt érzékeltetni, ami esetünkben azzal jár, hogy a klasszikus antikvitásig kell visszatekinteni. Mi végre az állam? Platón erre azt a választ adja, hogy állam „akkor keletkezik, ha az egyén már nem önálló, hanem sok mindenre szüksége van” (Platón 2008, 65). Arisztotelész okfejtése mintha határozottabban jelenítené meg az állam rendeltetését:

„Minthogy minden államban (polis) egy bizonyos fajta közösséget ismerhetünk föl, s minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult (mert hiszen a jónak látszó cél érdekében történik minden cselekvés): világos, hogy bár minden közösség valami jó cél elérésére törekszik, mégis legelső sorban, és pedig a legfőbb jó elérésére, azon legfelsőbb rendű közösség, amely a többi mind magában foglalja. Ez pedig az, amit államnak nevezünk, vagyis az állami közösség.” (Arisztotelész 1923, 17; erre a gondolatra jól rímelő indoklást olvashatunk majd a Névtelen *gesta*írónál a konkrét magyart esetre alkalmazva.)

Az újkori tudományok közül a jogtörténet mellett a szociológia, a szociális/kulturális antropológia és a medievisztika fordított figyelmet a korai államiság mibenlétére. Területükön tallózva jól látható, hogy nemcsak általános érvényű meghatározások születtek, hanem az időbeli változás dinamikáját is meg tudják ragadni.

Walter Garrison Runciman a történeti szociológia művelőjeként kifejezetten az állam kialakulásának általános jellemzőit vizsgálta. Esettanulmányul az archaikus görög civilizációt választotta, ebből vonta

le az alábbi következtetését. Az államtalan vagy nem állami formából négy feltétel együttes teljesülésekor lehet az államiság állapotába emelkedni: 1. különüljenek el a kormányzati feladatkörök; 2. történjék meg az érvényesíthető hatalom központosítása; 3. állandósuljon – vagy legalább viszonylag legyen tartós – a kialakult szerkezet; 4. az uralmat gyakorlók és a kormányzottak közötti kapcsolat ne (valós vagy annak vélt) vérségi alapokon nyugodjék (Runciman 1982).

A szociális/kulturális antropológia egyik csapásiránya szintén az államiság kezdetei felé mutat. Henri Claessen leideni egyetemi tanár évtizedek óta műveli és szervezi a tárgy kutatását. Peter Skalníkkal közösen praktikus leírást adott, amelynek értelmében

„A korai állam független társadalmi-politikai szervezet meghatározott területtel és kormányzati központtal. Gazdaságát a földművelés (néhány esetben a pásztorkodás vagy vegyes gazdaság) jellemzi, a kereskedelem és a piaci szisztéma egészíti ki, és a foglalkozás szerinti elkülönülés megléte.” (Claessen–Skalník 1978, 637.)

A medievista vélemények elé Samuel Edward Finer általános kormányzattörténeti összegzése kívánczok, a legkorábbi időktől napjainkig követve az érvényre jutó uralmi formákat. A jelenkori állam szerinte öt fő jellemzőt hordoz, a premodern csak az első hármat, de még néhány jelenkori államnál is problematikus a negyedik és az ötödik megléte. Az első három összetevő: 1. Meghatározott terület lakossága, amelyik elismeri a kormányzati szerv mindenek felett álló főségét. 2. E szervezet személyi összetevői specializáltak: a civil szféra végrehajtja a döntéseket, a katonai szervezet a végrehajtás erőfedezetét biztosítja, ahol kell, valamint megvédi a közösséget más, hasonlóan intézményesített közösségektől. 3. Az államot más állam is cselekvésében függetlenként ismerje el. Ezt ma a szuverenitás fogalma fejezi ki. A két utolsó jellemzőt problematikusabbnak tartja: 4. Valamilyen szintű tudatos közösségi érzés a lakosságon belül, akár közös nemzetiség. 5. Abban az értelemben is közösséget képez, hogy tagjai részt vesznek az adó és a haszon megosztásából. (Finer 1997 I, 2–3.)

Rátérve most már a középkortörténet-írás képviselőire, az időbeli elsőség a magyar Hóman Bálintot illeti meg, aki a kialakulás okára mutat rá. „Az állam mindig hatalmi célokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek...” (Hóman 1912, 162.) Az újabb kutatásban Heinrich Mitteis és Przemysław Urbańczyk jutott némileg hasonló következtetésre. Mitteis szerint „Az állam a történelemre alkalmazva



a népek minden rendje, hogy elérjék politikai céljaikat.” (Mitteis 1955, 2–3.) Urbańczyk elemzésében a korai államiság struktúrái két összetevő meglétére összpontosítanak. Az egyik a katonai, beleértve az erős fizikai kényszert, a másik a politikai akarat (Urbańczyk 2007, 74).

Talán fásasztó ezeket a meghatározásokat így ömlesztve olvasni, de a magyar esettanulmány megértéséhez nélkülözhetetlen némi tudományközi tallózás elvégzése. A történettudomány mindazonáltal nem elsősorban fogalommagyarázatok gyártására hivatott, hanem folyamatok, adott esetben folytonosságok szemléltetésére és elemzésére.

Az európai államforma-folytonosságok összehasonlítási alapja megint az ókort idézi. Fontos szempont, hogy a két ellentétes elv alapján szerveződő változat, a városállam és a területi állam egyaránt az antikvitásból sarjadt, hogy aztán a középkor politikai gyakorlatát képezze (Molho–Raaflaub–Emlen 1991). E kettő a városok városa, Róma „személyében” egyesült, amely a birodalmi főszerep elvesztése után a keresztény egyetemesség központjaként őrizte meg univerzális jelentőségét. Ebbéli szerepe mindazonáltal nem korlátozódott a spirituális szintre, hanem világi, politikai-hatalmi tényezőt is jelentett. Ez volt a VII. század utolsó negyedétől keltezhető pápai állam (Noble 1991). Róma sajátos kora középkori helyzetét Walter Pohl világította meg. Egyrésztől a Frank Birodalom perifériáján helyezkedett el, s néha úgy kezelték, mint valami gyarmatosított területet, másrésztől azonban a mértékül állított gyakorlat forrása volt. Utóbbi minőségében a Karoling-önreprezentáció számára központi szerepet töltött be: a birodalmi hagyomány jelkép-rendszerével és építészetével, míg a pápaság a keresztény legitimáció forrásaként (Pohl 2002, 29). Időben tovább haladva kézenfekvő a tartós sikert elérő német császárszmére, a *renovatio imperii Romanorum* programjára gondolnunk (Brühl 1990, 502–626; Görich 1993). Sőt a római eredetű államiság nem csupán fel-felújított szellemi hagyaték formájában élt tovább, hanem a késő antikvitástól a késő középkorig folyamatosan létező államegységgel is számolni kell: Bizánccal. Georg Ostrogorskyt idézve: „A hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise eredményezte azt a történelmi jelenséget, amelyet Bizánci Birodalomnak nevezünk.” (Ostrogorsky 2001, 48.) Erre ékes példa, ahogy egy *keresztény basileus görögül* vall *római* identitásáról: „Konstantín, a rómaiak Krisztusban az örök királyban való császára fiához Romanoszhoz az istenkoronázta bíborbanszületett császárhoz” intézte tanítását. A szóban forgó apa VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913–959) fiát, II. Romanost (959–963) arról tájékoztatta: „először is, hogy melyik nép miben használhat, s miben árthat a rómaiaknak...” (DAI, 45). Ez az államkormányzati kézikönyv, amelyet az utó-

kor a *De Administrando Imperio* címmel ruházott fel, a korai magyar történelem fontos forrása.

Előbb rendre olyan példákra utaltam, amelyek az ókori Róma politikai örökségéből merítettek. Csakhogy Európa közepén a népvándorlás korában olyan államok is létrejöttek, amelyeknek kialakulásában ez a római örökség semmilyen szerephez nem jutott. Walter Pohl a Kárpát-medence három *steppei* birodalmát foglalta a „nem római” világ rendszerébe: a hun, az avar és a X. századi magyar uralmat.

„Ezek nagyjából (jóllehet bizonyos egyedi jegyekkel) azt az államtípust képviselték, amely az eurázsiai steppén volt általános, a szkíták idejétől (Kr. e. I. évezred) a késő középkori mongolokig, és még azon túl. Gyakran sorolják a »nomád« birodalmak közé ezeket, ami leegyszerűsítés, mert a nomadizmus meglehetősen változatos fokozatokat és típusokat foglal magába; különös tekintettel az európai *steppei* birodalmakra, amelyek népeisége (így a kései avarok) inkább letelepült életmódot folytatott, még akkor is, ha a pásztorkodás fontos maradt.” E *steppei* birodalmak a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották, és a kora középkor „nem római” államiségát alkották (Pohl 2003, 572–573).

Esetrajzolatom ezen a harmadik *steppei* birodalmi példán, a korai magyar történelmen mutatja be az államiség meglétét. Az alábbiak során a bevett történelmi gyakorlathoz képest szokatlanul járok el, amennyiben az egymáshoz illesztett kútfők nem eseményrenddél, avagy folyamat-elemzéssé állnak össze, hanem az előzőekben taglalt jogtörténelmi, szociológiai, szociális antropológiai és történelmi államkivánalmak meglétét igazolják, s azokat töltik meg a magyar fejlődésjegyek egyediségével.

Korai magyar államjelenségek

A kútfőkből kibontakozó kép alapján magyarok a IX. század közepe óta élnek állami keretek között. Meglepő lehet ezt így olvasni, hiszen a köztudat másfél száz évvel későbbre keltezi, és Szent István királlyá koronázásához köti a magyar államalapítást. Csakhogy államjelenségek a fent taglalt feltételek alapján korábról is adatolhatók; történet-tudományunk ezt már jó ideje felismerte (Szalay 1852, 49; Szabó 1860, 65, 141; Hóman 1912; Györffy 1959; Kristó 1995). Természetesen egy mai értelemben veendő, részletes politikai tablóképet nem tudunk fel-



vázolni a szerény forrásadottságok miatt. A magyarság IX–X. századi múltjáról nyerhető tudás nem kiegyenlített, mert erről az időszakról kizárólag *külső* feljegyzések maradtak ránk. Amikor a XI. század derekától a *belső* emlékezetet is írásba foglalták, a *gesták* keresztény szellemiségben és latinul, azaz egy *külső* eredetű szemléleti-nyelvi szűrő közbeiktatásával készültek. Igaz, az első ezredforduló előtti kor *belső* keletkezésű forrásokat is hagyott hátra, régészeti leleteket. Ezekből kellő körültekintéssel értékes következtetések vonhatók le, sőt szerepük nem lebecsülendő a Magyar Királyság korába érve sem, minthogy azonban a tárgyi emlékek tudattalanul közlik mondandójukat, az írásművek viszont az emberi tudatkifejeződés termékei, ezért az államtörténet elsődlegesen rájuk épül.

A lejegyzett államjelenségek sorát VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) nyitja:

„A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök [magyarok] népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.” (Moravcsik, ÁMTBF, 17–18.)

A 904 után írt *Taktika* idézett soraiban Mitteis, Runciman egy-egy kívánalma teljesül: a magyar nép olyan rendben élt, hogy elérte politikai céljait, hiszen eredményesen harcolt, és megtörtént az érvényesíthető hatalom központosítása; a korai szervezet erőteljes katonai jellegében Hóman és Urbańczyk gondolata ismerszik meg.

Bíborbanszületett Konstantin 950 körül összeállított *De Administrando Imperio*ja régebbi feljegyzések felhasználásával korábbi időkre is képes volt visszatekinteni. A tudós császár – nem mellesleg Bölcs Leó fia – műve a hatalom-központosítás előtti állapotról, a „sok fő alatti lét” koráról is tájékoztat. A magyarok ekkor egy hetes tagozódású szövetségi irányítás alatt álltak, „de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt” (DAI, 171). Itt a függetlenség mozzanata érhető tetten (Samuel Edward Finer).

A hatalom-központosításról e bizánci forrás mellett egy későbbi keletkezésű magyar *gesta* is beszámol, sőt mindkettő ugyanahhoz a nemzetséghez köti a monarchikus rendszer megteremtését. Az első fejedelem személye és az uralomra jutás körülményeinek kérdésében viszont ellentétes nézetet hangoztatnak.

A *De Administrando Imperio* szerint a kazár kagán magához hivatja a hét „vajda” közül az elsőt, Levedit, hogy neki engedelmeskedő feje-

delemmé tegye. Ő azonban elhárítja ezt a „megtiszteltetést”, és Álmos vajda jelölését ajánlja, akinek fia is van, Árpád. A kagánnak tetszik az ötlet, ezért a magyarokra bízva a választást apa és fia között:

„A türkök [magyarok] pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért, valamint vitézségéért, s rátermett volt erre a tisztségre. Így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig az ő nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.” (DAI, 171–173.)

Hanem ez a kerek történet nem állja ki a forráskritika próbáját, mert több képtelenség terheli, ráadásul a mű egy korábbi fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosít újra, amelyben a dalmáciai népek sietnek bizánci alattvalókká válni (Szabados 2011, 91–113). Ez alkalommal tehát nem érvényes az a történeteszi alapelv, hogy az események idejéhez közelebb álló kútfő hozza a hiteles változatot.

A fejedelemválasztást megörökítő hazai forrás Béla király Névtelen Jegyzőjének sokat vitatott, valószínűleg a XIII. század elejéről való *Gesta Hungarorum*. Történetének egyes elemei ugyan nem korhűek, de az elbeszélés egészét nem terheli önellentmondás, ezért nincs okunk arra, hogy a sok más vitatható állítása miatt ezt a közlését is haszontalanként elvessük.

„A hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyarnak hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek, s ehhez a fegyveres harctól se riadnak vissza. Választásuk Pannónia földjére esett, amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott. Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghezvinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak... Akkor egyhangúan így szóltak Álmos fejedelemhez: »A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.« Akkor az említett férfiak megerősítették Álmos fejedelemnek tett esküjüket: pogány módra vérüket egy edénybe csorgatták. Bár pogányok voltak, közösen tett hűségesküjüket halálukig megtartották a következők szerint. Az eskü első pontja úgy



hangzott, hogy maguk és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzék...” (AKS, 13.)

Anonymus eme kitételére utaltam korábban. Egy új, eddigénél élhetőbb haza elfoglalása nyilvánvalóan a közjó érdekében áll, a közösség egy jó cél elérésére törekszik; ilyenformán a magyar államalapítás indoklása arisztotelészi érvelést sejtet. A korai államiság egyéb ismérvei is megtalálhatók: a politikai célok akár militáns megvalósítása (Hóman, Mitteis, Urbańczyk) és a hatalom összpontosítása (Runciman). Mivel másutt Álmos születését Anonymus 819-re helyezi, és ez a dátum nagyságrendileg helyes, mert 895-ből Álmosnak hadvezér unokájáról, Leventéről van hírünk (DAI, 177), így megkapjuk a magyar monarchia hozzávetőleges keletkezési idejét, a IX. század közepét, amikor Álmos tetterős férfiként alkalmassá vált arra, hogy egy nép „fejedelme és parancsolója” legyen.

A IX–X. századi magyar nyelvű állami terminológia ismeretlen számunkra: emiatt azt sem tudjuk, miként nevezték az 1000 előtti Magyarországot magyarul beszélő lakói. Így tehát a történész utólag kénytelen használható szakkifejezést gyártani. Ennek értéke nagyban függ attól, hogy forrásadatból indul-e ki, avagy képzelgések televényén nevel szóvirágot. Utóbbi eshetőségre példa a soha nem létezett – de annál többet vitatott (Boba 1996, Katona-Kiss 2012, Langó 2012, Szabados 2012) – „Nagymorva Birodalom”, amely a középgörög μεγάλη Μοραβία (Nagy Morávia) kifejezésből duzzadt birodalommal a pánszláv ideológia táperezétől, holott a tág összefüggések csak az ’Ómorávia’ jelentést engedik meg. A bő negyed évezredes magyar történettudomány nem engedhet a források kritikai elemzéséből, ezért porszemre nem építhet palotát. Szerencsére akad két független kútfőadatunk a királyság előtti magyar állam megnevezéséhez, és ez a kettő ugyanabba az irányba mutat. A *De Administrando Imperio* Árpádot „Turkia [Magyarország] nagyfejedelme (μέγας Τουρχίας αρχων)” címmel említi (DAI, 178–179). Mintegy fél évszázadra rá Querfurti Brúnó egy Magyarországra indított levélről szól akképp, hogy azt Gézához, „a magyarok nagyfejedelméhez (*ad Ungarorum seniore[m] magnu[m]*)” intézték (ÁKÍF, 83). Mivel Árpádot és dédunokáját, Gézát egyaránt ’nagyfejedelem’ jelentésű uralkodói titulussal ruházta fel egy-egy külhoni szemlélő, ezért nem túlzás, ha az általuk vezetett államot utólag Magyar Nagyfejedelemség néven tartjuk számon. Ezt a kifejezést azért is szerencsés lenne elültetni a történeti közgondolkodásban, mert általa élesen elkülöníthető lenne az 1000 előtti szuverén monarchia a kora újkorban fennállt Erdélyi Fejedelemségtől, amelynek önállósága vitatható és viszonylagos volt.

Bármelyik állam létezésének elvárható ismérve az, hogy egy meghatározott területen tartós uralmat érvényesítsen. Egy rövid gondolat erejéig érdemes a „nomád” – helyesebben: *steppei* – és a „letelepült” közösségek összehasonlítására kitérni, hogy az általánosságokat ne tekintsük kizárólagos érvényűnek. Bár a letelepült politikai berendezkedések rendszerint hosszabb ideig állnak fenn, mint a *steppei* eredetűek, de azért itt is akad kivétel. A Kárpát-medencei Langobard Királyság például csak pár évtizedig létezett a VI. század közepén, míg közvetlen utóda, az Avar Kaganátus, a maga negyed évezredes fennállásával (VI. század közepe – IX. század eleje) szép történelmi teljesítményt nyújtott. Ezért – is – helyénvaló államként számon tartani Avarországot, amire nemcsak a nemzetközi kutatásból (lásd Walter Pohl tipológiáját), hanem magyar szakemberek írásaiból szintén lehet példát találni (Szádeczky-Kardoss 1990, 221). Ezt a kitérőt a Magyar Nagyfejedelemség és a területi elv sajátos viszonya indokolta.

Álmos állama ugyanis nem Közép-Európában, hanem Kelet-Európa nyugati szélén alakult meg, jelesen az Etelköz (*De Administrando Imperio*) vagy Dentümgöyer (Anonymus) nevezetű térségben. Kijelölt határai nem voltak, pontos körülírását sem adhatjuk, de ez abban a korban általános volt. Lényeg az, hogy eredeti törzsterületén nem sokáig állt fenn a Magyar Nagyfejedelemség, mert a IX. század vége felé a Kárpát-medencébe költözött. Ennek idejét 895-ben szokás meghatározni, ám az újabb megfigyelések alapján célszerű egy korábban kezdődő, elnyújtott folyamattal számolnunk. Tény, hogy a magyarok és a kabarok 881-ben Bécs környékén hadakoztak, amint arról egy hiteles kútfő, a *Salzburgi Évkönyvek* bejegyzése tájékoztat (MGH SS XXX/2, 742). Értelemszerűen felmerül a kérdés, hogy a magyarok és csatlakozott kabar segéderőik kizárólag a Kárpátokon kívülről vonulhattak-e Bécs alá, vagy már egy Kárpát-medencén belüli szállásról. Ez utóbbi eshetőség valószínűbb, ennek fényében a súlypont-áthelyeződés jóval azelőtt megindulhatott, mint azt eddig tudni véltük. Mindenesetre a Magyar Nagyfejedelemség a Kárpát-medencébe költözése után több mint egy évszázadon át képviselte a kora középkori államiság „nem római” típusú alternatíváját; ennyiben jutott érvényre a tartós területbirtoklás kívánalma.

Magya a szállásváltás is maradéktalanul kimeríti az állammal szemben támasztott elvi követelményeket, hiszen véghezvitele szuverén központi akaratot tükröz. Habár vannak olyan X. századi kútfők (Regino *Világkrónikája*, *De Administrando Imperio*), amelyek a besenyőktől elszenvedett vereségnek tudják be a magyarok nyugatra vándorlását, de állításukat a korszak hadtörténelmi összefüggésrendszere cáfolja. A 890-es évektől a 950-es évekig feltűnő katonai aktivitást mutattak a magyarok: támadó hadjárataikat a szállásváltás ideje előtt, alatt és



után nagy serénységgel folytatták, és még azon túl, hosszú évtizedeken keresztül (Szabados 2010, Bíró–Langó 2013). Biztonságérzetüket mutatja, hogy 899–900-ban másfél évig több ezer, honvédelmi szempontból nélkülözhető lovas harcost állomásoztattak Észak-Itáliában. Egyszer kényszerültek csak védekezni, ám a 907. július 4–5-ei pozsonyi csata fényes helyállást hozott (Torma–Veszprémy 2008). A 970-ig tartó harci tevékenységsor nemzedékeken keresztül terhelte a magyarokat: ebben egy megvert, menekülő közösség már az elején elvérzett volna. A fentiekből látszik, hogy Álmos népe eltervezett döntéssel hódította meg a Kárpát-medencét, ezt a természeti kincsekben gazdag földet, amely folyókban és legelőkben bővelkedett, ugyanakkor magas hegyek oltalma alatt földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmasnak bizonyult. Vonzerejét növelte politikai helyzete, hiszen csak egy-egy részére nyúlt be frank és bolgár fennhatóság, jó része „államtalan” állapotban maradt az Avar Kaganátus bukása óta.

Szokatlan, hogy Álmos, és nem Árpád népéről beszélek, holott a legrégibbi magyar íráshagyomány egyöntetűen vallja: a Kárpát-medencébe Álmos vezette be magyarjait, csupán a hatalomátadás helyéről és módjáról olvashatunk mást és mást. Anonymus úgy tartja, hogy Álmos Ung vára alatt mondott le fia javára (AKS, 19), a *Képes Krónika* egy régi tudósítást őrző szöveghelye szerint Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett be ugyanis Pannóniába (*Képes Krónika* 27); e kitétel értelmezése vitatott. Álmos történelmi jelentősége ugyanakkor vitán felüli: az első magyar állam megalapítója volt.

A megismerés célja, hogy a kormányzati szerkezet mélyebb rétegeibe is be tudjunk tekinteni. Az irányítás szintjeihez és feladatköréhez megint a *De Administrando Imperio*t kell felütnünk; e tekintetben immár megbízható ismereteket nyerhetünk belőle.

„A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászokodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila [gyula] és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt... Tudni való, hogy Teveli [Tarkacsu fia] meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával. Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak a

karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, mely nagyobb a karchánál.” (DAI, 179.)

Ebben a leírásban a runciman-i pontokhoz illeszthető elemek lelhetők fel. A Magyar Nagyfejedelemségnek intézményesült főméltóságai voltak. A Bölcs Leó és Anonymus által is említett hatalom-központosítás mindvégig érvényben maradt, a kialakult szerkezet tartósságát pedig a nagyfejedelmi dinasztián túl a *karchák* két nemzedéke (Kál és Bulcsú) szemlélteti. További ide vonható adatok láttán a negyedik feltétel is teljesült. Krónikáinkból tudjuk, hogy a gyulák szintén dinasztiát alkottak, amely valamikor a 970-es évek végén lépett rokonságra az uralkodó nemzetséggel Géza és Sarolt házassága révén, addig a közöttük fennálló kapcsolat nem vérségi alapon nyugodott. Mindemellett a bírói tisztségben feltüntetett gyula és *karcha* diplomáciai és hadvezetési szerepkörben tűnik élénk; amennyire írott emlékeink látni engedik, valamilyen szinten megindult a kormányzati feladatok szakosodása, amit Runciman és Finer nyomán mindannyian joggal várhatunk el egy államtól.

A politika- és hadtörténeti adatok tágabb köre úgyszintén az egységes államigazgatást bizonyítja. A hadjáratokból tudatos külkapcsolati koncepció bontakozik ki (Vajay 1968, 81–84). Nem csak a dolgok színe („mi történt?”), de a fonákja („mi nem történt?”) is egységet mutat: nem indultak hadjáratok Észak- és Kelet-Európába, holott arra gazdag zsákmánnyal kecsegtető kereskedelmi útvonalak haladtak. Ehhez képest a magyarok északra és keletre nem hadat viseltek, hanem kereskedtek (Bálint 1983, 351–359). Döntő adalék ehhez a külországi csatamezőkön tanúsított magatartás: míg a IX–X. században gyakran megesett, hogy arabok arabokkal küzdöttek és vikingek saját viking véreik ellen harcoltak, amikor harci egységeik rivális hatalmak zsoldjába szegődtek, addig ilyesmi a magyarok körében nem fordult elő (Révész 1999, 188)! Partikuláris külpolitikai irányok a három állami főméltóság szintjén sem mutatkoztak. Diplomáciai és hadvezéri tevékenységüket nem csak a szállásterületükből elvárható irányokba fejtették ki, mert akkor az Erdélybe költözött gyuláknak csak Bizánc, a Dunántúlon megtelepedett *karcháknak* meg kizárólag nyugat felé kellett volna mozogniuk; az Árpádoknak éppenséggel semerre. Ehhez képest az uralkodóházból a hatalmon éppen nem lévő családtag, a gyula és a *karcha* személyesen fordult meg mind keleten, mind nyugaton, ahogy éppen azt az államérdék megkívánta (Szabados 2011, 229–239).

A keresztény állam-újraalapításnak belső és külső okai voltak. Belső okként a Zolta-ág hatalomkiszajátítása jelölendő meg. A *De Administrando Imperio* összeállítása idején Falicsi, Árpád harmadik fiától



származó unokája volt a nagyfejedelem. Utóda Taksony lett, Árpád *negyedik* fiától, Zoltától való unokája. Taksonyt fia, Géza követte, és a Zolta-ág ezután nem engedte ki a hatalmat a kezéből. Amennyire a források látni engedik, 997-re egyedül Koppány maradt az Árpád-házból, aki a Zolta-ágon kívülről jelentette be trónigényét (Szabados 2009). Koppány és István harca, a „magyarok és németek” viszálya ilyenformán nem országos hadseregek erőpróbája, hanem az uralkodó nemzetség két ágának mérkőzése volt: családi leszámolás. Ez az a belpolitikai környezet, amelyben értelmezendő István hatalombiztosító harca: a Zolta-ág uralomkiszorítását kellett elfogadtatni országszerte. A külső eredetű ok természetesen az európai keresztény monarchiák rendszerébe való beilleszkedés kényszere volt. Géza és István, az Árpád-ház kereszténnyé lett ága mindkét okot a maga javára tudta fordítani: egyfelől a maga vérvonalán tarthatta meg az egyeduralmat, másfelől ehhez hathatós külső segítséget szerzett a német császári házzal kötött dinasztikus kapcsolat, István és Gizella násza révén. Figyelembe véve azt, hogy a magyar uralkodóház egyedülállóan nagy tekintélyt birtokolt, a kereszténnyé lett ág paradox módon éppen erre a pogány gyökerű szellemi erőre támaszkodva tudta a régi hagyományok nagy részét megszüntetni, s helyükre új szokásokat és új intézményrendszert állítani. Álmos nagyfejedelem nemzetsége ezekkel a feltételekkel foglalhatott helyet a királyi trónon.

Az államformaváltást sikerrel hajtotta végre Géza és István, ugyanis a hivatalosan keresztény magyar monarchia megőrizte, sőt nemzetközi szinten elismertette függetlenségét. A bizonyosságul szolgáló kulcsmondatot az eseményekkel kortárs Thietmar merseburgi püspök (+1018) jegyezte le: „Az említett császár kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének, Henriknek a sógora, a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk, koronát és áldást nyert.” (ÁKÍF, 110.) Az „említett császár” kitétel III. Ottóra vonatkozik, de a koronaküldő személyéről hallgat a német püspök, holott az nem kisebb személy volt, mint II. Szilveszter pápa. Szilveszter és Ottó között egyfajta tanítói-tanítványi viszony állt fenn és mély egyetértés honolt (Riché 1999, 152–189), ekképp a római pápa és a német-római császár közös döntése áll a koronaküldés mögött (Makk 1996, 49). Thietmar mondata azért tanúskodik szuverenitás mellett, mert abban a korban önálló egyházszervezet alapítására kizárólag világi hatalomtól független állam jogosult (Váczy 1994, 77–79). A szuverenitást igazolja az is, hogy a magyar királyok sosem tüntették fel okleveleiken idegen főhatalmak (császár, pápa) uralkodási idejét, egyedül a magukét (Györffy 1977, 147).

Amennyiben az állami lét egy eddig nem idézett ismérve az uralkodó rendelkezésére álló független és szilárd erőforrások megléte (Wickham 2005, 57), logikus, hogy a pénzverést e kívánalom részeként

tartsuk számon. Ráadásul a pénz már a principátus előtti Rómában is az állami propaganda eszköze volt (Evans 1992, 39–57, 149–154), nem pusztán gazdasági feladatot teljesített. A pénzérme ebbéli hasznát Szent István hamar felismerte. Uralkodása alatt több érmetípust veretett, az egyik a „H1” jelzetet kapta, előlapján +STEPHANUS•REX, hátlapján a +REGIA•CIVITAS körirat áll (Kovács 1997, 31–34).

A Szent István-i állam megismerhetőségéről általánosságban szólva elsőként azt kell kiemelnünk, hogy létrejöttek a belső feljegyzésű történelmi források. Jóllehet a magyarság rendelkezett saját íráskultúrával, ám a rovásírás nem nyert „polgárjogot” a keresztény királyság világában. A folyamatos írásbeliség tehát a nyugati keresztény kultúrkör jegyében indult meg az új ezredforduló elején, s túlnyomórészt latin nyelvű emlékeket produkált. Nem vitás, hogy a Szent István-i királyság megismerhetősége ezért sokkal jobb, mint a nagyfejedelemségé. Amíg a pogány magyar állam sarkalatos jellemzőiről eltérő nézetek élnek, addig az 1000-tól számítandó Magyar Királyság fő vonásai tényként ismeretesek. Kialakult a területi elvű közigazgatás (vármegye, várispánság, határvárispánság, egyházmegye); új tisztségek jöttek létre, s ezek az idők során differenciálódtak (nádor, országbíró, tárnokmester); a királyi család nem uralkodó tagjai részt kértek a hatalomból (hercegség intézménye); gyakorlattá vált a jogügyletek írásban rögzítése, ami az írásszervek (királyi kancellária, hiteles helyek) intézményesüléséhez vezetett. A történelmi viták tárgyát az egyes részletkérdések képezik, amelyek bár fontosak, de az államszerkezet megismerhetőségét nem befolyásolják.

Középkortudományunk időtálló megállapítása, hogy a magyar királyi hatalom ereje nagyobb, mint az Nyugat-Európában szokásos. E jelenség gyökerét Deér József abban látta, hogy a magyarokat ugyanaz a dinasztia ugyanazon magánhatalom birtokában vezette át a régi korszakból az újba.

„A vérségi tekintély és a patrimoniális elv alkalmazása között belső összefüggés mutatkozik s így azt mondhatjuk, hogy a központi hatalom hagyományaiban, melyek végigkísérik középkori útján a magyar monarchiát, tulajdonképpen a pogányság politikai eszméi élnek tovább.” Már István kormányzati rendszere is különbözött az egykorú nyugati monarchiakétól, a Vazul-fiak ezt a „despotikus” jelleget átvették, Szent László király tovább fokozta a magyar társadalom állami ellenőrzését (Deér 1938, 123–124).

Az immár változatosabb forrásadottság kegyelméből esetrajzolatokkal lehet ezt az értékítéletet igazolni; no meg némiképpen árnyalni.



Nemrég egy olyan nagy horderejű államismérv magyarországi meglétére mutatott rá Makk Ferenc, amit itt elkülönülten kell hangsúlyozni (Makk 2011, 135–136). A társadalom egészére kiható állami akaratérvényesítés jelenségét az írott és a régészeti emlékek egymást erősítő tanúságtétele beszéli el. Szent László I/25. törvénycikke 12 napi kenyéren-vízen vezekléssel bünteti azt, aki halottait nem az egyház mellett temeti el. Könyves Kálmán első dekrétuma kifejezetten előírja, hogy keresztényeket csakis a templom kertjébe temessenek (I/73.), és az országlása alatt tartott első esztergomi zsinat általánosságban is szól a pogány szokások tilalmáról (ÍF, 155, 189, 220). E két jeles uralkodónk országlása 1077 és 1116 közé esik. Mármost a régészet a pénzeletek alapján arra jutott, hogy a templom körüli temetkezés Kálmán idejére országos érvényű szokássá vált a pogány rítusú végtisztesség rovására (Bálint 1976, 230; Révész 2003).

Annak, hogy a magyar állami akarat végső forrása az uralkodó volt, legszemléletesebb megjelenítését adja a Magyarországon átutazó Ottó freisingi püspök a XII. század közepén:

„Abban mégis a görögök leleményességét utánozzák [a magyarok], hogy semmilyen nagy ügybe nem kezdenek gyakori és hosszú tanácskozás nélkül... királyuk udvarába összejönnek, egyesek az előkelők közül széket hozván magukkal, és nem mulasztják el államuk állapotáról (de suae *rei publicae statu* – kiemelés tőlem, Sz. Gy.) tárgyalni és megvitatni, a téli hidegben ugyanezt saját lakhelyükön teszik. Hanem mind úgy engedelmeskednek a fejedelemnek, hogy nemcsak nyílt ellentmondással felizgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanak. Ezért van, hogy bár az említett királyság hetven vagy még több vármegyére oszlik, mindegyikből a haszon két része a királyi kincstárra esik, csupán a harmadik rész marad az ispánnak. S ebben a nagy kiterjedésű országban senki sem mer a király kivételével pénzt verni, vagy vámot szedni. Ha valaki az ispánok közül a királyt akár a legkisebb mértékben megsértette, avagy akár róla igaztalan váddal szól, úgy az udvartól kiküldött bármely legalantasabb állású törvényszolga egyedül – még ha kísérete körül is veszi – elfogja, bilincsbe veri, és különféle kínvallatásra hurcolja. A fejedelem sosem kéri ki a hozzá hasonlók véleményét, ahogy az nálunk szokás, egyetlen vádlottnak sem adatik engedmény, hanem egyedül a fejedelem akarata a törvény mindenki számára. Amikor a király hadat akar vezetni, mind ellentmondás nélkül szinte egy testben egyesülnek; a falvak lakosai kilencen a tizediket, avagy heten a nyolcadikat – ha kell, még kevesebben – ellátják a háborúhoz nélkülözhetetlen felszereléssel, a többieket

otthon hagyják földet művelni. Akik pedig a katonai rendből valók, azok csak a legsúlyosabb okból mernek otthon maradni.” (Pertz, MGH SS XX, 369.)

A Magyar Királyság fenti jellemzése az elméleti államkivánalmaknak oly bőséges tárházát adja, hogy szükségtelen azokat újra megismételni. Nem mellőzhető viszont az Ottó püspök által festett „országarculat” kiegészítése az egykori valóság néhány egyéb elemével, korai államlé-tünk tartozékaival.

Szent István királyhoz fűződik mind a kodifikált törvénykezés hazai bevezetése, mind az első magyar államelmélet kidolgozása.

„És mert minden nép saját törvényeit használja, ezért mi is, Isten akaratából kormányozván államunkat (nostram monarchiam), a régi és új császárokat (augustos) utánozván, törvényben testet öltött gondoskodás eredményeképpen előírtuk népünknek, miként éljenek tisztességes és háborítatlan életet...” – indokolja ekképp az önálló szabályozást a törvények előszava. (ÁKÍF, 48.)

A királytükör műfajába tartozó, tanító-erkölcsnemesítő igénnyel készült *Libellus de institutione morum* a leíró személyétől függetlenül István gondolatait tükrözi, és trónra szánt fiához, Imre herceghez szól (Érszegi 2007). Az *Intelmek* címen ismert munkáról a legújabb kritikái kiadás készítője, Havas László részletesen mutatta ki, milyen mélyen gyökerezik az antik és kora középkori műveltségben (Havas 2004). A gondolatokból e helyütt egyet érdemes kiemelni, hogy világossá válnak, miképpen értendő igazából a Szent István-i állam sokat emlegetett befogadó eszménye. Egy közzsájon forgó félreértést lehet ugyanis eloszlatni a tágabb szövegösszefüggés felidézésével.

„A vendég és jövevény férfiakban olyan nagy haszon rejlik, hogy méltán lehet számon tartani a Királyi méltóság hatodik helyén. Elsősorban emiatt nőtt nagyra a Római Birodalom, és emelkedtek magasra, lettek dicsővé a római Királyok, mert különféle területekről sok nemes és bölcs személyiség özönlött oda... Ahogy ugyanis a vendégek a világ különféle részeiből és tartományjaiból érkeznek, úgy hoznak magukkal különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket. Ezek az összes Királyságnak díszére válnak, és nagyszerűvé teszik az Udvar, és elrettentik a kihívóan fellépő külföldieket. Az egy nyelvű és csak egyetlen szokásmódra épülő Királyság (regnum) ugyanis gyenge és törékeny.” (Intelmek, 35–37.)



Havas László magyarításából kitetszik, hogy a közkeletű „*egy nyelvű és egy szokású ország*” fordítás félrevezető, hiszen István nem az államterület öncélú feltöltését irányozta elő mindenféle jövevénnyel, hanem a hatalomgyakorló központ látta szívesen az értékes tudással érkezőket, akik a királyi udvar műveltségét gyarapították.

A *steppei* birodalom hagyatéka helyett a római típusú államiság öltött testet István politikai gondolkodásában. Annak befogadó jellege mindazonáltal nem merült ki a passzív utánzó szerepében: az első magyar király meghonosította műveltség olyan szűrőrendszernek bizonyult, amely az átvett jelenségeket sajátos színezettel ruházta fel (Havas 2013, 42). Ezek a sajátos színek sajátos módon ütköztek ki Freisingi Ottónál. Nem a keresztény római állameszme fordult ugyanis vissza másfél évszázad alatt a *steppei* birodalom irányába, hiszen II. Géza (1141–1162), akinek országát a német püspök látta, pápapárti külpolitikát folytatott, ráadásul elsőszülött fiát Istvánnak keresztelte: hanem ez a két statikus kép – a Szent István-i program és a nyugati főpap helyzetjelentése – két különböző szemszögből készült.

Gyakorlatias jegyeket a történelem dinamikájából, a folyamatok elemzéséből lehet elkülöníteni. Jóllehet a Magyar Királyság nem az államtalanságból emelkedett állammá, hiszen ott volt előtte a nagyfejedelemség, mégis a runcimani mércével a Szent István-i mű is mérendő, a teljes körű intézményi újrakezdés okán. Mert hiába hogy mindkét államalapítási mozzanat ugyanahhoz a dinasztiahoz kötődött, ha az álmosi monarchia egyetlen tisztsége sem tudta átmenteni magát István és utódainak királyságába.

A kormányzati feladatkörök elkülönülésére különösen igaz, amit a királyság korának kedvezőbb kútfőadottságairól el lehet mondani. Amíg a nagyfejedelem alatti méltóságokról alig tudunk néhány adatot összeszedni, addig a király után következő tisztségek Árpád-kori viselőit önálló könyvbe foglalt adattár rendszerezi (Zsoldos 2011).

A Magyar Királyság második embere a nádor volt. A nádorispán (*comes palatinus*), avagy röviden: a nádor (*palatinus*) tisztségének első betöltője István leányági unokaöccse, Aba Sámuel volt, 1041–1044 között maga is király. A következő nádor 1055-ből ismert. Csakhogy I. András királyságával (1046–1060) komoly változás állt be, ami 1301-ig (sőt azon túl) érvényesült: a nádor sem fiágon, sem leányágon nem kapcsolódott az uralkodóházhoz, így a királyi nemzetség határozottan elkülönült az ország mindenkori második emberétől. Lehet ezt dinasztikus felsőbbrendűségi érzéssel magyarázni, ám ez a fajta elkülönülés objektív színezetet adott a korai államigazgatásnak. Ugyanez tapasztalható később, a kormányzati szerepek differenciálódásával az újabb méltóságok – országbíró, erdélyi vajda, szlavóniai bán, tárnokmester,

királynéi udvarispán, királynéi tárnokmester stb. – megjelenésekor. Szintén ez áll a vármegyéket, a várispánságokat igazgató ispánokra. Míg István unokaöccsét, Abát nádorrá, leányági unokatestvérét, Csanádot Maros-vidéki ispánná tette, addig I. Andrástól III. Andrásig az Árpádok nem családi vállalkozásként tekintettek a kormányzati intézményrendszerre, hanem a társadalom előkelőbb tagjait részeltették a rangot adó hivatalokban.

Jóllehet a központi hatalom nem mindig érvényesült egyforma erővel, s a XIII. század utolsó harmadától kezdve komoly gondokkal küzdött, az érvényesített hatalom központosítása mindvégig érvényben maradt. Ezt a lehetőséget a hűbériség hiánya biztosította a monarchia számára. Sem az állami főméltóságok (nádor, országbíró, tárnokmester, erdélyi vajda, szlavón bán), sem a középszintű világi közigazgatási egységek (vármegyék, várispánságok) élén nem tudott senki gyökeret verni. Még az 1200-as évek folyamán, a királyi birtoktestek tömeges magánkézre jutása sem hozott változást az országirányítás szerkezetében. Az arisztokrácia megnövekedett *társadalmi* befolyását nem tudta *állami* erőre váltani. Még a leghatalmasabb tartományúr sem alapított hercegi dinasztiát, és egyetlen ispánságból sem alakult ki örökletes grófság az Árpád-korban.

A kialakult szerkezet tartósságát jellemzi, hogy az Árpád-kori magyar államegységnek nem volt sem dinasztián *kívüli*, sem dinasztián *belüli* alternatívája. Visszautalva az előzőekre: ha a méltóságok még középszinten (ispán) vagy az arisztokrácia nagyságrendjén sem váltak örökletessé, akkor képzelhető, mennyire nem volt esély arra, hogy az uralkodóházon kívül álló ember elragadja a monarchikus hatalmat. Amikor 1301-ben, III. András halálával fiágon magva szakadt Álmos nemzetségének, csak nőági leszármazottak szálltak versenybe a trónért. Aki tehát nem tartozott Álmos nemzetségéhez, az nem érdemesült a nagyfejedelmi és a királyi trón betöltésére. Akik viszont Álmostól származtak, azok számára magától értetődött az, hogy a főhatalom birtokába jussanak. Többen nem akarták kivárni, amíg a természet rendje szerint következnek; ők pártot ütöttek a testvér, az unokatestvér, az apa, sőt volt, hogy az unokaöcs ellen. A viszályok közös vonása volt, hogy mindegyik trónkövetelő az államegész birtokba vételért küzdött. Akik ki tudták kényszeríteni a területi osztozást, azok számára a hercegség csak az első állomást jelentette a trón felé vezető úton, s nem magát a végállomást. Nem intézményesült, hanem csak alkalmoszerűen lépett életbe az ország területi felosztása. Ezért kell azt hangsúlyozni, hogy az államegységnek dinasztián belül sem volt alternatívája, mert sosem az egész birtoklása volt kérdéses, hanem mindig csak az egész birtokosának személye (Szabados 2011, 299–329). Sem a Magyar Nagyfejedelemség, sem



a Magyar Királyság nem járta a Kijevi Nagyfejedelemség útját, amely részfejedelemségekre oszlott.

A korai magyar fejlődés vizsgálatakor ezért nem helyes lépten-nyomon közép- vagy kelet-európai analógiákat erőltetni, még akkor sem, ha tény: a magyar állam Kelet-Európában alakult ki, és Közép-Európába költözött, ahol a római minta jegyében újjáalakult. Az államot éltető dinasztikus elv ugyanis *steppei* örökség, ami a kereszténységgel való találkozás után erősen hatott tovább, s formálta a monarchiát európaiságában is oly egyedivé, amitől idegen volt mindenfajta törzsi vagy tartományi megosztottság, különállás gondolata.

A történelemben a magyarok alkották azt az egyetlen közösséget, amely *steppei* típusú politikai szervezettségét nyugat-európai berendezkedéssel váltotta fel. Mai fogalmakkal élve: a Hun Birodalom és az Avar Kaganátus után harmadikként a Magyar Nagyfejedelemség képviselte Közép-Európában a kora középkori államiság „nem római” alternatíváját. E három *steppei* birodalom közül egyedül Magyarország élte túl eredeti korszakát oly módon, hogy Európa római hagyatékához csatlakozott. Korai államiságunkat kétfokozatú fejlődés jellemzi, amennyiben a Magyar Nagyfejedelemség közvetlenül lényegült át Magyar Királysággá. Hanem a kétféle berendezkedés ideológiája és intézményrendszere között nem volt átjárás, ezért indokolt két egymás utáni államalapító aktusról beszélni. Ezeket viszont egyazon uralkodó nemzetség két tagja hajtotta végre: az elsőt Álmos Etelközben, a másodikat Álmos ötödik leszármazottja, Vajk-István a Kárpát-medencében. Az intézményi kettősséget hidalja át a dinasztia folytonossága és nagy tekintélye. Az Álmostól eredt nagyfejedelmek és királyok fiágon – egy nyolc éves nőági közjátékot leszámítva – mintegy 450 éven keresztül uralkodtak: a *dinasztikus állam* korszaka ez Magyarország múltjában. Nem szerencsés, ha sommásan ítélünk, mi fontosabb a nagyfejedelemség és a királyság viszonyában: a területi, a dinasztikus és a népi folytonosság összetartó vagy az új vallás és az új intézményrendszer szétválasztó ereje. Ez az ellentmondásos kép a maga teljességében érvényes különösen annak fényében, hogy amint azt Freisingi Ottó tablója érzékeltette, a Magyar Királyság sok jellemvonást örözött meg a Magyar Nagyfejedelemség uralmi beidegződéseiből. Állami életünk kezdeti szakaszát mindezeknél fogva úgy lehet összegezni, ha a „kettős honfoglalás” fogalmát László Gyulától kölcsönvéve a „kettős államalapítás” kifejezéssel élünk.

Állami hagyatékból nemzeti örökség

Az állam, értve ezen egy terület lakossága feletti tartós, intézményes és másoktól független hatalmat, tehát a IX. század közepe óta foglalja keretbe Etelköz, majd a Kárpát-medence magyarságának és más népeinek, népelemeinek életét. Népeket, népelemeket különválasztva indokolt említeni a népvándorlás kori Közép-Európa mozgalmas évszázadaiban. Álmos népe eleve nem légüres térbe érkezett, hanem különféle azonosságtudatú csoportok által lakott földre. Az idő előrehaladtával keletről besenyők, úzok, kunok és jászok, nyugatról germán, latin és szláv betelepülők érkeztek az Árpád-kori Magyarországra: egész közösségek, apró töredékek egyaránt. Ha a helyben találtak „avar” és „bolgár”, illetve az újonnan jövők „germán” és „latin” mivoltát kellene közelebbről meghatározni, bajban lennénk, hiszen nem minden esetben egyértelmű, hogy milyen identitásformákat rejtenek az adott kifejezések. Kételyeink felélesztése arra mindenesetre jó, hogy tudatosítsuk magunkban: a csoportjelölők különböző minőségben lehetnek használatosak. Mindezek tudatosítása pedig a korai magyar múlt s azon keresztül jelenkori identitásunk fogalmi tisztázásához járulhat hozzá.

Régtől fogva megfigyelhető, hogy többféle szervező erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (például egy-egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, illetve vallási közösséghez való tartozás), és többféle minőségű identitást adnak az embernek. A korai múlthoz kapcsolódóan a forrásadottság szeszélye miatt könnyen összetéveszthető két közösségi létforma az állam és a nép (*ethnosz*). Előbbinek mibenlétéről elég szó esett; utóbbinak rövid körülírása sem mellőzhető.

*Ethnosz*on a saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközösséget értem, amelynek önálló eredetmítosza van, és tagjait az összetartozás érzése hatja át (Smith 1986, 29–32; Róna-Tas 1997, 19). A régebbi múltra irányuló vizsgálatok, amelyek a nép mibenlétét kívánják megragadni, fokozott óvatosságot igényelnek. Egyfelől mert mindenkor időszerű az egyes forráscsoportok illetékességi köréről folytatott (ön)kritikus eszmecsere (Pohl 1998, Sinor 2005, Bálint 2006), másfelől mert más jelölőkhöz (állam, nemzet) való viszonya még a kutatásban sem világos mindenki számára. Ezért ajánlom újragondolásra a legfontosabb csoportjelölő kifejezések Hóman Bálint által felállított rendszerét.

„A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig



politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája." (Hóman 2001, 57.)

Hogyan nézhet ki a közösség-szervező erők viszonya a kútfők tükrében? Menandrosz Protektor VI. századi bizánci történetíró feljegyezte, hogy I. Justinianus császár (527–565) az utigurokat a kutrigurok elleni háborúra biztatta. Az utigurok ezt felelték: „Nem tisztességes és nem illő elpusztítani rokonainkat [a kutrigurokat], akik nem csak velünk azonos nyelvet beszélnek, szomszédaink, viseletük és szokásuk is azonos a mienkkel, hanem vérrokonaink, még akkor is, ha más fejedelmek alattvalói.” (Pohl 1998, 17.) Menandrosz itt iskolapéldáját adja az „egy *ethnosz* – két állam” képletnek, már ha szervezetségük állami nagyságrendűnek tartható. Ez esetben az „utigur” és „kutrigur” állami, és nem etnikai identitást jelöl. A szintén a VI. században élt Agathias azt írja le, ahogy az utigurok és a kutrigurok más hatalmak fősége alá tagozódtak be.

„Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak [a kutrigurok és utigurok], míg nem haderőik mindkét részről szétolvadtak, és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélni.” (Szádeczky-Kardoss, ATF, 27.)

Attól kezdve, hogy új uraik adtak nekik nevet, utigurként és kutrigurként megszűntek állami identitásjelölő tényezőként létezni és látszani. Figyelemreméltó, ahogy Agathias etnikai azonosítás gyanánt a „hun” csoportjelölő nevet alkalmazza. (Ez annyiban aggályos, hogy az egykori Hun Birodalom sokféle identitású elemet integrált, tehát itt felvetődik a „milyen értelemben hun?” kérdése.)

E két kora középkori eset továbbgondolkodásra készítenek. Az állam formálta lakosságát *ethnosz*szá, vagy az etnikus összetartozás az államalakulások motorja? Létezik-e olyan képlet, amely minden régmúltbeli esetet egyetlen jó sémába tud foglalni? Mindenkor meg tudjuk-e ragadni

e két közösségalakító erő egymásra gyakorolt hatását? Alább a magyarság példájára keresek választ az írott kútfők alapján; írásom jellegénél és terjedelménél fogva természetesen csak egy gondolati vázlat erejéig.

A magyar – egyedülálló módon – az a máig fennmaradt közösség, amelynek nemcsak első államhatalmi megszerveződése, hanem etnogenezise is a *steppei* kultúrkörben zajlott; ezzel a keleti örökséggel integrálódott a középkori Nyugat-Európa szellemi-politikai világába, s fejezte ki azon belül saját állami és etnikai ismérveit.

Noha a magyarok a IX. század első felétől különíthetők el egyértelműen másoktól, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt nem léteztek volna. Éppen csak más neveken említetnek, sőt László Gyula felvetésével élve valószínű, hogy ezek a nevek (hun, avar, szabir, onogur, türk stb.) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem azokra a komponensekre, amelyek a magyarság kialakulásában részt vettek (László 1978, 10). Bálint Csanád hasonlóan vélekedik, mondván, a kora középkorban a *steppei* eredetű népek kialakulása nem képzelhető el egyetlen vonalként (Bálint 2006, 295). A több szálon futó cselekmény számításba vételével nem kell erőszakot tenni a különböző kútfőadatokon. Mert például a népi önelnevezés alapja az 530 körül élt „Muagerisz” kutrigur-hun király személyneveként bukkan fel (Moravcsik 1927), míg a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvasmonda keltezhetetlen; ráadásul régóta tudott dolog, hogy nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-eredetmondája (Moravcsik 1914). Annyit legalább állíthatunk, hogy a magyar változatról a folklórisztika bebizonyította: ez nem „könyvmonda”, hanem a magyarság hiteles, saját eredethagyománya (Berze Nagy 1927, Mátéffy 2013).

A csodaszarvasmonda legkorábról Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ából ismeretes, ami annyit jelent, hogy legkésőbb 1285-re írásba foglaltatott. Eszerint Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor.

„Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótság ingoványába, amikor is a pusztaságban egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az meg menekült előlük. Ott azután végérvényesen eltűnt a szemük elől, s noha sokáig keresték, képtelenek voltak bármiképp is rátalálni. Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. Ezt követően visszatértek az apjukhoz, a beleegyezését elnyerve, minden ingóságukkal együtt a Meótság ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótság vidéke pedig Persisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül; folyói egyáltalán nincsenek, de bővíben van



fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Nehéz oda a ki- és a bejárás. Mármost a Meótisz ingoványai közé költözve, öt éven át egyfolytában ott maradtak. A hatodik évben azután, amikor kimozdultak onnan, a pusztaságban véletlenül Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Ezeket minden ingóságukkal együtt, gyors vágóban a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Mármost véletlenül a gyerekek között fogták el az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiküket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Az összes hun ezektől a nőktől veszi eredetét. S az történt, hogy miután hosszabb ideig maradtak ezek között az ingoványok között, kezdtek hatalmas néppé nőni, és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket.” (AKS, 91–92.)

A csodaszarvasmondát Szkítia leírása követi: eszerint a szkíták országa területileg egységes, de kormányzás tekintetében három részre oszlik, mégpedig Bascardiára, Dentiára és Magoriára. Mi ennek a valóságalapja? A válasz elágazó magyar etnikus történethez vezet. Bendefy László, a földrajztudósból lett őstörténész határozza meg e részek elhelyezkedését. Bascardia Baskíriát jelenti, ahol Julianus domonkos szerzetes 1236-ban megtalálta „Magna Hungaria” lakóit; Magoria a Kaukázus északi lejtőin és a Don–Kubán–Kuma–Terek-síkságon elterülő vidék, ahol Bendefy a XIV. századig tudja követni az ottani magyarok nyomait; végül Dentia a Don menti magyarok földje, akik aztán a Kárpát-medencébe költöztek (Bendefy 1945, 72–75).

Az iménti képet igazoló kútfők közül a *De Administrando Imperio* arról tájékoztat, hogy

„Amikor a türkök [magyarok] és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartú ászfalünek [erős szabir] hívják, s másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” (DAI, 170–175.)

Az 1230-as évek elején Ottó domonkos barát a Kaukázus-vidéki szabir-magyarok nyomára jutott (Bendefy 1945, 218–239). Julianus társaival az

ő útmutatása alapján indult el, de egyedül maradván egy másik magyar közösséghez ért el, a Volga menti „Magna Hungaria” lakóihoz.

„Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat... A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”
(Nagy 2003, 119.)

Nem sokkal később két Ferenc-rendi szerzetes utazó, Plano Carpini és Willelmus Rubruk Baskíriával azonosította lakóhelyüket (Györffy 1986, 27–40).

Krónikáink „Bascardia”, „Dentia” és „Magoria” hármasságának ez lehet a történelmi valóságmagja. Hírértékét előbb a bizánci államkor-mányszati mű, később a Julianus barát első útjáról készült Ricardus-féle jelentés erősíti. Ezek a források együtt segítenek pontosabban értékelni Álmos és Árpád népének sorsfordító jelentőségű szállásváltását. Ki „foglalt hont”? A *magyar nemzet* bizonyosan nem, és nem is elsősorban azért, mert a „nemzet” terminus ily régi időkre való alkalmazhatósága vitatott, hanem azért, mert magyarok éltek ekkor még két másik helyen is. Ebből egyszersmind az következik, hogy a *magyar nép* sem „foglalt hont”, hiszen a közös eredettudat és a közös jelrendszer révén leírható magyar *ethnosz* két másik része távol maradt Közép-Európától. Bármilyen furcsán is hangozzék, de a Kárpát-medence megszállása a *magyar állam* bejövetele volt. Kevéssé sarkítva úgy lehet megfogalmazni, hogy a magyarságnak a legnyugatabbra lakó, az Álmos által *steppei* államba szervezett népegységét érintette a szállásváltás.

Sajnos sem a baskíriaiak, sem a Perzsia vidékén élők eredeti önazonosság-tudata nem maradt fenn. Az idézett X. és XIII. századi adatok arra alkalmasak, hogy tudatosítsák két jelentékeny magyar közösség elvesztését. Népéletünk háromfelé ágazott irányából csak egy tartotta meg magyar identitását, méghozzá az Etelközből/Dentümgöyerből a Kárpátok közé költözött egység.

Etnikus történelmünk IX–X. századi szakasza mindazonáltal nem egyszerűsíthető le erre a veszteségélményre. Egyrészt a Magyar Nagyfejedelemség előbb Etelközben a kazárok közül kiváló kabarokkal gyarapodott, másrészt később, ami talán ennél is fontosabb, integrálta a Kárpát-medence lakosságát.



A Kárpátok övezte fogadó tér politikai és etnikai megoszlása alig megismerhető, és sok vitát kiváltó szakmai kérdés, de az már egyre bizonyosabb, hogy az avar állami keretek IX. század eleji széthullása után az „avar” lakosság nem pusztult ki, nem szlávósodott el, hanem leszármazottai tömegesen megérték a Magyar Nagyfejedelemség térfoglalását, s váltak a magyar nép részévé (Szádeczky-Kardoss 1996, 29; Szőke 1996, 43; Tomka 1997, 74–75; Olajos 2004; Katona-Kiss 2010; Szabados 2012). Felmerült, hogy már az avar kori lakosság körében számolhatunk „magyar” nyelvű, illetve etnikai tudatú csoporttal (László 1978). Erre nyelvészeti alapon – nyelvemlékek híján – sem igenlő, sem tagadó válasz nem adatik; marad az óvatos elfogadás lehetősége (Szádeczky-Kardoss 1971). Amennyiben e forrásadottságbeli körülmények miatt a nyelvészeti szempontú érvelést kikapcsoljuk, egyszeriben életszerűnek tűnnek azok az őstörténeti nézetek, amelyek a jelenlegi tudományos közgondolkodásban „ellenzéki” szerepet töltenek be. Ilyen a „kettős honfoglalás”, illetve a székelység avar kori eredetének elmélete (Hóman 1921, László 1944, 98). Ezek, jöllehet bizonyos kérdéseket nyitva hagynak (mint minden, a korszakra tett megállapítás), de más sarkalatos kérdésekre megnyugtató választ kínálnak. Egyebek mellett arra, hogy a honfoglaló magyarok miért tudták gyorsan és békésen hatalmuk alá vonni a Kárpát-medencét a IX–X. század fordulóján; miért nem folytattak hadműveleteket az „avarok” által is lakott új hazájuk területén; és miért érezték magukat oly nagy biztonságban, hogy a beköltözés idején folyamatos támadásokat vezettek országukon kívülre, s például 899–900-ban több ezer, honvédelemben nélkülözhető katonát állomásoztattak Észak-Itáliában (Szabados 2010).

Áttekintésül elmondható, hogy a IX–X. századi magyarság esetében mindkét alapvető közösségsszervező erővel – önálló *ethnosz*, saját államiság – számolnunk kell. Természetesen, amint azt sejteni lehetett, e két közösségformáló erő egymásra hatásának nincs mindenüvé érvényes, „egyedül üdvözítő” történelmi képlete, ráadásul más tényezők hatása sem mellőzhető. Jelen tudásom szerint a magyarság legkorábbi történelmében előbb számolhatunk az *ethnosz*, mint az államiság meglétével, csak hogy nem maga az *ethnosz* szerveződött állammá, hanem egy harmadik tényező, a dinasztia szervezett *steppei* államot az önálló identitású és eredeti őshagyományt ápoló nép egy részéből. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a magyarság rég meglévő etnikumminősége önmagában nem zárja ki a néppé formálódás IX–X. századi Kárpát-medencei szakaszát, amelynek során az avar kort túlélő „avar” (részben előmagyar?) köznép immár „magyar” jelölő alatt keresendő; előbb a gyorsan kiépülő és szilárd kereteket biztosító államiság, később a népi szinten végbement összeolvadás révén. Mindez az újabb tudomány azon

meglátását támasztja alá, hogy a magyar etnogenezis többirányú: nemcsak időbeli, hanem térbeli folyamatnak is tekintendő. Ezt jellemzik beárazások, avagy nyereségek (kabarok, „avar” köznép), és leágazások, avagy veszteségek („szabir” és baskíriai magyarok). Állami szervezetség csupán az Etelközben/Dentümogyerben, majd Kárpát-medencében honos magyarokról állítható biztosan. A magyar etnikai csoportok egymás iránti érdeklődése azonban századok múltán is megmaradt, és ez az érdeklődés híján volt mindenfajta politikai haszonelvűségnek, kizárólag a hagyományközösség tudata éltette. A szabir-magyarokkal a X. század közepéig követhető nyomon a rendszeres kapcsolattartás, míg a baskíriaiakat 1236-ra fellelő Julianus beszámolójából az derül ki, hogy a Kárpát-medencei és a baskíriai népegység emlékezett a másik létre és lakhelyük hozzávetőleges irányára. Amíg a keleten maradt két etnikai tömb sajnos letűnt a történelem színpadáról, addig a nagyfejedelmi, majd királyi dinasztikus magyar állam megteremtette a nemzetté alakulás feltételeit a Kárpát-medencei magyarság számára.

Az élet tehát nem állt meg, sőt nagyon is zajlott. Olyannyira, hogy nem csupán a régi közösségformáló tényezők – állam és *ethnosz* – belső sajátossága, valamint egymáshoz mért viszonya változott, hanem egy új fogalmat, a nemzet fogalmát is be kell illeszteni a középkori magyar történelem rendszerébe. Megint csak egy kevésbé tudott tényre szükségeltetik felhívni a figyelmet: a modern historiában főszerepet játszó „nemzet” valójában régebbi idők szülötte, hiszen – amiként az állam esetében, úgy – e csoportjelölő tulajdonságai között felfedezhetők középkorban már létező elemek. Kristó Gyula a magyar nemzet kialakulását a XIII. századra teszi (az eredetközösség ősi formáját ő is az *ethnosz*ban látja). Könyvében az alábbiakat tartotta a középkori magyar nemzetfogalom fő elemeinek: 1. az idegenellenességig éleződő „mi” ↔ „ők” szembenállás felismerése; 2. történelmi tradíció; 3. állami keret; 4. az országnak a „haza” érzelmi többletével telítődött felfogása, a hazafiság (patriotizmus) (Kristó 1997).

Az összetevők alapjaiban Hóman Bálint idézett fogalmi rendszeréhez illeszkednek, sőt annál dinamikusabb szemléletet tükröznek, mert Hóman a népjellemzők közé sorolta az egy helyütt élést, ez viszont a valóságban, láthattuk, korántsem mindig érvényesült. Ami az állami tényező bevonását illeti, abban mindkét középkortudósunkkal egyet lehet érteni: Árpád-kori historiográfiánk tanúskodik egy politikailag (ön)tudatos, hazájához kötődő és az idegeneket némelykor ellenségesen szemlélő magyar szellemiségről. Azon persze lehet és kell vitatkozni, hogy a XIII. században felbukkanó nemzeti öntudat mennyivel előbb formálódhatott ki, és hogy a társadalom mekkora részét ölelte fel. Béla király Névtelen Jegyzőjének nemzeti büszkesége egy „elitista”



monarchikus-arisztokratikus *gestában* öltött testet, amelybe nem sok érdeklődés és rokonszenv szorult az alsó néprétegek iránt. Ákos nem-beli Ákos mester, az V. István idején (1270–1272) alkotó *gestaíró* – szavait a *Képes Krónika* őrzi – meg azért méltatlankodik, mert a régebbi krónikás hagyomány a tősgyökeres magyar nemesek nemzetségei közül csupán hét kapitányét sorolta a „Hétmagyar” körébe, holott

„a többi nemzetség is, akik származás tekintetében ezekkel egyenlők vagy nagyon hasonlók hozzájuk, saját tetszése szerint szerzett magának lakhelyet és szállásterületet. Ha tehát egyes könyvek azt tartalmazzák, hogy ez a hét kapitány vonult be Pannóniába, és Magyarország egyedül csak tőlük származott és népesült be, honnan jött akkor Ákos, Bor, Aba és más magyar nemesek nemzetsége, hiszen ezek egyike sem jövevény, hanem valamennyien Szkítiából származnak. Erre egyedüli érvként azt hozzák fel, hogy a köznép »hétmagyart« (het Mogor) emleget. Ha viszont csak hét magyar és háza népe tételezhető föl, s nem pedig több család, feleségeikkel, fiaikkal, lányaikkal, szolgálóikkal és szolgálólányaikkal együtt, vajon ennyi családdal meg lehet hódítani országokat? Nem hiszem.” (Képes Krónika, 30–31.)

Ákos mester arisztokratikus nemzetfogalmából államérendű szemlélet is sugárzik, hiszen az emlékezetre méltó ősök nem egyszerűen benépesítői, hanem meghódítói is voltak Magyarországnak. Ezzel az állami és nemzeti múlt aktualitását hirdette Ákos. Vajon megteheti-e ezt a jelenkor embere?

A korai államiság időszerűségét sokan vallják. Például a brit közép-kortudományban James Campbell így ítélte: „A régi angol állam szerkezete sokáig fennállt. Egyes elemei ma is élnek.” (Campbell 1986, 167.) Ezzel az 1066-ban megbukott angolszász királyság élő örökségére célt. Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy ilyesmit túlzás nélkül állíthatunk mi, magyarok is. Írásom hátralevő részében azt veszem sorra, hogy melyek azok az elemek, amelyek a régi magyar állam velünk élő hagyatékát képezik.

Közösségi létünk legrégebbi hagyományelemei a Kárpátokon kívülről erednek. Esett már szó a csodaszarvasmondáról. Mivel „rendeltetése” szerint ez egy etnikus eredettörténet, érthető, hogy sem a középkori, sem a mai magyar állam önkifejezésében nem kapott szerepet: emléke csupán társadalmi-kulturális szinten él.

Van azonban egy másik, más „minőségű” eredettörténet is. A magyar *steppei* államban a főhatalom legitimációját a turulmonda biztosította,

Álmos nagyra hivatottságának mitikus megjelentése. A *Képes Krónika* szerint

„Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy ölyv formájú, hozzá jövén feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ennél fogva Álmosnak nevezték el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]...” (SRH I, 284.)

Pogány előidők dinasztikus állami eredetmítoszát őrizte meg a keresztény középkor történeti irodalma. A turulmonda értékét jelzi, hogy idegen szellemi környezetben maradt fenn, túlélte azt a dinaszticiát, amelyet legitimált, sőt napjainkban egy jelképes állami feladatkört is betölt: a turul része az Alkotmányvédelmi Hivatal (korábban Nemzetbiztonsági Hivatal) címerének.

Soron következnek azok az aktualitások, amelyek annyira maguktól értetődőek, hogy néha el sem jutnak a tudatosulásig. Az állam három alapvető komponensét a hatalom, a terület és a lakosság jelentette. Ezek közül a „terület” és a „lakosság” összetevőt a Kárpát-medencei Magyar Nagyfejedelemség alapozta meg. Persze egyik sem maradt változatlan az ezeregyszáz évnél hosszabb idő során. Azonban tény, hogy maga az állam területe – bár megfogyatkozott mértékben – a Közép-Duna-medencében helyezkedik el, és nem másutt; ez is Álmos és népe döntésének máig ható következménye. Mint ahogy Álmos magyarjai adták azt a lakosságot, amely előbb a helyben találtakat, később a minden égtáj felől érkezettek államba integrálta. A Szent István királyságával bekövetkezett váltás a „hatalom” tényezőt alapjaiban formálta át, de az általa bevezetett újdonságok közül manapság többen is az ezredik életévük körül járnak, és jó egészségnek örvendenek. Ezek: területi közigazgatás (megyerendszer), latin betűs írott kultúra s benne a hivatali írásbeliség, államelmélet, írásba foglalt törvénykezés, a pénzverés és annak állami monopóliuma.

Az uralmi szimbolika az államiság képi, jelképi szemléltetője. Ebbéli fontossága miatt érdemes rá külön kitérni. A jelképek közül a címer és a zászló fejezi ki hivatalosan egy állam önállóságát (illetve árulkodik a szuverenitás tényleges mértékéről). Nem mellékes, hogy egy címer vagy egy zászló miként változik a történelem során.



Államcímerünk hasított pajzsán *jobbról* vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, *balról* vörös mezőben zöld hármashalom nyílt aranykoronás közepéből kinövő ezüst kettős kereszt található, a pajzson a Szent Korona nyugszik. (A hétszer vágott mező természetesen baloldalt, a kettős kereszt jobboldalt helyezkedik el, ám a címertan a bal és a jobb oldalt felcseréli, a velünk szemben álló embert alapul véve.) A pajzs ábrázolásai címeregyesítés révén kerültek egymás mellé, és a Szent Korona sem volt mindig e jelképünk része; az állam időbeli dinamizmusa így hát a heraldikában is tetten érhető.

A címerpajzs tetején található Szent Korona eredetét a XVII. század eleje óta kutatják (Révay 1613), több mint kétszáz éve pedig élénk vita folyik körülötte (Bertényi 1996). Itt nem a fejék tárgyi mivoltának sorsa érdekes, hanem eszmeisége. A magyar államszemlélet objektív eleme a Szent Korona-tan. Bartoniek Emma mutatta ki azt, hogy a Szent István-i *Intelme*től kezdve a koronával jelképeződik az államiság, a *regnum* az ország, a kormányzás objektuma. Minthogy az 1200-as évektől a „korona” fogalomba az alattvalók is beleértődtek, nem a Szent Korona államszimbolizáló jelentése változott meg, hanem az állam, amelyet szimbolizált (Bartoniek 1934). (Éppen eme progresszivitása miatt alkalmas a Szent Korona arra, hogy Magyarország köztársasági berendezkedésében is betöltse államszimbolizáló tisztségét.) Mindez a heraldikában úgy jelentkezett, hogy a pajzs fölé a XIV. század óta nyílt koronát helyeztek, de a XVII. századtól kezdve a Szent Korona használata honosodott meg országcímerünkben (Bertényi 1993, 75).

A vörös–ezüst mesteralak – közkeletű nevén „Árpád-sáv” – Imre király (1196–1204) 1202-ben kelt oklevelének aranypecsétjén tűnik fel, de a címeres pecsétminta még 1196-ban készülhetett el. Az eredeti változat vörössel–ezüsttel nem hétszer, hanem nyolcszor vágott mezőből állt, az öt veres mezőben kilenc arany oroszlán lépdelt 3–3–2–1–0 megoszlásban (Szabados 2002). Imre öccse, II. András király (1205–1235) aranybulláján és viaszpecsétjén szerepelteti a sávozott alakot, ám ekkor a nyolc helyett már csak hét vágást számlált a címer, vörös mezeiben hol hét, hol kilenc arany oroszlánnal. II. András unokája, V. István oroszlánok nélkül verette pénzére. Tartós használata és előfordulásának helye egyértelműen az uralkodói reprezentációt szolgálta: ne tűnjék hát merészségnek, ha a vörös–ezüst sávozású mesteralakot Magyarország első államcímerének tartom.

A kettős keresztet – a bizánci császár felségjelvényét – eddigi tudásunk szerint Imre apja, a Bizáncban nevelkedett és eredetileg császári trónra szánt III. Béla király (1172–1196) foglalta pajzsba, hogy ezzel hirdesse: királysága hatalmi szempontból a gyengülő Bizánc helyébe lépett (Makk 1996, 221). Ezt a nézetet némileg pontosítanunk kell. III. Béla

valóban használta ugyan a kettős keresztet, de nem mint heraldikai alakot, hanem csak mint hatalmi jelvényt. Címerré unokája, IV. Béla (1235–1270) tette, aki példaképeül választott nagyapja uralmi szimbolikáját emelte be a heraldika világába (Körmendi 2011). Ezzel a megszorítással igaz, hogy a kettős kereszt XII. századi eredetű. Annyi bizonyos, hogy a vörös–ezüst sávozat, a kettős kereszt, valamint a pajzson nyugvó Szent Korona, ilyenformán a hivatalos magyar államcímern minden eleme Árpád-kori örökségünk!

1301-ben az Árpád-ház férfiágon kihalt. I. Károly (1301–1342), V. István dédunokája a vérvonal folytonosságát s vele trónigénye jogalapját az első hazai címeregyesítéssel fejezte ki (addig minden jelkép külön pajzson kapott helyet). A *Képes Krónika* egyik miniatúrája szerint I. Károly hasított címerpajzsán jobbról a vörössel–ezüstittel hétszer vágott mező, balról arany Anjou-liliomos kék háttér látszik. Leghíresebb Anjou-kori kódexünk korszakindító abban a tekintetben is, hogy az „Árpád-sáv” immár nemcsak címerpajzson, hanem zászlón is feltűnik, hol liliomos egyesítéssel, hol önállóan. Figyelemreméltó, hogy a vörös–ezüst minta a XIV–XV. századi királyi zászlókon háttérbe szorította a kettős keresztet. Általános európai jellemző, hogy a királyi címerből fejlődik ki az országcímern, és a különböző dinasztiai családi jelvényei függvényében alakul. I. Ulászló (1440–1444) elsőként egyesítette a hétszer vágott mezőt és a zöld hármashalomból kinövő kettős keresztet a ma ismert módon. A különböző dinasztiai saját címeregyesítései miatt ez a változat csak a XVIII. század végétől állandósult, ugyanakkor a sávozat jelenléte folyamatos volt (Bertényi 1993).

Ma használatos jelképrendszerünk sajátossága, hogy az államcímern mázaiból fejlődött ki a nemzeti lobogó. Az ezüst fémet gyakran a fehér szín jelenítette meg, innen ered zászlónk fehér sávja. A piros–fehér–zöld színhármashalomból magyar zászlóként történő előfordulása először 1557-ből adatható, de csak a reformkortól kezdve jut általános, a nemzet egységét kifejező értelemre. Addig például II. Rákóczi Ferenc fejedelem vörös alapon három ezüst pólyát emelt zászlajára. Az 1848–1849-es szabadságharcban edzett zászló kétharmada, a vörös és az ezüst helyébe lépő fehér ilyenformán az „Árpád-sáv” leszarmazottja. A harmadikként beérkezett zöld a hármashalomból idézi fel.

A közösség-szervező erők szemszögéből visszatekintve a folyamatos változás, az élet jegyeit láthatjuk állami, népi és nemzeti identitásunk történelmében. Etnikus eredetmondánk csodaszarvasa ma is a kulturális örökség része, mint ahogy a dinasztikus állam pogány kori (turul) és keresztény kori szimbolikája (Szent Korona, „Árpád-sáv”, kettős kereszt) szintén velünk él; az Árpád-házi királyok e három jelképe napjainkban kiemelt állami feladatkört tölt be: a címern és a zászló Magyarország



önazonosságát és hivatalos reprezentációját hirdeti bel- és külföldön egyaránt. Államunk területét és népességét a IX–X. századi Magyar Nagyfejedelemség határozta meg, míg a ma érvényes hatalmi tényezők közül a közigazgatási rendszer, a latin betűs hivatali írásbeliség, a kodifikált törvénykezés és az állami szimbolika az Árpád-kori Magyar Királyság hagyatéka. Az identitásformák sajátos újraértelmezése éppen napjainkban folyik: ez a kettős állampolgárság jogintézménye. 1920 és 1947 békediktátumai töredékére csökkentették Magyarország területét, és jelentős lélekszámú magyar került idegen fennhatóság alá. A kettős állampolgárság nemzetközi szinten is bevett gyakorlata a nemzet felől közelít az állam felé, hiszen egy öntudatos hagyományközösség tagjainak kíván valamit azokból a politikai jogokból biztosítani, amelyek a hajdani nemzedékeket megillették. Egykor ez is történelem lesz, mint ahogy ma a régi múlt a történelem része. Korai államiségünk öröksége mindazonáltal nem holmi tiszteletre méltóan poros lom a ládafiában, hanem velünk élő szellemi kincs, önazonosságunk kiapadhatatlan forrása.

Irodalom

Forráskiadványok

- AKS = Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris, 2004.
- ÁKÍF = Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999.
- DAI = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, Lucidus, 2003 (reprint).
- Intelmek = *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum – Szent István Intelmek I*. A szöveget gondozta és fordította Havas László. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2004.
- ÍF = *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2006.
- Képes Krónika = *Képes Krónika*. Fordította Bollók János. Budapest, Osiris, 2004.
- MGH SS XXX/2: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. XXX. kötet, II. rész. Lipcse, 1934.
- Moravcsik, ÁMTBF = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- Pertz, MGH SS XX: Pertz, Georgius Heinricus (szerk.): *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. XX. kötet. Hannover, Hahniani, 1868.

SRH = Szentpétery Emericus [Imre] (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapest, Franklin-Társulat, 1937.

Szádeczky-Kardoss, ATF: Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai.* Budapest, Balassi, 1998.

Szakirodalom

Arisztotelész [Aristoteles] 1923: *Politika* (ford. Szabó Miklós). Budapest, Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata.

Bálint Csanád 1976: A magyarság és az ún. Bjelo-brdoi kultúra. *Cumania*, 4., 225–254.

Bálint Csanád 1983: A kalandozások néhány kérdése. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Budapest, Akadémiai. 349–364.

Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok*, 140., 2006/2., 277–347.

Bartoniek Emma 1924: Az Árpádház neve. *Minerva*, 123–139.

Bartoniek Emma 1934: Corona és regnum. *Századok*, 68., 1934/7–8., 314–331.

Bendefy László 1945: *A magyarság és Középkelet.* Budapest, Aquincum.

Bertényi Iván 1993: *Új magyar címertan.* Budapest, Maecenas.

Bertényi Iván 1996: *A magyar Szent Korona.* Budapest, Kossuth.

Berze Nagy János 1927: A csodaszarvas mondája I–II. *Ethnographia*, 38., 65–80, 145–164.

Bíró, Gyöngyvér – Langó, Péter 2013: „Deo odibilis gens Hungarorum” oder „auxilium Domini” – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In Heinrich-Tamáská, Orsolya (szerk.): *Rauben – Plündern – Morden. Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund.* Hamburg, Verlag Dr. Kovač. 265–335.

Boba Imre 1996: *Morávia története új megvilágításban.* Budapest, METEM.

Bühr, Carlrichard 1990: *Deutschland – Frankreich. Die Geburt zweier Völker.* Köln–Bécs, Böhlau.

Campbell, James 1986: *Essays in Anglo-Saxon history.* London–Ronceverte, Hambledon.

Claessen, Henri J. M. – Skálník, Peter (szerk.) 1978: *The Early State.* Hága, Mouton. 637–650.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára I.* Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdász.

Deér József 1938: *Pogány magyarság – keresztény magyarság.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Evans, Jane DeRose 1992: *The Art Of Persuasion. Political propaganda from Aeneas to Brutus.* Ann Arbor (MI), University of Michigan Press.

Érszegi Géza 2007: Szent István Intelmei fiához. A tartalom és forma egysége. In Kerny Terézia (szerk.): *Szent Imre ezer éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum. 24–29.

Finer, Samuel Edward 1997: *The History of Government From The Earliest Times I.* Oxford, Oxford University Press.

Görich, Knut 1993: *Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus. Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie.* Sigmaringen, Thorbecke.

Györffy György 1959: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Budapest, Akadémiai.



- Györfly György 1977: *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- Györfly György 1986: Napkelet fölfedezése. In *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése* (vál. uő, ford. uő és Gy. Ruitz Izabella). Budapest, Szépirodalmi. 5–57.
- Havas László 2004: Bevezetés. In *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum – Szent István: Intelmek I.* (gond. és ford. Havas László). Debrecen, Debreceni Egyetem.
- Havas László 2013: Hungaria (re)nata – a keresztény királyság nyugati kapcsolatai Európa „keresztútjai”-nak metszéspontjában. In Györkös Attila – Kiss Gergely (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–46.
- Hóman Bálint 1912: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. *Történeti Szemle*, 1., 1912/2., 161–184.
- Hóman Bálint 1921: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv*, 17., 90–107.
- Hóman Bálint 2001: *Ősemberek – ősmagyarok*. Szentendre, Kairosz.
- Jellinek, Georg 1994: *Általános államtan* (ford. Szilágyi Péter). Budapest, Osiris–Századvég.
- Katona-Kiss Atilla 2010: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123., 2010/1–2., 168–214.
- Katona-Kiss Atilla 2012: Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? In Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 199–218.
- Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.) 2012: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Kovács László 1997: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. Budapest, MTA Régészeti Intézete.
- Körmendi Tamás 2011: A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. *Turul*, 84., 2011/3., 73–83.
- Kristó Gyula 1995: *A magyar állam megszületése*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula 1997: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Langó Péter 2012: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekerceselt drót-díszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. In Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 237–280.
- László Gyula 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, Püski.
- László Gyula 1978: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, Magvető.
- Mager, Wolfgang 1968: *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*. Mainz, Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Makk Ferenc 1996: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

- Makk Ferenc 2011: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas*, 26., 2011/1., 104–142.
- Mátéffy Atilla 2013: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia*, 124., 2013/1., 1–40.
- Meyer, Arnold Oskar 1950: Zur Geschichte des Wortes Staat. *Die Welt als Geschichte*, 10., 229–239.
- Mitteis, Heinrich 1955: *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*. Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger.
- Molho, Anthony – Raaflaub, Kurt – Emlen, Julia (szerk.) 1991: *City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy*. Stuttgart, Franz Steiner.
- Moravcsik Gyula 1914: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál I–II. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 38., 280–292, 333–338.
- Moravcsik Gyula 1927: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23., 258–271.
- Nagy Balázs (szerk.) 2003: *Tatárjárás*. Budapest, Osiris.
- Noble, Thomas, F. X. 1991: *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825*. Philadelphia (PA), University of Pennsylvania Press.
- Olajos Teréz 2004: Az avar továbbélés kérdéséről. In Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – ELTE Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék. 111–118.
- Ostrogorsky, Georg 2001: *A bizánci állam története* (ford. Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter). Budapest, Osiris.
- Paczolay Péter 1994: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In Gombos József: *Finnország politikai története 1809–1917*. Szeged, JGYTF Továbbképzési Intézete. 9–31.
- Paczolay Péter 1998: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest, Korona.
- Platón 2008: *Az állam* (ford. Jánosi István). Budapest, Cartaphilus.
- Pohl, Walter 1998: Telling the difference: Signs of ethnic identity. In uó – Reimitz, Helmut (szerk.): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Leiden – Boston (MA) – Köln, Brill. 17–69.
- Pohl, Walter 2002: Invasions in Context. Power, Identity and Difference. In La Rocca, Cristina (szerk.): *Italy in the Early Middle Ages 476–1000*. Oxford – New York, Oxford University Pres. 11–33.
- Pohl, Walter 2003: A non-Roman empire in Central Europe: the Avars. In Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter (szerk.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston (MA), Brill. 571–595.
- Révay Péter [Petrus de Rewa] 1613: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae Commentarius*. Augsburg.
- Révész László 1999: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, Timp.
- Révész László 2003: A honfoglalás kori temetők és leleteik. In Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 338–343.



- Riché, Pierre 1999: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája* (ford. Somorjai Gabi). Budapest, Balassi.
- Róna-Tas András 1997: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, Balassi.
- Runciman, Walter Garrison 1982: Origins of States. The Case of Archaic Greeks. *Comparative Studies in Society and History*, 24., 351–377.
- Sinor Dénes 2005: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 121., 3–14.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell.
- Szabados György 2002: Imre király házassága, aranybullája. *Századok*, 136., 2002/2., 341–350.
- Szabados György 2006: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, Balassi.
- Szabados György 2009: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság*, 52., 2009/5., 30–59.
- Szabados György 2010: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123., 2010/1–2., 215–235.
- Szabados György 2011: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Szabados György 2012: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és ethnikai viszonyairól. In Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 219–235.
- Szabó Károly 1860: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertette. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 1., 61–167.
- Szádeczky-Kardoss Samu 1971: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (rövid előadásvázlat)*. Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1. Szeged, Ókortudományi Társaság.
- Szádeczky-Kardoss, Samu 1990: The Avars. In Sinor, Denis (szerk.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, Cambridge University Press. 206–228.
- Szádeczky-Kardoss Samu 1996: Az avarok története Európában. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 21–30.
- Szalay László 1852: *Magyarország története I*. Lipcse, Geibel Károly.
- Szöke Béla Miklós 1996: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi. 11–44.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*. Budapest, Akadémiai.
- Tomka Péter 1997: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk*, 35., 1997/1., 68–75.
- Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.) 2008: *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- Urbańczyk, Przemysław 2007: *Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa*. Frankfurt am Main, P. Lang.



- Vajay, Szabolcs von 1968: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963)*. Mainz, 1968.
- Váczy Péter 1994: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, MTA TTI.
- Weinacht, Paul-Ludwig 1968: *Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von dem Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*. Berlin, Duncker und Humblot.
- Wickham, Chris 2005: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford, Oxford University Press.
- Zsoldos Attila 2011: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, Historia – MTA TTI.



Budapest, Fő utca, 1973. Tojgun pasa dzsámijának maradványai. Gerő Győző régész-turkológussal Gazdy Dénes beszélget. © Fortepan/RTV Újság

Simon Zsolt

Régészet és identitás a kései Oszmán Birodalomban és a korai Török Köztársaság idején (1869–1943)

Bevezető

a dolgozat tárgya a régészet szerepe a kései Oszmán Birodalom és a korai Török Köztársaság ideológiájában. A történet kezdő időpontja 1869, az isztambuli Birodalmi Múzeum (Müze-i Hümayûn, ma az Isztambuli Régészeti Múzeum) megalapítása és az első, az ásatásokat és az antik tárgyak gyűjtését szabályozó rendelet kibocsátása (a dátumhoz lásd lentebb), a modern török régészettudomány szimbolikus kezdete; záró időpontja pedig 1943, az Ankarai Régészeti Múzeum (ma Anadolu Medeniyetleri Müzesi – Anatóliai Civilizációk Múzeuma) megnyitása, amellyel nemcsak a prehellénisztikus Anatólia régészete nyerte el szimbolikus önállóságát, hanem nagyjából egybeesett az ideológiai béklyók végleges eltűnésével is.¹

Ezen évtizedek alatt a tudomány (és jelen írás) szempontjából nem csupán az államforma változott meg Mustafa Kemal [Atatürk] (1881–1938) színrelépésével: míg az Oszmán Birodalom alatt a politika fókuszában maga a régészet állt, addig a korai Török Köztársaság idején elsősorban a hellénisztikus korszak előtti időszakok, azon belül is különösen a Hettita Birodalom és utódállamai kerültek előtérbe (részletesen lentebb).

Ami a kérdés kutatástörténetét illeti, fontos megjegyezni, hogy a régészet és identitás (illetve nacionalizmus) kapcsolatának kutatása kései fejlemény, amely csak a nyolcvanas években indult meg, török

¹ Nem tárgya tehát a mai török államnak a régészethez és a kulturális örökséghez való összetett s igen izgalmas viszonya, melyhez bevezetésképp lásd: Cuno 2008, 67–87 (amely az azóta eltelt idő eseményei következtében némileg elavult).



viszonylatban pedig csak a 2000-es években. Ennek sajnálatos következménye, hogy számos idevágó tanulmány nemegyszer jellegzetes, az olvashatatlanságot és nevetségességet súroló posztmodern, feleslegesen tudományoskodó nyelvezetet használó részekkel van teletűzdelve, amelyben csak diskurzusok, (meta)narratívák és ágensek léteznek (különösen Wendy Shaw és Can Erimtan lentebb idézendő művei). Az igazi gond azonban abban áll, hogy e kutatók a narratívák bűvöletében sajnos hajlamosak megfeleledkezni olyan egyszerű, de annál reálisabb és (mint látni fogjuk) kimutatható okokról, mint egy-egy szereplő személyes beállítódása (lásd lentebb Osman Hamdi Bey esetét), vagy például a tudomány naprakész eredményeinek a nagyközönségtől és így a döntéshozóktól való teljes elzártsága (lásd lentebb a fiatal Török Köztársaság esetét).

Megemlítendő még, hogy az e kérdésről megemlékezők közül többen nem is a korszak kutatói, hanem a korszak politikája által kedvezően érintett tudományágak kutatói (régészek, ókori keleteselek). Így nem meglepő, hogy némelyikük udvariasan átsiklik az Atatürk állam áltudományos nézetei felett, és csak a máig ható, kedvező fejleményeket hangsúlyozzák (például Özgüç 1982; Çiğ 1988, 1993; de vö. Özdoğan 1998; Tanyeri-Erdemir 2006; Doğan 2010; Ünal é. n., 27–33) – melyek nélkül viszont kétségtelenül nem töltené be a török kutatás azt a megbecsült szerepet, amit ma betölt.

E sorok írója a következőkben megpróbálja elkerülni mindkét hozzáállás csapdáit, de hettitákkal foglalkozó régészként, aki éveket élt és dolgozott a helyszínen, nem teljesen semleges írásának tárgyát illetően – s mindenképp földhözragadtabb a hozzáállása, mint eszmetörténettel foglalkozó kollégáinak.

Az Oszmán Birodalom

A XIX. század végére a régészet az Oszmán Birodalomban a birodalmiság és a modernitás felmutatásának egyik eszközévé vált. Hosszú út vezetett idáig, melynek azonban még nem minden aspektusa világos és az oszmán levéltárak minden bizonnyal rendelkeznek még e kérdésben a nemrégiben megindult kutatások ellenére fel nem tárt anyaggal (a korai történet legjobb és legújabb áttekintése Eldem 2011).² Az Oszmán

² Külön tanulmányt érdemel és ezért itt nem tárgyalom az oszmánok múltához való viszonyának komplex kérdését. Az azonban bizonyos, hogy az oszmánok érdeklődése a múlt iránt legalább Hódító Mehmet korára visszanyúlik, és Trigger megállapítása

Birodalom 1829-ig magába foglalta a Közel-Keletet, Észak-Afrikát, a Kaukázust, Ciprust és a Balkán nagy részét, beleértve a görög területeket és az Égei-tenger egész partvidékét – más szavakkal, az antikvárius érdeklődés egyik fő célpontját. Így nem csoda, hogy a XVIII. század végén a megélenkült európai érdeklődés hatására az Oszmán Birodalomba akkreditált nyugati követek igyekeztek szert tenni görög régiségekre a birodalom területén. Az akkori oszmán hatóságokat ez eleinte nem túlzottan érdekelte, és gyakorlatilag szabad kezet adtak a követeknek. Így eshetett meg Lord Elgin jól ismert története is, aki gyakorlatilag lerabolta a Parthenón frízeit az athéni Akropoliszról (1801–1812). Egy évtizeddel később, az 1820-as években, a görög függetlenségi harcok idején a nyugati követek intenzív érdeklődésének hatására tudatosodott az oszmán tisztségviselőkben (különösen Athén 1826-os török ostrománál), hogy a leleteknek politikai dimenziója is van – s hogy a nyugatiak heves érdeklődését a maguk, nem utolsósorban pénzügyi hasznára is tudják fordítani.

Az ezt követő időszak egyelőre kevésbé ismert. A változások két szálon futnak majd, az egyik a Birodalmi Múzeum megalapításához, a másik a régészeti kutatások szabályozásához vezet el.

A szultáni palotának (Topkapı Sarayı) kezdetektől fogva voltak gyűjteményei (például porcelánok, ékszerek, fegyverek), melyek, európai megfelelőikhez hasonlóan, csak a szultán és a különleges vendégek számára álltak nyitva (a továbbiakhoz és az oszmán múzeumok történetéhez lásd különösen: Shaw 2003, 2007a, 2011, egy hasznos összefoglaló táblázat: 2007a, 272). Az Isztambuli Régészeti Múzeum gyökerei a Topkapı külső udvarában álló Aya İrini (Hagia Eiréné) egykori bizánci templomáig nyúlnak vissza, amelyet Konstantinápoly meghódítása óta fegyverraktárnak használtak a szultánok, itt őrizték az elavult fegyvereket és a bizánci korból fennmaradt régiségeket. 1730-ban átalakították, és Fegyverek Háza néven (Dar ül-Esliha) először állították ki e tárgyakat (1839-től Harbiye Anbarı – Katonai Raktár), melyek fokozatosan látogathatóvá váltak (ennek részletei, megfelelő források hiányában, nem világosak). Ezt a gyűjteményt az egykori templomban fizikailag is kettéválasztva hozta létre 1846-ban a birodalmi fegyverraktár (Tophane-i Amire) parancsnoka, Ahmet Fethi pasa (egyebekben a szultán sógora, diplomata és gyáralapító) a Régiségek Raktárát (Mecmua-i Asar-ı Atika) és a Régi Fegyverek Raktárát (Mecmua-i Esliha-i Atika), aminek egyik

(„Antiquarianism [...] failed to develop in the Near East, where Islamic peoples lived in the midst of impressive monuments of antiquity”; 1989, 44) ebben a formában alaptalan (vö. Shaw 2003, 40), kézenfekvő oszmán ellenpélda: Çelik 2011, 470–474, vö. még az oszmán múzeumok kialakulásának lentebb vázolandó történetét.



fő célja a régi fegyverek és a 1826-ban modernizált oszmán hadsereg közötti különbség hangsúlyozása volt. A következő időszakban a Régiségek Raktárában lettek elhelyezve az előkerülő hellenisztikus és bizánci emlékek, amelyeket leginkább az előrelátó tartományi hivatalnokok küldtek meg – így az intézmény szó szerint egy régiségraktár jellegét öltötte magára.

Ez változott meg 1869-ben, amikor a nagyvezír a Régiségek Raktárát átnevezte Birodalmi Múzeumnak, s egy nyugati tanárt nevezett ki igazgatójául (mindezt feltehetőleg annak következtében, hogy Abdülaziz szultán (uralkodott 1861–1876) 1867-es európai útja során megismerkedett az effajta gyűjteményekkel (Shaw 2011, 427), s kiadtak egy rendeletet, miszerint a fellelt (szüksége esetén pedig felvásárolandó) régészeti tárgyakat gondosan becsomagolva, felfedezésük helyét, állapotukat és értéküket leírva a fővárosba kell szállítani (uo.). A növekvő gyűjtemény hamarosan kinőtte a templomot, ezért áthelyezték a közeli Çinili Köşkebe, amelynek timurida hatásról tanúskodó homlokzatát úgy alakították át, hogy jobban emlékeztessen egy kortárs európai neoklasszicista múzeumépületre. Már az ekkori oktatási miniszter, Münif pasa is úgy írta le a múzeum funkcióját, hogy az nemcsak a civilizációk fejlődését hivatott bemutatni, hanem megakadályozni az antik tárgyak nyugatiak általi kivitelét is (i. m., 430). Sőt, egy 1868-as jelentés már azt is hozzáfűzi, hogy minden civilizált államban van múzeum (idézi: Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 13).

Ugyanis, ami az ásásokat illeti, az ötvenes-hatvanas évekre kialakult egy jogszabályban még nem rögzített gyakorlat az ásások engedélyeztetésére s arra, hogy az ásatók gyakorlatilag mindent magukkal vihettek. Amikor azonban ez már meghökkentő méreteket öltött, különösen Ephesos esetén, az oszmán hatóságok elszánták magukat az első szabályzat megírására (1869), amely még szintén nagyon bőkezű volt a külföldi régészekkel (Eldem 2011, 181–182).³ A hibákat felismerve 1874-ben újabb változata született a rendeletnek (április 8.), amely azonban nem hozott gyökeres változást: a leleteket három egyforma részre osztották a kincstár, a felfedező és a birtok tulajdonosa között, majd a felfedező az állam engedélyével kivihette leleteit az országból (az ásások igényelték az állam és a földtulajdonos jóváhagyását is). Az elégedetlenséget jól érzékelteti a nagyvezír, İbrahim Edhem pasa alkalmi s tétova próbálkozása: amikor Hormuzd Rassam 1877-ben a British Museum megbízásából folytatni akarta a krími háború miatt megszakadt ásatá-

³ A kutatás rendszeresen figyelmen kívül hagyja ezt az első rendeletet, és csak a másodiktól, az 1874-estől számítja a szabályozás keltét. A magyar szakirodalomban Földi (2013, 16) teljesen tévesen 1884-től számítja.

sait Irakban, a nagyvezír az 1874-es német–görög egyezmény által inspirálva azt javasolta a megdöbbsent Rassamnak, hogy a leletek kerüljenek a Birodalmi Kincstárba, s a britek csak másolatokat kapjanak – ám végül ez sajnos nem valósult meg (Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 38–39).

A lassacskán és oszmán szempontból meglehetősen eredménytelenül csordogáló események 1881-ben vettek gyökeres fordulatot egy bizonyos Osman Hamdi Bey (nem melleleg az előbb említett Edhem pasa fia) kinevezésével a Birodalmi Múzeum igazgatói posztjára (melyet első alkalommal töltött be oszmán illetőségű). Osman Hamdi Bey (1842–1910) magasan képzett, nyugati műveltségű, ambiciózus diplomata és polihisztor volt, aki nemcsak a régészettudomány, hanem a festészet terén is maradandót alkotott, gondoljunk például a neves *A teknősidomító* című festményére (rőla ma elsősorban Edhem Eldem tanulmányai és forráskiadásai az irányadók, a továbbiakhoz lásd különösen: 2004, általában pedig: 2010). Személyiségének kulcsmomentuma volt párizsi tanulmányaiból fakadó kettős identitása, francia gondolkodása, de kizárólagosan oszmán érzései, vagy költőiben: „a legpárizsibb oszmán, és a legoszmánabb párizsi”, ahogy barátjává és kollégájává lett egykori mentora, a régész Salomon Reinach fogalmazott nekrológiájában (idézi: Eldem 2004, 124). Ez a beállítódása, kiegészítve a bagdadi pályafutása során szerzett kijózanító élményekkel az oszmán provinciák valóságáról, világossá tette számára, hogy az Oszmán Birodalom sürgős modernizációra és azon belül is, kulturális reformokra szorul. Múzeumigazgatóvá való kinevezése lehetővé tette, hogy végrehajtsa civilizatórikus álmait: megteremthette a számára oly kedves nyugati környezetet, egyúttal hazája üdvére dolgozhatott. Átgondolt és világos stratégiája volt, mely két pilléren alapult: előmozdítás és örökségvédelem – s mindkettőben fényes sikert aratott.

Az előmozdítás abban állt, hogy a múzeumon és saját munkáján keresztül fel akarta helyezni az Oszmán Birodalmat a modern régészet térképére, pontosabban szólva addigi passzív, lelőhely jellegét aktív szereppé kívánta átalakítani, nem függetlenül a korszellemtől, amely a nagyszabású, látványos régészeti feltárásokat és a távoli, illetve letűnt kultúrák emlékeitől roskadozó múzeumokat a nagy hatalmi státusz egyik jelének tekintette. Az addig gyakorlatilag raktárként funkcionáló múzeumot ezért tudományos intézménnyé kellett átalakítania, amely felvehette a versenyt nyugat-európai társaival. Ehhez azonban ki kellett terjesztenie tényleges fennhatóságát az oszmán földön zajló ásításokra, más szóval, véget kellett vetnie az addigi gyakorlatnak. Az örökségvédelem, vagyis az Oszmán Birodalom régészeti lelőhelyeinek és tárgyai-
nak védelme ennek logikus következménye volt (i. m., 129–130).



Tervének kivitelezését Osman Hamdi Bey azonnal megkezdte. Elsajátította a régészet alapjait a már említett Salomon Reinachtól, akit rögtön fel is kért a múzeum gyűjteményének katalogizálására. Pragmatikussága az első ásatásában is megmutatkozott: bár a kommagénéi I. Antiochus király (Kr. e. 70–38) nevezetes Nemrut Daği-i síremlékét német kutatók fedezték fel 1881-ben és tették közzé róla első jelentésüket 1882-ben (melynek francia fordítását később megtalálták Osman Hamdi Bey ásatási naplója lapjai közé dugva; i. m., 130), az igazgató még a németek előtt villámgyorsan expedíciót szervezett a feltárássra 1883-ban, és abban az évben Konstantinápolyban publikálta is ásatási jelentését. A kocka el volt vetve.

Az ásatás és a jelentés Osman Hamdi Beyt egy csapásra kompetens régésszé tette a nemzetközi tudományos világ szemében, és vele intézményét, a Birodalmi Múzeumot a régészeti örökség megőrzésére és a tudomány művelésére illetékes tudományos szervnek, az Oszmán Birodalmat pedig a tudományos régészeti munka végzésére képes országnak ismerték el (i. m., 131). Ez világosan kiviláglik fennmaradt levelezéséből, amelyet kora legnevesebb régészeivel (köztük olyan neves kutatókkal, mint Georges Perrot, Theodor Mommsen, Alexander Conze, Otto Puchstein vagy Gaston Maspéro) folytatott igen meleg hangon (i. m., 134, a levelezést publikálta: Metzger 1990).

A következő lépés az volt, hogy a múzeum kiterjesztette fennhatóságát erről az egyetlen lelőhelyről a birodalom összes lelőhelyére. Osman Hamdi Bey már 1882-ben is hangoztatta lesújtó véleményét az akkori régészeti szabályozásról, és legkésőbb 1883 márciusára meg is született a drákói módon szigorító tervezete. Ám javaslatával szemben állt az államtanács (Şura-yı Devlet) szervezőbizottságának (Tanzimat Dairesi) javaslata, amely még mindig megengedte volna a Birodalmi Múzeum által fel nem vásárolt leletek külföldre vitelét (Bahrani-Çelik-Eldem 2011, 38–39). Az ásatások szabályozása körüli patthelyzet végül a következő évben megoldódott, és az igazgató javaslata győzött – nem tudjuk még, hogyan, de aligha függetlenül Osman Hamdi Bey sikeres expedíciójától. Így született meg az 1884. február 21-én kibocsátott szabályzat (*Asar-ı Atika Nizamnamesi*), amely megszüntette a leletmegosztást, és megteremtette az oszmán állam kizárólagos ellenőrzési jogát az ásatások és régészeti leletek felett, továbbá – az érmék és rendkívüli, a szultán által jóváhagyott esetek kivételével – megtiltotta a leletek külföldre vitelét.⁴ Hozzá kell tenni, amint az a kortárs nyugati kutatók megjegy-

⁴ 1906-ig a véletlenül talált leletek fele a földtulajdonost illette. Ez az új rendelet 1973-ig volt érvényben, de az ekkor életbe lépő rendelet is csak apró változásokat tartalmazott. A ma is hatályos következő, 1983-as törvény csak annyiban változtatott, hogy

zéseiből kiderül, Osman Hamdi Bey már igazgatósága kezdetétől fogva *de facto* érvényesítette ezen elveket, még ha *de iure* nem léteztek is (Eldem 2004, 132).

A törvény természetesen sokkolta a nyugat-európaiakat (a neves francia orientalista, Ernest Renan tirádáját hosszan idézi: *uo.*), s változatos eszközökkel rendre megpróbálták kijátszani: az egyszerű csempészesen túl például diplomáciai postával, a terület felvásárlásával stb., de legfőképpen azon kiskapuval, hogy a szultán engedélyezhette bizonyos leletek külföldre kerülését, melyet diplomáciai eszközökkel ki is lehetett eszközölni – s melyből például a Louvre igen sokat profitált (a különféle eseteket lásd: *i. m.*, 135–138; Çelik 2011, 460–462). Tették mindezt nem utolsósorban arra a kezdetektől fogva használt klasszikus orientalizáló érvre hivatkozva, hogy az oszmánok nem alkalmasak az efféle örökség ápolására (Özdoğan 1998, 115; Bahrani–Çelik–Eldem 2011, 16, idézetekkel). Mindazonáltal Osman Hamdi Bey eredendően diplomata volt, és a következő években a régészek és az igazgató megtalálták a közös *modus vivendit* (Eldem 2004, 140–147), melynek fontos eleme volt, hogy sikerült neki a múzeumot az ásatások támogatójaként, s nem pedig kerékkötőjeként pozicionálnia a nyugati régészek szemében. Osman Hamdi Bey mind személyesen, mind szakmailag teljes sikert aratott: biztos pozíciót teremtett meg magának a két világ között, ahol egyfelől folyamatos szellemi és társadalmi kapcsolatban állhatott az általa oly nagyra becsült nyugati világgal, másfelől folyamatosan hazája tudományos és kulturális fejlődését segíthette elő, amit ő rakott fel a régészettudomány térképére. Elégedetten állapíthatta meg tehát 1889-ben egy isztambuli folyóirat, a *Servet-i Fünun*, hogy az európaiak egyfelől láthatják, hogy az Oszmán Birodalom belépett a haladás korszakába, másfelől elismerik, hogy London, Párizs és Róma után immáron Isztambul is az ókori kincsek egyik központjává vált (idézi: Çelik 2011, 447).

Eldemet követve a Birodalmi Múzeum szerepét a fentebbiekben a modernizáció és a tudományos-kulturális fejlődés iránti igénnyel magyaráztam. Létezik azonban egy másik nézet is, Wendy Shaw interpretációja. Ő számos munkájában azt fejtette ki, hogy szerinte az oszmán (és török) múzeumok nem a tudománnyal való kapcsolatban fejlődtek, hanem a territorialitás, etnicitás és nemzetfogalom narratíváival való egyenes összefüggésben (Shaw 2003; 2007a, 253; 2011). A Birodalmi Múzeum mögötti mozgó erő (vagyis Osman Hamdi Bey koncepciója) abban állt volna, hogy egy kollektív oszmán identitást fejezzen ki,

kiterjesztette érvényét más kulturális és természeti javakra is. A szabályozás tehát lényegileg mind a mai napig az Osman Hamdi Bey által megfogalmazottakat követi.



amely territoriális alapon magába foglalta a klasszikus civilizációt is, így az oszmán múzeum narratívája a terület diskurzusában gyökerezett, nem a művészetében – Osman Hamdi Beynek a másolatok beszerzésétől való idegenkedése meg is akadályozta, hogy művészettörténeti gerince legyen a kiállításnak (Shaw 2007a, 258). De ilyen intenciója nem is volt, hiszen, mint láttuk, ő nem művészettörténeti kiállítást akart, hanem az oszmán régészetet bemutatót. Más szavakkal: a múzeum „narratívája”, ha úgy tetszik, valóban a terület „diskurzusában” gyökerezett, csak-hogy ebben semmi törekvés nem volt egy kollektív oszmán identitás kialakítására, mivel, mint láttuk, az oszmán modernség felmutatása és kultúrájának felemelése volt célja (ezt részben elismeri Shaw is: 2011, 425). Shaw (i. m., 431–434) szerint Osman Hamdi Bey Nemrut Dağ-i expedíciója és gyors, francia nyelvű publikációja is azt bizonyítja, hogy részt akart venni a tulajdonjog feletti vitában, amelyben a múlt a területi jogok jelölője volt, s mivel ezt gyakorlatilag szponzori pénzekből finanszírozta (az Oszmán Bank, a Keleti Vasúttársaság és a Haydarpaşa Vasúttársaság támogatásával), ez nem egy állami megbízásból, hanem saját indíttatásból végrehajtott tett volt, abból a célból, hogy a régészetet mint a birodalom területi jogainak eszközét mutassa fel. A saját indíttatással egyet lehet érteni, csak-hogy a fentiek alapján ez a tudományos, és nem a politikai diskurzusban való részvétel igényét jelentette. Végül Shaw szerint (i. m., 434–436) Osman Hamdi Bey az isztambuli múzeum 1891-ben megnyitott, a Çinili Köşkekkel szemközti új épületét, az úgynevezett Szarkofágmúzeumot (amelyre a gyorsan bővülő gyűjtemény miatt volt szükség, s melynek gerincét Osman Hamdi Bey másik híres ásatása [1887], a szidóni föníciai nekropoliszok névadó szarkofágjai alkották) a szidóni úgynevezett Gyászoló Nők Szarkofágja és az Alexander-szarkofág (mindkettő Kr. e. IV. század) fedele mintáira építette meg (visszafoготtan követi Çelik 2011, 446), kapcsolatot hozván létre a terület és a múzeum között. Ez jó példája a túlinterepretálásnak, hiszen a hasonlóságok meglehetősen általánosak, és ekkortájt amúgy is mindenhol effajta múzeumok épültek (Shaw munkája további spekulációk gazdag tárházát nyújtja az oszmán muzeológia és identitás vélelmezett összefüggéseiről, például: 2003, 68–70).

Az más kérdés – de erre Shaw nem tér ki –, hogy mindezt az oszmán állam kiválóan fel is használta külhoni és belföldi imázs- és identitás-építő akciókra, a birodalmiság felmutatására, melyeknek főbb eszközei a szultán (II. Abdülhamid, uralkodott 1876–1909) fényképalbumai és a *salnamék*, az oszmán provinciák hivatalos évkönyvei voltak (minderről részletesen: Çelik 2011).

A szultáni fényképalbumok (Çelik 2011, 447–454) – melyből 51-et küldtek a chicagói világkiállításra 1893-ban (végső úti céljuk a Kong-

resszusi Könyvtár volt) és egy másik összeállítást a British Librarybe – gondosan válogatott fotókkal illusztrálták és dokumentálták bőségesen a birodalom minden aspektusát, elsősorban tájait, épített örökséget (különös tekintettel a régészeti lelőhelyekre) és modernitását.

A *salnamék* egységes formátumban, sűrűn (de nevükkel ellentétben nem évente) megjelentetett munkák voltak, amelyek akkurátus pontossággal mutatták be egy-egy adott tartomány hivatalnokszervezetét, eseményeit, régi és új épületeit, népeit és szokásait, enciklopédikus jellegüket néha magyarázatokkal színesítve – más szavakkal, dokumentálták és bemutatták a birodalom fejlődését. Különösen érdekes a *salnamék* nézőpontja a régiségeket illetően: e kérdéskörnek nagy terjedelmet szenteltek, a mai újságíró-nyelvezethez hasonlóan kevésbé tudományos, mint inkább bombasztikus leírásokat nyújtva, külön kiemelve a leletek világraszóló jelentőségét, illetve a külföldiek szűnni nem akaró csodálkozását. Egyúttal folyamatosan hangsúlyozva, hogy a jelenlegi reformok a múlt dicsőségének helyreállítását célozzák, kitérve a rendezetlen háttér miatti visszaélésekre, illetve most már – a Birodalmi Múzeumnak köszönhetően – a jobbiztonságra és a múzeumra mint az oszmán régészet letéteményesére – szó szerint (i. m. 2011, 454–460).

A kibővülő tudás és az oszmán régészet, illetve a Birodalmi Múzeum központi szerepe a nagyközönségnek szánt munkákban is egyre inkább tetten érhetővé vált, elsősorban két műfajon keresztül: a világtörténetekben és a képes folyóiratokban. A múlt iránti megnőtt érdeklődésnek és az akkori oktatási reformoknak köszönhetően igen népszerűvé vált a világtörténet (*tarih-i umûmî*) műfaja, melyek jól mutatják egyrészt a tudás terjedését, másrészt az oszmánok ebből való részesedésének egyre tudatosabbá válását (e műfaj részletes elemzéséhez és a továbbiakhoz: i. m., 462–466). Míg egy korai kötet (1868–1869) európai munkák felhasználásával, némileg véletlenszerű alapon tárgyalja az ókort, addig Ahmed Refik hatkötetes munkája 1910-ből (*Büyük Tarih-i Umûmî*, Nagy világtörténet) már tudatosan, jól szerkesztett, átfogó képet kínál. A kötet kiadója (İbrahim Hilmi) előszavában felhívja a figyelmet, hogy az oszmán népnek felébredése és fennmaradása érdekében éjjel-nappal tanulmányoznia kell a történelmet, szembeállítva az oszmánok tudásbeli hiányosságait a többi európai nemzetével, ezért munkájuk célközönsége az oszmán társadalom egésze. E műfaj fontos jellemzője volt a gazdagon illusztráltság, rajzok, fényképek és fotók formájában. Ahmed Refik munkájában sorra jelentek meg a világ vezető múzeumaiban (British Museum, Louvre, Berlin, New York, Vatikán stb.) őrzött tárgyak, melyek mellett kiemelkedő szerepet kap a Birodalmi Múzeum gyűjteménye is, mintegy egyenlő rangra emelve a honi intézményt a világ vezető gyűjteményével. Az isztambuli tárgyak esetében a képalá-



írások pontos földrajzi információval is szolgáltak, mintegy virtuálisan megrajzolva a még mindig monumentális Oszmán Birodalom térképét az olvasó fejében.

Végezetül, a legpopulárisabb szinten álltak a képes újságok, melyekből több is megjelent a XIX. század végének Isztambuljában, közülük a legfontosabb a már említett *Servet-i Fünun*, melyet 1891 és 1944 között adtak ki. Ezen újságok rendszeresen hírt adtak régészeti felfedezésekről, múzeumokról, restaurálási kérdésekről, s általában mindenről, mi ezekkel kapcsolatos, bőséges képanyaggal kiegészítve (részletes bemutatásuk a *Servet-i Fünun* példáján: i. m., 466–469).

A korai Török Köztársaság

Atatürk terve, a szekuláris, nyugatiasított Törökország az Oszmán Birodalommal való mindennemű kulturális szakítást jelentett. A többnyelvű, többetnikumú, a kalifátus révén az iszlám világot elvben vezető (de gyakorlatban többvallású) birodalom helyére a török nyelvű és népességű (illetve annak tételezett) világi köztársaság lépett. Miután Atatürk minden lehetséges, a közös identitást megalapozni képes tényezővel (az oszmán identitással; az oszmán dinasztiával; a kalifátus intézményével) leszámolt, s ezeket egyúttal minden baj forrásának is megtette, szükségessé vált az identitás újbóli megalkotása, egy új közös nevező megtalálása.

A fiatal török államban azonban ez eleinte még nem játszott központi szerepet: a húszas évek eleje ugyanis a függetlenségi háborúval és a területi integritás megőrzésével telt. Ez értelemszerűen nem kedvezett a tudományos kutatásnak, és a politikus-hadvezéreknek is akadt más teendőjük, mint hogy a tudomány világát integrálják tevékenységükbe. Mindazonáltal, ha előnyt faraghattak belőle, megtették. Így az oszmán korszak után ezen években jelenik meg újra a régészet a politika szintjén, mégpedig a „pontusi kérdés” ürügyén. A központi hatalom széthullását látva a Fekete-tenger keleti, Sinoptól Trabzonon át Rizéig terjedő partvidékének görög ajkú lakossága az önállósodás mellett döntött, arra hivatkozván, hogy ők a terület eredeti lakosai, ami felbőszítette a török vezetést. A felkelés kölcsönös mészárlásokba torkollott, míg helyre nem állt a török uralom. A külső szemlélőnek ezen a ponton meg kell jegyeznie, hogy e területen nagy számban éltek és élnek (a grúzzal rokon nyelvet beszélő) lázok is, akik a régió valódi őslakosainak tekinthetők, legalábbis abban az értelemben, hogy legkorábbi írott forrásaink (pél-

dául Hérodotosz, Xenophón) az ő elődeiket nevezik meg a régió lakosainak, s így maguk a görögök is csak későbbi bevándorlók. Szükségtelen mondani, hogy ez sem a görög, sem a török vezetést nem feszélyezte – bár mentségükre legyen mondva, ez a háttér még a mai ókori keleti, illetve ókori anatóliai szakmunkákból sem derül ki.

A török oldal központi érve a *Pontus Meselesi* volt, egy vaskos munka (1922), amely bemutatta a régió történetét a történelmi idők homályától az akkortájt elkövetett görög atrocitásokig (francia változatát a következő évben tették közzé). Számunkra a munka előszava érdekes (a fennmaradó öt fejezet az atrocitásokat tárgyalta), melyet a neves oszmán török értelmiségi, Ağaoğlu Ahmet Bey írt (Erimtan 2008, 146–147, életéről és munkásságáról: Shissler 2002). Ő, megelőlegezve a harmincas évek áltudományos nézeteit, elsőként tette meg a görögök előtti Anatólia lakosságát, a hettitákat töröknek (Erimtan 2008, 154–162). Amint Erimtan (i. m., 144) felhívja a figyelmet, ez szembement az addig helyben tanított ismeretekkel is, hiszen az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben használt tankönyv, a *Büyük Tarih-i Umûmî* kora színvonalán számolt be a hettitákról, akiknek ekkor még a nyelvét sem fejtették meg.

De miért a hettiták? Erimtan szerint (i. m., 154) Ağaoğlu „ideológiai-lag motiváltan” olvasta az európai tudósok ókori keleti tárgyú munkáit, így fedezte fel magának a hettitákat mint a törökök őseit. Amellett, hogy ez nem válasz a kérdésre, Ağaoğlu írásából kiderül az a három tényező, ami őt megragadta és a számára logikus következtetéshez vezette: munkájában számos ókori keleti írásra utal (lásd Erimtan idézeteit: i. m., 157–159), melyekből kiderült számára, hogy a hettiták az ókori Kelet egyik legjelentősebb birodalmát alkották meg. Tudása azonban távolról sem volt naprakész, így a hettitákról – régi kiadású olvasmányai nyomán – úgy vélekedett, hogy a nyelvüket még nem fejtették meg, holott ez akkor már évek óta nem volt helytálló. Viszont az olvasott szakirodalomban olyan spekulációkat talált, miszerint a hettiták öltözéke mind a mai napig megtalálható a helyi török lakosságnál. Az ismeretlen hettiták, akik ott éltek, ahol a törökök, és úgy is öltözködtek, ahogy a törökök – egy laikus számára önkéntelenül adódik a következtetés: ugyanarról a népről van szó. Más szavakkal, Ağaoğlun nem ideológiai megfontolások, hanem felületes tudása vezette erre a következtetésre, mely saját céljai szempontjából egyébként igen hasznosnak bizonyult.

A Hettita Birodalom fontosságának megértéséhez rövid ókori történelmi kitérőt kell tennem, nem utolsósorban azért, mert a prehellenisztikus Anatólia történelme magyar nyelven gyakorlatilag hozzáfér-



hetetlen.⁵ A XIX. század elején megjelenő nyugati utazókkal meginduló és a XX. század elején egy közép-anatóliai, Boğazköy (ma Boğazkale) nevű lelőhelyen egy monumentális várost, ékirásos táblaarchívumokat és könyvtárat feltáró kutatás már 1920-ra gyakorlatilag eljutott oda, hogy nagy vonalakban megrajzolhatta a prehellenisztikus Anatólia történetét. Ezek szerint a legkorábban (a Kr. e. 2. évezred elején) azonosítható lakosok a hattik, akiket az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó hettiták (és nyelvrokonaik) olvasztanak be, akik a Kr. e. II. évezredben az ókori Kelet egyik leghatalmasabb birodalmát hozták létre. Az I. évezredben e birodalom utódállamai népesítették be Közép-Anatóliát és Észak-Szíriát, Nyugat-Anatóliában pedig láthatóvá válnak a már görög forrásokból is ismert helyi népek, a lüdök, a károk, a lükök stb. Ehhez járultak a Balkánról bevándorló frígek és a velük együtt érkező, máig ismeretlen módon Kelet-Anatóliába eljutó örmények, valamint a Fekete-tenger partvidékén a nyugati kartvel törzsek (köztük a fentebb említett lázok elődei). Azaz Anatólia görögök előtti történelme nem egy monolit egység volt, hanem nyelvi tarkaság, amelyből viszont történelmi és kulturális jelentősége folytán jól láthatóan egy korszak emelkedett ki, a Hettita Birodalomé. A „jól láthatóan” itt szó szerint is értendő: a meginduló ásatások és korábbi felfedezések egyre-másra szállították a látványosabbnál látványosabb hettita és késő hettita műemlékeket. A „szállítás” is szó szerint értendő: bár eddigre szintén látványos fríg és lük emlékek is ismertté váltak, jellegüknél fogva nem voltak múzeumba szállíthatók, így kevésbé válhattak ismertté, ellentétben például a késő hettita reliefdíszes kőlapokkal vagy szobrokkal.

Ha tehát választ keresünk arra a kérdésre, miért épp a hettitákat találta meg magának Ağaoğlu és majd a rövidesen bemutatandó „török történelmi tézis”, e két tényező, a már Ağaoğlunál is megjelenő birodalmiság és a látványosság adja meg a magyarázatot. A szerzők ugyanis nem ókori keletes szakemberek voltak, hanem laikusok, akikhez a tudomány eredményei csak ilyenformán jutottak, juthattak (és jórészt mind a mai napig jutnak) el – itt utalnék vissza e korszaknak a régészeti híreket részletesen taglaló képes folyóirataira és a bőséges képanyagot nyújtó világtörténetekre, amelyek a laikus közönség egyedüli forrásai lehettek.

⁵ A magyar ókortudomány és ókori Kelet-kutatás nagy adóssága, hogy nem áll rendelkezésre a hettitákról szóló, naprakész összefoglaló munka magyar nyelven az érdeklődők számára. Ennek hiányában Roaf 1998 és Kuhrt 2005 vonatkozó fejezeteit lehet ajánlani (utóbbi sajnos amatőr fordításban), illetve jelen sorok szerzőjének magyar nyelven, elsősorban az ókortudományi folyóiratokban (*Antik Tanulmányok* és *Ókor*) megjelent számos tanulmányát.

Bár Aġaoġlu nézetei olyan híres gondolkodót is meggyőztek, mint Ziya Gökalp, a török nacionalizmus elméleti megalapozója (Erimtan 2008, 164), munkássága egyelőre valódi hatás nélkül maradt: a fentebb említett oszmán történelemtankönyv 1926-ban megjelent és átdolgozott változata, az *Umûmî Tarih* (Világtörténelem, újranyomva: 1928) a friss tudományos eredményekre is utalva közli, hogy a hettiták nem törökök (i. m., 165). Ám Aġaoġlu nézetei nem felejtődtek el.

Egyelőre azonban a török őstörténet kérdése háttérbe szorult. A köz-társaság első éve a gyökeres társadalmi (nyugatosító-modernizáló) reformokkal teltek el (a nyugati jogrendszer bevezetése, a kalifátus megszüntetése, öltözködési, ábécéreform), és csak az évtized végére jutott el oda a vezetés, hogy a nemzetépítéssel is foglalkozzon. Az államszervezési szükségszerűség szerencsésen találkozott Atatürk személyes érdeklődésével, aki már a háború alatt is közismerten rengeteg történelmi és nyelvészeti tárgyú munkát olvasott el, és mindig kész volt ezeket és saját elképzeléseit gyakorlatilag bárkivel megvitatni (vö. Çiġ 1988, 213; 1993, 517; Lewis, Geoffrey 1999, 55–74; Hanioglu 2011, 195; érzékletes példákat idéz a magyar követi jelentésekből: Flesch 2004, 343, 348–349).

A végső lökést az e kérdéskörrel való foglalatatoskodáshoz a több változatban is ismert történet szerint Atatürk egyik fogadott lánya, Âfet İnan adta meg 1929-ben, miután egyikőjük a törököket lealacsonyító kifejezéseket olvasott a törökök történetével foglalkozó nyugati munkákban (Poulton 1997, 103; Redford 2007, 243, mindkettő irodalommal). Ez az elégedetlenség azonban nem korlátozódott Atatürkre és fogadott lányára: akkoriban a fiatal török állam több prominense is panaszkodott a nyugati munkáknak a törökökre nézve sértő megfogalmazása miatt (példák: Tanyeri-Erdemir 2006, 382). A megindítandó őstörténeti kutatások tehát komoly társadalmi igényt fejeztek ki: egy közös, erős, büszkeségre okot adó identitás megalapozásának szükségességét (mely pszichológiailag kiegyensúlyozta a nyugatiak követésének terhét), s amellyel, mintegy mellesleg, bebizonyítják a törököknek a nyugatiakkal való egyenrangúságát is. Járulékos politikai haszon volt, hogy egyúttal bizonyítják, a török föld már a történelem hajnalától fogva török föld volt, valamint hogy a török örökség hangsúlyozása elválasztotta a törököket az összeomlásért felelősnek tartott oszmánok közel-keleti és iszlám civilizációjától (vö. Lewis, Bernard 1968, 359–360; Zürcher 1997, 199–200; Erimtan 2008, 142–143).

Az első feladat azonban egy olyan török történelmi tézis megalkotása volt, amely a későbbi kutatások alapját képezheti (a következők magyar nyelvű, pár mondatos összefoglalásához: Flesch 2004, 346–348). 1930-ban Âfet Hanım másokkal együtt javaslatot tett egy, a török történelmet tudományos igénnyel tanulmányozó bizottság megalapítá-



sára, ez lett a Türk Tarihi Tetkik Heyeti (Török Történelmi Kutatás Bizottsága; 1931-től Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti [Török Történelmi Kutatás Társasága], végezetül 1935-től Türk Tarih Kurumu [Török Történelmi Társaság, TTK], tiszteletbeli elnöke maga Atatürk). Az előkészítő bizottságnak többek között tagja volt Samih Rifat, aki elsőként fogalmazta meg 1922-ben azt az elméletet, hogy a török nyelv a legrégebb és minden más nyelv őse, előfutárává válva ezzel a még említendő „napnyelvelméletnek” – bár ezzel akkor még közneveltség tárgya lett (ő igazgatóhelyettes volt a TTK elődszervezetében, és Atatürk őt nevezte ki a nyelvészeti testvértársaság első elnökévé is; Aytürk 2004, 15). A vizsgálódásba minden olyan kultúrát belevettek, mely a törökök történelme szempontjából fontos lehetett. Így született meg még 1930-ban a vaskos, egykötetes *Türk Tarihinin Ana Hatları* (A török történelem főbb vonalai), egyelőre még csak száz példányban, melyet azután számos kiválasztott történésznek és államférfinak küldtek meg véleményezésre. A munka (szerzői között Âfet Hanimmal) témái között szerepelt Kína, India, az ókori Kelet (sumerok, elámiak, asszírok), az ókori Anatólia (hettiták, frigeek, lüdek), az ókori Irán (az Akhaimenidák, a pártusok, a Szászánidák), az Égei-tenger partvidéke, az etruszkok, a belső-ázsiai türk államok, a szeldzsukok és természetesen az oszmánok. Bár ezt a változatot Atatürk még nem hagyta jóvá, az elméleti keret elnyerte tetszését. 1931-ben egy 74 oldalas összefoglalót adott ki belőle az oktatási minisztérium 30 ezer példányban – ám ezúttal, jellemző módon, már az oszmán történelem nélkül. Ugyanebben az évben egy négykötetes változatot küldtek szét a líceumoknak és egy háromköteteset az alsóbb fokú iskoláknak (a tankönyvekben a hettitákra mint hata-törökökre hivatkoztak [Poulton 1997, 105–106]: a hettita állam neve ugyanis Hatti volt, melyet a hattiktól örökölték meg).

Ez a „török történelmi tézis” (*Türk Tarih Tezi*). Eszerint a török nép a legősibb a világon, őshazája Belső-Ázsiában ringott, ahonnan klimatikus okoknál fogva 9 ezer évvel ezelőttől kezdődően (a későbbi török nomádok mintájára) több hullámban Európába, a Közel-Keletre, Kínába és Indiába vándorolva civilizálta a helyi lakosságot, és hozta létre a legkülönbélebb nagy civilizációkat („árja”, égeikumi, sumer, etruszk, Indus-völgyi stb.), mivel már Belső-Ázsiában is rendelkezett a civilizáció főbb jegyeivel (földművelés, állattenyésztés, fémművesség, szövés-fonás, korai építészet). Anatóliába pedig mint a hettiták érkeztek meg, akik tehát egy török népesség és nyelv lett volna (akárcsak a sumer és az etruszk). Mindez tökéletes folytatása a *Pontus Meselesi* fentebb bemutatott világképének, és aligha tőle függetlenül jött létre (Erimtan 2008).

A tézist 1932-ben a TTK a természetesen az új fővárosban, Ankarában szervezett I. török történelmi konferencián mutatta be, ahol a teljes török

ténelmet átfogó előadások támogatták az elméletet (megjegyzendő, Atatürk végighallgatta a kilencnapos konferenciát). A több mint kétszáz résztvevő túlnyomó többségét – nem véletlenül – középiskolai és egyetemi oktatók, mégpedig elsősorban történelemtanárok adták (Poulton 1997, 107; Tanyeri-Erdemir 2006, 384). A tézis, amely kiváló alapot szolgáltatott egy közös, ráadásul dicsőséges, a nyugati államokéval egyenrangú, sőt azok fölött álló identitás megteremtésére, ettől fogva az iskolai és az egyetemi oktatás gerincét képezte (Zürcher 1997, 199).

Bár az elmélet nemcsak minden történeti, hanem minden nyelvészeti ismeretnek is ellentmondott, hamarosan ez sem okozott gondot. Már az első két nyelvészkongresszuson (1932, 1934) nem egy kutató próbálta bizonyítani a sumerok és a hettiták török vagy épp a törökök indoeurópai mivoltát (példák: Aytürk 2004, 11–12; Shaw 2004, 136–137; vö. Zürcher 1997, 198; Doğan 2010, 78). Számos (részben még a XIX. századra visszamenő) előfutár után pedig 1935-ben megszületett végre a „török történelmi tézis” nyelvészeti párja, a „napnyelvelmélet” (*Güneş-Dil Teorisi*, az elmélet és a török áltudományos nyelvészet történetéhez lásd különösen: Lewis, Geoffrey 1999, 55–74; Laut 2000 és Aytürk 2004). Ennek számunkra lényeges aspektusa szerint minden nyelv egy ősi, Belső-Ázsiában beszélt nyelvből ered, melyhez a török áll a legközelebb, és minden nyelv ezen ősi nyelvből származik, a török nyelven keresztül (beleértve természetesen az amerikai indián nyelveket, maja és inka példák: Aytürk 2004, 16; Shaw 2007b, 180). A törököt korábban mindenféle nyelvvvel rokonító, fentebb idézett kutatók lelkesen csatlakoztak ezen új elmülethez.

E hivatalos állami ideológiának számos következménye lett. Ilyen például, hogy a hettiták (és a sumerok is) megjelentek az állami nevezéktanban: a két frissen (1933, 1935) alapított állami bank a Sümerbank és Etibank nevet kapta (az „*eti*” a hettitákra használt török neologizmus, korábban és ma „*hitit*”). Az elnevezések témakörébe tartozik Hatay tartomány esete is. Az Oszmán Birodalom egykori alexandrettai szandzsákja, az 1921-es ankarai francia–török egyezmény és a lausanne-i szerződés értelmében a török határokon kívül maradt, de a nagyszámú török lakosság kulturális autonómiát élvezett, és szoros kapcsolatban állt az anyaországgal (átvették az öltözködési és az ábécéreformot is). Amikor a franciák 1936-ban kikiáltották Szíria függetlenségét, a szandzsák Szíria részévé vált, ám a kérdés a Nemzetek Szövetsége elé került. Végül brit közvetítéssel olyan egyezés született, hogy a régió önállóvá válik, de külpolitikájában Szíria fogja képviselni. A másodsorra megtartott választások után, 1938-ban létrejött parlament proklamálta függetlenségüket, hogy egy évvel később pedig bejelentse egyesülésüket Törökországgal – Szíria ezt egyébként azóta sem ismeri el, és térképeiken



Hatay továbbra is Szíria része (Zürcher 1997, 211–212). Atatürk maga is úgy vélekedett, hogy az a terület, amely 4 ezer éve török – elvégre a régiót az ókorban a hettiták (a tézis szerint a „hata-törökök”) uralták –, nem maradhat idegen kezek fogságában (idézi: Lewis, Geoffrey 1974, 133): Hatay mesterségesen megalkotott neve maga is erre a vélelmezett kapcsolatra utal.

A nevezéktannál sokkal fontosabb azonban az a hatás, amelyet a tudományos életre gyakorolt az új identitás megalkotásának és alátámasztásának szükségessége. A „török történelmi tézis” kidolgozói először kizárólag a másodlagos irodalomból dolgoztak elméletük felállításakor, ezért sürgető igény mutatkozott friss régészeti bizonyítékokra. Atatürk először külföldi kutatókat „szponzorált”: 1931-ben bőkezűen támogatta a francia *Société des études hittites et asianiques*-ot és folyóiratukat, a *Revue hittite et asianique*-ot elindulásukban, amely megszüntéig fontos orgánuma lett a hettitológiai kutatásoknak. Azonban azt is felismerte, hogy a régészeti kutatásokhoz hiányoznak a megfelelően képzett szakemberek és a pénzügyi háttér, s e nehézségek áthidalására önmagában egyetlen intézmény se képes. Először ezt egy, İsmet İnönü miniszterelnökhöz intézett táviratában (Konya, 1931. március 22.) fogalmazta meg, melyben régészképzést, ásatásokat, műemlékvédelmet, restaurálást, szakemberképzést, illetve a diákok külföldre küldését irányozta elő (Özgüç 1982, xvii; Çığ 1993, 520). Ezt a programot 1935-ben fogalmazta meg részletesen, pontokba szedve a TTK akkori elnökének, Hasan Cemil Çambelnek címezve. Fontos kiegészítése lett, hogy ekkor állítottak fel országszerte gyűjteményeket (idézi: Özgüç 1982, xvii).

A finanszírozásban a TTK játszott központi szerepet (így több híres korai török ásatásában, mint például Kültepe, Maşat Höyük, Karahöyük-Elbistan, Altıntepe), akárcsak ezek eredményeinek könyvek, cikkek és pamfletok formájában történő terjesztésében (fontos változás, hogy – a kutatás identitásformáló céljából fakadóan – különös gondot fordítottak a népszerűsítésre, szemben az elitista oszmán régészekkel, Özdoğan 1998, 118). Atatürk személyesen kérte, hogy a TTK alapító okirata tartalmazza a Törökország történetének megismerését elősegítő ásatások megszervezését (Özgüç 1982, xviii). Ezen túl Atatürk megtakarításainak jelentékeny részét az İş Bankasínál hagyta, régészeti és történelmi kutatásokat támogatott. Érdeemes megjegyezni, hogy érdeklődése – a fentiek alapján nem meglepő módon – nemcsak ideológiai volt: maga is előszeretettel látogatta az ásatásokat (például Çığ 1993, 521–522).

A szakmai háttérrel a török állam jóvoltából Európában tanult kutatók jelentették, akik közül az elsők, Hamit Zübeyr Koşay és Remzi Oğuz Arık ásatási tapasztalatot a törökországi német ásatásokon sze-

reztek a kormány képviselőiként. A következő hullámot az 1932-ben tanulni külföldre küldött tehetséges diákok jelentették (olyan, később legendássá vált kutatókkal, mint a már említett Halet Çambel [a TTK elnökének lánya], Ekrem Akurgal vagy Sedat Alp), akiket aztán hazahívtak, hogy otthon kamatoztassák tudásukat (a célpont elsősorban Franciaország, Németország és Magyarország volt). Feladatuk volt mindannyiuknak, hogy lehetőleg minél több dolgot kellett tanulniuk, kis túlzással mindent, aminek a török őstörténethez köze lehetett. Lelkesedés és elszántság jellemezte őket: Remzi Oğuz Arık például arról volt híres, hogy párizsi évei alatt a vele együtt ott tanuló török diáktársait a „*Bugün Allah için ne yaptın!*” (Mit tettél ma Allahért?) mondást parafrázálva a „*Bugün Anadolu için ne yaptın!*” (Mit tettél ma Anatóliáért?) kérdéssel feszélyezte (Redford, 2007, 246). Így bármilyen naiv is volt a kiindulópont, valójában megteremtette a törökországi régészettudomány alapjait, méghozzá nem is akármilyen színvonalon (a szakmai háttér hamarosan egy újabb pillérrel bővült, lásd lentebb).

Mindez jól tükröződik a TTK II. török történelmi konferenciájának anyagán (1937). Míg az első tanácskozásnak honi közönsége volt, addig a másodiknak már nemzetközi. Számos külföldi szakteknitelyt hívtak meg Isztambulba, az egykori birodalmi fővárosba, és külsőségekben is igazodtak a monumentális konferenciák gyakorlatához (a résztvevők természetesen hettita szimbolikájú kitűzöt kaptak). A rendezvény azt volt hivatott bemutatni, mekkorát fejlődött a török tudomány a köz-társaság kikiáltása óta – sikerrel. Bár volt, aki továbbra is a „török történelmi tézist” boncolgatta, az előadások túlnyomó többsége a török régészek szakszerű kutatásait mutatta be. A meghívott külföldi kutatóknak véleményt kellett nyilvánítaniuk, és kifejezetten elégedettnek bizonyultak (éles ellentétben az 1936-os, III. nyelvtudományi konferenciával, ahol egyes nyugati tudósok igen komoly kritikát fogalmaztak meg, lásd lentebb). Míg tehát az első konferencia a régészetet a törökök nemzeti büszkeségének alátámasztására használta fel, addig a másodikon már a maga a régészet művelése jelentette a büszkeséget, hiszen ezzel Törökország belépett a modern államok közösségébe (a két konferencia összehasonlító elemzése: Tanyeri-Erdemir 2006). Pontosan ugyanaz játszódott le tehát, mint fél évszázaddal korábban, az Osmán Birodalom alkonyán.⁶

⁶ Shaw a váltást csak a harmadik kongresszusra, 1943-ra teszi (2007b, 182–183). A harmadik kongresszus azonban mindenképp figyelemre méltó változást hozott: nagy számban hangzottak el az oszmán múlttal kapcsolatos előadások (Hanioglu 2011, 196), jelezvén, hogy az oszmán múlt ismét a török múlt része lett – és hogy a török történelmi konferenciák is valódi tudományos konferenciákká léptek elő.



E kongresszusok előadóinak sorából is jól látszik, hogy a politikai elit egy része valóban hitt is ezekben az elméletekben, és nem pusztán hatalomtechnikai eszközként kezelte őket (Zürcher 1997, 199; Atatürkről lásd a fentebb idézett irodalmat, vö. Ünal é. n., 31). Kérdés ugyanakkor, hogy pontosan mi volt a török tudományos közösség álláspontja a harmincas és negyvenes években a hettiták török mivoltát illetően. A kérdés egyik szakértője szerint (Erimtan 2008, 142) fenntartás nélkül elfogadták, hogy a hettiták törökök voltak. Egy pillantást vetve azonban az akkori török egyetemek kutatógárdájára, könnyen belátható, hogy ez a megállapítás ebben a formában bizonyosan nem igaz. Ehhez röviden érintenünk kell Atatürk felsőoktatási reformját.

Atatürk a szakemberhiányt kétféleképp tervezte megoldani: a tehetséges diákok külföldre küldésével és a honi felsőoktatás megreformálásával. Ennek első lépéseként az oszmán egyetemet, a Darülfünunt 1933-ban az Isztambuli Egyetemmé alakították át, s egyúttal megváltak a régi oktatói kar nagy részétől (nem függetlenül attól, hogy oktatói nem lelkesedtek a „török történelmi tézisért”, Hanioglu 2011, 195). Ezen az egyetemen alapították meg 1934-ben a Török Régészeti Intézetet (1940–1941-től ókori keleti nyelvek és kultúrák tanszék), melynek vezetőjéül a kulturális miniszter javaslatára Helmuth Theodor Bossertet, kora egyik legkiválóbb régész-hettitológusát nevezték ki (nyugdíjazásáig, 1959-ig vezette a tanszéket, a tanszék történetéhez: Dönmez et al. 2002). Teljességgel elképzelhetetlen, hogy Bossert elfogadta volna a hettiták török mivoltát és ezt tanította volna diákjainak, akik az első török régész – ókori keletes generációt (illetve annak isztambuli felét) alkották.

A török felsőoktatási reform ugyanakkor egybeesett a Harmadik Birodalom felemelkedésével, ahol a nürnbergi törvények értelmében tudósok tömege vált munkanélkülivé és gyakorlatilag kitiszítottá. Philipp Schwartznak, a Frankfurti Egyetem magyar származású patológusprofesszorának, aki az érintett tudósokat támogató szervezetet működtetett Zürichben, jó barátja volt Albert Malche pedagógusprofesszor, akit a török kormány kért fel, hogy a bevezetendő reformok megalapozásául tekintse át a törökországi felsőoktatás helyzetét. Malche javaslata nyomán a török kormánynak feltett szándéka volt nyugati tudósokat hívni a helyi egyetemekre, de a folyamat egyáltalán nem haladt előre. Ekkor lépett kapcsolatba Malche Schwartzcal és vetette föl, hogy e tudósok állást kaphatnának Törökországban: megmenekülésükért és munkáért cserébe megteremtik az új török felsőoktatást. Az ötlet kifejezetten elnyerte a török hatóságok és az illetékes oktatási miniszter, Reşit Galip tetszését, és hamarosan számtalan német tudóst fogadott be Atatürk állama és telepített a török egyete-

mekre (erről a kevéssé ismert történetről lásd elsősorban: Widmann 1973 és Hillebrecht 2000 magyarul Flesch 2010 vonatkozó fejezeteit).⁷ Köztük volt három igen neves ókori keletes is, Benno Landsberger, Hans-Gustav Güterbock és Fritz Rudolf Kraus.

Mindeközben a törökök az új fővárosban, Ankarában, 1935-ben létrehozták a nyelvi, történelmi és földrajzi kart (*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*), melyből később az Ankarai Egyetem nőtt ki. E fakultáson belül sumer, hettita, magyar, török és kínai tanszékek nyíltak a célból, hogy a török őstörténetet kutassák. Bár a kar hivatalos ideológiája a „török történelmi tézis” volt, ide került 1935-ben Landsberger, majd 1936-ban Güterbock is, akik az első asszirológus-, illetve hettitológus-professzorok lettek Törökországban. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a török nyelvű publikálás és a Kis-Ázsiára fókuszálás szerves részét képezte munkájuknak (ez utóbbi értelemszerűen gondokat okozott Landsbergernek és hozzájárult későbbi távozásához is). Güterbock pedig ezenfelül kidolgozta a már említett Anatóliai Civilizációk Múzeumának koncepcióját, közelebbről a hettita és késő hettita reliefművészet bemutatásának mikéntjét. Ismételten teljes mértékben kizárt, hogy e kutatók a „török történelmi tézist” követték vagy tanították volna diákjainak, akik az első török régész – ókori keletes nemzedék másik, ankarai felét képezték.

Más szavakkal, a tézis legjobb esetben is csak a 1930-as években örvendett elfogadottságnak a török tudományos körökben, és csak a nem ókortudósok körében (valahogy úgy, mint a mai Magyarországon, ahol természettudósok rendszeresen terjesztenek áltudományos nézeteket a magyar őstörténetet illetően). Ott sem beszélhetünk azonban egységes elfogadottságról, mivel ezen elméleteket már megszületésükkor több neves török tudós bírálta (lásd fentebb; Doğan 2010, 78).

Az őstörténeti lelkesedést sem osztotta mindenki. Illusztris példa az isztambuli múzeum agyagtábla-gyűjteményének kérdése. A fent említett Kraus feladata lett a gyűjtemény katalogizálása, gyakorlatilag annak felmérése, hogy pontosan milyen táblákat is tartalmaz a hatalmas gyűj-

⁷ A német kapcsolat természetesen nem előzmény nélküli, közismertek a kiváló német–török kapcsolatok az Oszmán Birodalom alkonyán, elegendő itt az oszmán haderő német megszervezésére vagy a bagdadi vasútra utalni. Mindez tudományos téren is megmutatkozott, például a Darülfünun urál-altáji tanszékének megalapítója is egy német tudós, Friedrich Giese volt. A németeknek azonban a mudroszi fegyverszünet értelmében el kellett hagyniuk az Oszmán Birodalmat, beleértve a tudósokat is (a világháborús vereség a magyar tudósokra is hasonlóképp szomorú hatást gyakorolt: a frissen megalapított, de máris nevet szervezett kutatóintézetünket, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet kellett bezárni – utóda azóta sincsen).



temény. Osman Hamdi Bey és fivére kora azonban már elmúlt (Halil Edhem bátyja halálától 1931-ig igazgatta a múzeumot): csak minisztériumi engedéllyel publikálhatott, s erre irányuló kéréseit általában figyelmen kívül hagyták vagy visszautasították. Kiutat jelenthetett, ha egy török társszerzővel vagy török nyelven publikált, ám ekkor is minisztériumi vagy múzeumi kiadványban kellett ezt megtennie, ami egyenes út volt a feledéshez, még ha hosszú évek után meg is jelent az írás. Kraus megálmodott könyv formátumú katalógusa így nem készült el (máig sem). Idővel maga is ráébredt, hogy az ok a múzeumról vallott eltérő koncepció: nem az oktatás egy eszközeként, hanem mint egy óvni és rejtegetni való kincstárként tekintettek rá – és tekintenek rá ma is (Schmidt 2010, 17–18), mintegy visszatérve a 1869 előtti állapotokhoz.

Atatürk halála (1938) fordulópontot jelentett a „török történelmi tézis” történetében: bár volt, aki 1938-ban az elmélet abszolút győzelmét jelentette ki, a kritikákat „összefüggéstelen nonszensznek”, illetve „vitathatatlanul tudománytalannak” minősítve (idézi Hanioğlu 2011, 168; vö. Redford 2007, 243), a tézis szélsőséges elemeit legkésőbb a negyvenes évek végére fokozatosan és csöndben elvetették (Lewis, Bernard 1968, 360; Zürcher 1997, 199; Doğan 2010, 78). A „napnyelvelméletre” a III. török nyelvészeti kongresszus (1936) mért végzetes csapást, ahol a meghívott 15 külföldi szakértő (köztük Németh Gyula, a neves magyar turkológus, akinél a fentebb említett Hamit Zübeyr Koşay doktorált) közül nem túlzottan meglepő módon csak a szovjetek támogatták az elképzelést, a többiek vagy udvariasan hártottak, vagy darabokra szedték az elméletet, mint a fentebb már említett Friedrich Giese. S bár a törökök megpróbálták védeni a védhetetlent, az elmélet ezt a csapást nem tudta kiheverni, és szép csöndben el is tűnt (Aytürk 2004, 17–18).

Elfeledni azonban nem feledték el teljesen e téziseket: elvértve ugyan, de mind a mai napig akadnak példák arra, hogy főleg laikus emberek a törököket a hettitákkal azonosítják, vagy a sumerokkal, olykor a trójaiakkal rokonítják (példák: i. m., 12; Shaw 2007b, 183; Doğan 2010, 79–80; Procházka-Eisl–Procházka 2010, 74). Mindazonáltal ezek alapvetően elszigetelt esetek.⁸

⁸ Ugyanakkor érdemes lenne megvizsgálni, hogy a kevésbé tanult népesség hogyan viszonyul a kérdéshez. Işıklıyaya (2010) végzett egy sajnos igen kis mintavételű próbavizsgálatot főleg klasszikus lelőhelyek mellett élő embereket kérdezve, ahol kb. 20 százalék tekintette őseiknek a sumerokat, a hettitákat és a frigeeket is. A lelőhelyekből fakadóan ezt a vélekedést csak az oktatási rendszerből meríthették. Érdemes lenne egy széles skálájú, alaposan átgondolt vizsgálatot végezni ebben a kérdésben (irodalomhoz: i. m., 5, 15. j., vö. még különösen Kranz 1999; hasonlóan Procházka-Eisl–Procházka 2010, 74–75 a kilikiai alavita arabok [!] esetéről).

A második világháború után alább is hagyott a hettiták népszerűsége, nem függetlenül az áltudományos nézetek elhalásától. 1961-től azonban ismét reneszánszukat élik: miután a kormányzat ellen katonai puccsot követtek el, az új vezetés Ankara jelképévé tett meg egy tárgyat, amelyet hagyományosan a hettitáknak tulajdonítanak, hogy ezzel szimbolizálja Törökország visszatérését Atatürk ideáihoz (Shaw 2007b, 168). Legalábbis 1995-ig, amikor az önkormányzati választásokon győztes iszlamista Refah Partısı (Jólét Pártja) új főpolgármestere, Melih Gökçek úgy döntött, a majdnem kizárólag muszlim lakosságú országban egy mecsetközpontú szimbólum megfelelőbb lenne.

E tárgy maga is megérdemel néhány szót. Egy majdnem teljesen kör alakú fémrácsozatról van szó, melyből sugarak erednek. E tárgy (és hasonló társai) Közép-Anatóliából, a hettiták törzsterületéről, egy Alaca Höyük nevű lelőhely előkelő sírjaiból származik. A gond mindössze annyi, hogy a lelet maga sok évszázaddal megelőzi a Hettita Birodalmat, és minthogy a lakosság a legkorábbi időktől fogva kevert volt (hatti, hettita, luvi), nem lehet adott csoporthoz hozzárendelni e sírokat, és valószínűleg a kérdésfeltevésnek így nincs is értelme (a lakosság összetételéhez: Goedegebuure 2008). Bárhogy is, e tárgynak a hettiták szimbólumaként való szerepeltetése legalábbis anakronisztikus (vö. Ünál é. n., 33). Mentségül szolgálhat azonban, hogy a szakemberek igencsak szűk körén kívül ez nem is ismeretes (turkológus történészek is magától értetődően mint „hettita nap”-ra hivatkoznak rá, ld. például Shaw 2004; 2007a, 268; 2007b; White 2008, 367). Másfelől, amint a „pontusi kérdésnél” már láttuk és bárhol a világon nap mint nap tapasztalhatjuk: a történeti hűségnek jut a legkisebb szerepe nemzeti kérdések kapcsán.

A hettiták mint elnevezés mindenesetre azóta is felettébb népszerű: így lett például „Eti” az 1961-ben alapított neves keksz- és édességgyár. A két nagy török nyelvoktató központ egyike, az Ankarai Egyetem által fenntartott TÖMER (alapítva: 1984) pedig a külföldieknek írott török nyelvkönyvcsaládját nevezte el „Hitit”-nek. A már említett tárgyat választotta logójául az édességgyár és a tankönyvcsalád is, akárcsak a Maltepe cigaretta (és egy rokon tárgy ihlette a Sihhiye téren, Ankara egyik közlekedési csomópontjában ma is álló szobrot).

Végezetül, ha építészeti megfogalmazását keressük a „török történelmi tézis” világának, két példát is fel lehet hozni. Az egyik Atatürk mauzóleuma, az Anıtkabir, ahol (késő) hettita stílusúnak szánt oroslánok szegélyezik a felvonulási utat. A másik az Ankarai Néprajzi Múzeum (igazgatója az említett Hamit Zübeyr Koşay, koncepciója pedig a kalandos életű és sajátos életművű magyar turkológus és etnográfus, Mészáros Gyula nevéhez fűződik), ahol a török népművészeti és iszlám művészeti anyag mellett a „hettita múltat” is kiállították (sőt



Atatürk holtteste is itt feküdt 1953-ig). 1943-ban azonban megnyílt az Anatóliai Civilizációk Múzeuma (1968-ig csak Ankarai Régészeti Múzeum) s ezzel a pregörög Anatólia szimbolikusan is önállóvá vált – s tudományosan az őt megillető helyére került, immáron mítoszoktól mentesen.

Összefoglalás

Törökország hosszú és meglehetősen göröngyös utat tett meg, amíg elfoglalta mai, komoly helyét a régészettudományban és az ókori Kelet kutatásában. Sikere abban áll, hogy a megfelelő időben olyan államférfiak kerültek döntési pozícióba (jelen esetben Osman Hamdi Bey és Mustafa Kemal Atatürk), akik országuk felemelkedését – többek között – tudományos-kulturális reformok véghezvitelében, múzeumok, és nem stadionok felépítésében látták. Osman Hamdi Beynek köszönhetjük a török régészettudomány megalapozását és a jogi háttér kimunkálását. A korszellem (és a politikai helyzet) fényében aligha meglepő, hogy mindezt az Oszmán Birodalom reprezentációs célokra használta ki. Atatürk oktatási reformjai (különös tekintettel a német tudósok befogadásának ötletére és a tehetséges diákok külföldre küldésére) pedig máig hatóan megteremtették a török ókori keleti kutatás alapjait. Emellett eltörpül az, hogy mielőtt e reformok szárba szökkennek volna, mai szemmel megmosolyogtató elméleteknek hódolt a laikus politikai elit. Ezt a rövid közjátékot nyugodtan boríthatja a feledés jótékony homálya.

Irodalom

- Aytürk, İlker 2004: Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey. *Middle Eastern Studies*, 40., 2004/6., 1–25.
- Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem 2011: Introduction. Archaeology and Empire. In uők (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 13–43.
- Çelik, Zeynep 2011: Defining Empire's Patrimony: Late Ottoman Perceptions of Antiquities. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 443–477.
- Cuno, James 2008: *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle over Our Ancient Heritage*. Princeton (NJ) – Oxford, Princeton University Press.

- Çiğ, Muazzez 1988: Atatürk and the Beginnings of Cuneiform Studies in Turkey. *Journal of Cuneiform Studies*, 40., 1988/2., 211–216.
- Çiğ, Muazzez İlmiye 1993: Mustafa Kemal Atatürk und die Archäologie in der Türkei. *Istanbulur Mitteilungen*, 43., 517–522.
- Doğan, İsmail 2010: Dilettáns nyelv- és néprokonsági nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon. In Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, Tinta. 75–82.
- Dönmez, Şevket et al. 2002: Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü Tarihçesi (1934–2002) (Hititoloji ile Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalları) / Die Geschichte der Abteilung für Altvorderasiatische Sprachen und Kulturen (1934–2002) (Hethitologie und Frühgeschichtliche und Vorderasiatische Archäologie). *Anadolu Araştırmaları*, 16., 145–200.
- Eldem, Edhem 2004: An Ottoman Archaeologist Caught between Two Worlds: Osman Hamdi Bey (1842–1910). In Shankland, David (szerk.): *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878–1920*. Isztambul, Isis Press. 121–149.
- Eldem, Edhem 2010: *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. Isztambul, Kültür Bakanlığı.
- Eldem, Edhem 2011: From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799–1869. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – uó (szerk.): *Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*. Isztambul, SALT. 281–329.
- Erimtan, Can 2008: Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist construction of Turkish nationhood in Anatolia. *Anatolian Studies*, 58., 141–171.
- Flesch István 2004: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Budapest, Corvina.
- Flesch István 2010: *Az isztambuli menedék. Törökország a vészidőszakban*. Budapest, Corvina.
- Földi Zsombor 2013: Ékírástós tárgyak az illegális műkereskedelemben és a szakértői felelősség kérdése. *Ókor*, 12., 2013/2., 15–23.
- Goedegebuure, Petra M. 2008: Central Anatolian languages and language communities in the Colony period: A Luwian-Hattian symbiosis and the independent Hittites. In Dercksen, Jan G. (szerk.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian period*. Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. 137–180.
- Hanioğlu, M. Şükrü 2011: *Atatürk. An Intellectual Biography*. Princeton (NJ) – Oxford, Princeton University Press.
- Hillebrecht, Sabine (szerk.) 2000: *Haymatloz. Exil in der Türkei, 1933–1945*. Berlin, Verein Aktives Museum.
- Işıklıkaya, Işıl R. 2010: Traces of Earlier Cultures in Anatolia and their Perception in Modern Turkey. *Bolletino di archeologia on line* 1., Volume speciale (http://www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/bao_document/articoli/2_ISIKLIKAY.pdf, utolsó letöltés: 2014. október 15.).
- Kranz, Barbara 1999: *Das Antikenbild der modernen Türkei*. Würzburg, Ergon.
- Kuhr, Amélie 2005: *Az ókori Közél-Kelet* (ford. Mohay Gergely). *Studia Orientalia* 4. Piliscsaba, PPKE BTK.



- Laut, Jens Peter 2000: *Das Türkische als Ursprache: Sprachwissenschaftliche Theorien in der Zeit des erwachenden türkischen Nationalismus*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Lewis, Bernard 1968: *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford, Oxford University Press.
- Lewis, Geoffrey 1974: *Modern Turkey*. New York – Washington, Praeger.
- Lewis, Geoffrey 1999: *The Turkish Language Reform. A Catastrophic Success*. Oxford, Oxford University Press.
- Metzger, Henri 1990: *La correspondance passive d'Osman Hamdi Bey*. Limoges–Párizs, Imprimerie Bontemps – Diffusion de Boccard.
- Özdoğan, Mehmet 1998: Ideology and archaeology in Turkey. In Meskell, Lynn (szerk.): *Archaeology Under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*. London – New York, Routledge. 111–123.
- Özgüç, Tahsin 1982: Atatürk and Archaeology. In uó: *Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi. A Hittite Center Northeast of Boğazköy*. Ankara, xv–xx = Atatürk et l'archéologie. In N. N. (szerk.): *Mémorial Atatürk. Études d'archéologie et de philologie anatoliennes*. Párizs, Editions Recherche sur les civilisations. 5–8.
- Poulton, Hugh 1997: *Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*. New York, New York University Press.
- Procházka-Eisl, Gisela – Procházka, Stephan 2010: *The Plain of Saints and Prophets. The Nusayri-Alawi Community of Cilicia (Southern Turkey) and its Sacred Places*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Redford, Scott 2007: „What have you done for Anatolia today?“ Islamic archaeology in the early years of the Turkish Republic. *Muqarnas*, 24., 243–252.
- Roaf, Michael 1998: *A mezopotámiai világ atlasza* (ford. Dezső Tamás). Budapest, Helikon – Magyar Könyvklub.
- Schmidt, Jan 2010: Fritz Rudolf Kraus in Istanbul (1937–1949) and the Development of Ancient Near Eastern Studies in Turkey. *Bibliotheca Orientalis*. 67., 2010/1–2., 5–21.
- Shaw, Wendy M. K. 2003: *Possessors and Possessed. Museums, Archaeology, and the Visualisation of History in the Late Ottoman Empire*. Berkeley (CA), University of California Press.
- Shaw, Wendy M. K. 2004: Whose Hittites, and Why? Language, Archaeology and the Quest for the Original Turks. In Galaty, Michael L. – Watkinson, Charles (szerk.): *Archaeology Under Dictatorship*. New York, Kluwer Academic – Plenum Publishers. 131–153.
- Shaw, Wendy M. K. 2007a: Museums and Narratives of Display from the Late Ottoman Empire to the Turkish Republic. *Muqarnas*, 24., 253–279.
- Shaw, Wendy M. K. 2007b: The Rise of the Hittite Sun. A Deconstruction of Western Civilization from the Margin. In Kohl, Philip L. – Kozelsky, Mara – Ben-Yehuda, Nachman (szerk.): *Selective Remembrances. Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. Chicago–London, University of Chicago Press. 163–188.
- Shaw, Wendy M. K. 2011: From Mausoleum to Museum: Resurrecting Antiquity for Ottoman Modernity. In Bahrani, Zainab – Çelik, Zeynep – Eldem, Edhem (szerk.):



- Scramble for the Past. A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914.* Isztambul, SALT. 423–441.
- Shissler, A. Holly 2002: *Between Two Empires. Ahmet Ağaoglu and the New Turkey.* London – New York, I. B. Tauris.
- Tanyeri-Erdemir, Tuğba 2006: Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic. *Journal of Field Archaeology*, 31., 2006/4., 381–393.
- Trigger, Bruce 1989: *A History of Archaeological Thought.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Ünal, Ahmet é. n.: *The Hittites and Anatolian Civilizations.* Isztambul, Etibank.
- White, Jenny B. 2008: Islam and politics in contemporary Turkey. In Kasaba, Reşat (szerk.): *The Cambridge History of Turkey 4. Turkey in the Modern World.* Cambridge, Cambridge University Press. 357–380.
- Widmann, Horst 1973: *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933. Mit einer Bio-Bibliographie der emigrierten Hochschullehrer im Anhang.* Bern – Frankfurt am Main, P. Lang.
- Zürcher, Erik J. 1997: *Turkey. A Modern History.* London – New York, I. B. Tauris.

Politikatudományi Szemle

XXIII. évfolyam

2014/3

BIBÓ ISTVÁN-DÍJ

Ilonszki Gabriella az intézményi változásokról

EURÓPAI POLITIKA

Ágh Attila integrációról és szuverenitásról

KÖZPOLITIKA

Boda Zsolt és szerzőtársai a büntető populizmus
diskurzusairól

KITEKINTŐ

Gajdusчек György a kormányzati teljesítmény
mérhetőségéről

VITA AZ ÉRZELMEK SZEREPÉRŐL

Kiss Balázs válasza Szűcs Zoltán Gábornak

PSZ

SIMON Zsolt (1981, Budapest) régész, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: az ókori Anatólia (hettitológia), indogermanisztika. Legutóbbi publikációi: Überlegungen zu Masaurhisas, einem König aus Tabal, und der Herrscherliste von Tuwana. *Anatolica*, 39. (2013), 277–296; Once again on the Hieroglyphic Luwian sign *19 <á>. *Indogermanische Forschungen*, 118. (2013), 1–21; Awarikus und Warikas. Zwei Könige von Hiyawa. *Zeitschrift für Assyriologie*, 104., 2014/1., 91–103.

SZABADOS György PhD (1971, Budapest) történész, az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: IX–XI. századi magyar történelem (állam- és hadtörténet); a magyar historiográfia a XI–XVIII. században, különös tekintettel a jezsuita Katona István életművére. Legutóbbi publikációiból: Bronzkori „háztűznéző”: Szándékos ház-égetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában. *Ősrégészeti Levelek*, 13. (2011), 215–232; *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2011; The annals as a genre of Hungarian Jesuit historiography in the 17th–18th centuries. From the state history to the history of the state. In Steiner-Weber, Astrid (főszerk.) 2012: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis II*. Leiden–Boston, Brill. 1067–1075.

SZEVERÉNYI Vajk (1975, Debrecen) régész, az MTA Bölcsészettudományi Központ Régészeti Intézetének munkatársa, a PTE BTK Régészet Tanszékének oktatója. Kutatási területe: Európa őskori régészete, a Kárpát-medence bronzkora, társadalomrégészet, régészetelmélet. Legutóbbi publikációi: Heyd, Volker – Kulcsár, Gabriella – uő (szerk.) 2013: *Transitions to the Bronze Age*. Budapest, Archaeolingua.



9 770237 520008



SZEVERÉNYI VAJK Az őskori régészet politikája

KISS P. ATILA Egy új tudományág, a langobardológia születése

CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY Etnográfia a föld alatt? Mivel járulhat hozzá a szociál- és kulturális antropológia a régészet etnicitásolvasataihoz és a társadalomtudományokkal közös diskurzushoz?

LANGÓ PÉTER Szobortörténetek

SZABADOS GYÖRGY A korai magyar államiság és időszerűsége

SIMON ZSOLT Régészet és identitás a kései Oszmán Birodalomban és a korai Török Köztársaság idején (1869–1943)

1000 Ft